विरोधा[illegible] ६५

नं० ४८८ [illegible]

[illegible]

१०८ पत्राणि

[illegible]

अ॰ ले॰
वि॰
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ नमो भगवते वासुदेवाय निजेति परकीयाणां हि सूत्राणां तात्पर्यक
थनेन वबोधो विस्तरादिभिर्भावः तथानेकेष्विदपि परकीयैरिति सूत्राणां कृतानां निरूपितव्यानि तम्
तात्पर्यमिति सत्तिमार्थप्रकाशनमित्यर्थः अन्यथा हि कथनमेषां बहूनामपि ग्रन्थेन गणनया
यात् ननु शास्त्रादिवाक्ये प्रयोक्तव्यमभिधेयप्रयोजने निरूपणावश्यं नेति श्रोतृप्रवाहो न स्यादिह सिद्ध्यदिति
नीत्या श्रोतृप्रवृत्त्यर्थं सर्वैरेवादिवाक्ये अभिधेयप्रयोजनाद्यभिधीयते तदिह नोक्तमिति कथ
मत्र श्रोतॄणां प्रवृत्तिः स्यात् नैवम् अलंकारा ह्यत्राभिधेयाः तेषामत्र साक्षाद्देवाभिधानात्
तदभिधायके चेदमलंकारसर्वस्वाख्यं प्रकरणमित्यभिधानाभिधेययोर्नियमगर्भीकारे ।
णयोर्हि मिथो वाच्यवाचकभावलक्षणः सम्बन्धः तथैवंविधमेतदभिधायकं प्रकरणं तस्मै
तस्माद्विशिष्टमाणस्याप्युपलम्भयोगस्योपलम्भात् अत एवात्रामालंकारग्रन्थे लक्षणोद्दे
शेणायं तात्पर्यमुच्यते इत्युक्तम् अभिधेयाश्चात्र काव्यालंकारा न तु लौकिका इत्येषां काव्यो
पस्कृतिद्वारेण पारंपर्येण काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये सद्यः परनि
र्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे इत्याद्युक्तयुक्त्या तदविनाभावस्वभावत्वाद्यथोक्तिमा
सर्वपुरुषार्थसिद्धिरूपा चतुर्वर्गावाप्तिः प्रयोजनम् तयोश्चास्य साध्यसाधकभावलक्षणः स
म्बन्ध इति स्थितमेवादिवाक्यस्य श्रोतृप्रवर्तनाश्रद्धाविर्भावनिवेदनम् ननु च यदीहालंका
रा अभिधेयास्तदलंकार्यमपेक्षावाच्यः अलंकारा अलंकार्योपश्लेषिण इति नीत्या सर्वेषामलंका
राणामयमुपस्कारकत्वेनेतस्वरूपमभिधीयते इत्याशंक्यानन्दवर्धनशास्त्रकारमेवकर्तृतयोपा ।

१

क्रमेत इत्यादिना प्रभृतिनां दृष्टान्तद्वयः तावच्छब्दो विशतिपर्य्यभावद्योतनार्थः। चिरंतनेति
ध्वनिकारमतमेभिर्न्निरूपितमिति भावः। प्रतीयमानमिति वाच्यव्यतिरिक्तत्वेन स्वसंवेदनसिद्ध-
मित्यर्थः। अर्थमिति विश्रान्तिस्थानेनतया परमोपादेयतालक्षणम्। वाच्योपस्कारकतयेति
वाच्योपस्कारकत्वमलंकाराणामात्मभूतम्। अलंकारपदनिर्दिष्टमिति समस्तालंकारोत्ते-
भूतत्वेन पुनस्तद्व्यतिरिक्तमित्यर्थः। मन्यन्ते इति निश्चयेन न ते मन्यन्ते न पुनस्तथा संभवतीत्यर्थः।
न ह्यभिमतं तन्मात्रेणैव भावानामन्यथाभावो भवतीति तद्दर्शयति। तथाहीत्यादिना
नैव वस्तुमात्रे गम्यमाने वाच्योपस्कारकत्वेन प्रतिपादितमिति संबन्धः। वस्तुमात्रेण पुनरलंकारे-
रसस्य स्वसिद्धय इति कृतः प्रविशतीत्यादौ क्रमेणात्मनः प्रवेशासिद्ध्यर्थं स्वसंपादितः पु-
रुषार्थास्तिष्यते नैव विना तेषां प्रवेशासिद्धेः। रागाद्याक्षेप इत्यादौ तु रागादीनां स्वाहः परत्वेनोपे-
क्षाधिकरणतासिद्धये स्वात्मानमर्पयति स्वयं तस्य चोपाधिकरणतासंभवात्। यथायो-
गमिति क्वचिद्वाच्योर्थः स्वसिद्धये परप्रतीयमानमर्थमाक्षिपति क्वचित्स्वयमनुप-
पद्यमानः स्वप्रतीयमानेऽपवाच्योर्थस्समर्पयति तेन यत्र यादृक्क्रमस्तादृगेव योज्यमित्यर्थः। न
त्वपर्यायोक्तं यथा। अपातीरोलेकाममयमयस्ततदत्वतमनमनरद्विशल्यासौमित्रेरयमुपलि-
नोपोत्थितवनात् इतिस्मारस्मारं वेदाबलभीभित्तिलिखितं हनूमन्तं दृष्टेनेदेशतिक्रुद्धेनो-
गतसंगराणः। अत्रान्तसहहितोवाच्यः स्वसिद्धये परंकारणरूपमरिपलायनाद्याक्षिपति
तत्पलायनाद्यन्तरेणान्तसहहमानस्यासंगतेः। अप्रस्तुतप्रशंसा यथा। प्राणाचिनसमर्पितात्मव

अ. ले.
वि.
२

बलाधेनानुमस्थापितः स्कंधे यस्य चिरं स्थितो सिविद्धे यस्य सपर्यामपि तस्यास्य स्मितमात्र-
केणाजननमस्याणापहारक्रियाश्रितः एवमपकारिणो धुरिपरं वेताललीला यथा अत्र वे-
तालचरितेन मयस्तेन सम्यक्तेन कृतघ्नहन्तेति सम्यक्समर्पयति समासोक्तिर्यथा दंतक्षता-
निकं जेष्ठविणादितानि शोधितुमसादपुलके भवतः शरीरे दन्तानि रक्तमनसा स्मरराजव-
धाजातस्पृहस्वैरनिभिरमववलोकितानि अत्र वापि सहेनायकस्य वहारेन संभवतीति
सर्वासि अर्थे नायकत्वसाक्षिपति आक्षेपो यथा किं भणामि भमाइ किं तिअं व किं वाइमे-
ण भणिएण भणिहिमि नहवि अहवा भणामि किं वा न भणिओ नासि अत्र वक्ष्यमाणवि-
षयो भणनं निषेधो वाच्यः सत्वकमेवोपकान्तस्य निषेधान पपत्तेः स्वयमवि आस्ते मा-
र्पणेन त्राप्रतिमतिष्ठा स्थवाभ्रिय यत्नात्सतायावदहमिति विधिरेव यत्नपमर्थान्तर-
मातिपति यत्र श्रो वा वाच्येः सानिद्वये यथा तवमाहिपतिः समकतदग्रकमेवनिषेधप-
वपर्यवसितः स्यान्निषेधाभासः स्यात्पालकार पवनस्यात् आमुखेववासमानो हि
निषेध आक्षेपलक्षणम् न चाविधिनिषेधयोर्विरोधात्साध्यसाधनभावो युक्तः व्याजस्तु-
तिर्यथा इणिद पहेणा पहेणा पहुतणं किं चिरं तण पहुणाम् गुणादोषादोसगुणा जे हि
कदानहुक गानेहि अत्र विरतननानानिंदाव्याससतीस्वयमन्यपययमानास्तनावान्मानम-
र्पयति नम्रतेवनवस्तदृष्टिनायानिंद्यायां अत्र संभवात एवमघटनानामपिस्तुतिवीक्षामु-
नोस्वयमन्यपययमानानिंदायामात्मानमर्पयति तस्या अपिविपरीतनयानन्नतेनास्

मत्वात् यत्पुनरेकैः स्वसिद्धये परार्थेणोक्ताख्यातं तत्स्वरूपेणैव यत्तोच्चरितं तेनानेन लक्षणेनापि
णानिष्टानि दैवप्रतीयेत स्वयत्ननानेन वर्तितरूपेणानिष्टानि त्येवेति विवक्षितेन वाक्यार्थ
मवगलेपमवपर्यवस्येदिति नैतद्युक्तम् किं च लक्षणायां स्वसिद्धये परार्थेपोन युक्तः त
थ्योर्हि लक्षणायाः स्वरूपहानिः स्यात् वाच्यवाचकलक्षणोपव स्वसिद्धत्वान्मुख्यार्थ
बाधाभावात् न चैकैकस्य बाधः सिद्धिरिति वक्तुं युक्तम् विपत्तिसिद्धस्य तत्र वाच्यस्यैव यथ
त्सिद्धिस्तदभिधेयस्यानलक्षणा न स्याहि मुख्यार्थबाध एव जीवितं कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ व
कुन्तानां स्वरूपेणैव प्रवेशासंभवान्मुख्यार्थबाध एवेति परस्य कुन्तवद्रूपस्य लक्ष्यस्यैवार्थस्य प्रधान्या
त् अतश्च लक्षणायां बाधितः स्वमुख्योर्थः परलक्षणवार्थे संसमर्पयतीति वक्तुं युक्तम् न च यथ
वेनर्हि परार्थो योक्तादौ वाच्यासिद्धार्थपरस्य लक्षणस्यालपः प्रतीयत इति तत्रापि किं प्रतिपत्तव्यम्
इदं प्रतिपत्तव्यम् अत्र हि लक्षणाया एवनावकाशः न च यदुक्तं कथमहं स्यामिति वाच्यस्य कार्य
नदविनाभावासंकारणमाक्षिपतीमात्तेपेणैव सिद्धत्वस्याग्रह्यपर्यायोगः गौरनुबन्ध्य इ
त्ययथा कथमहं स्यामिति चोदितमनुबन्धने स्यादिति नाम्नाविनाभावित्वाद्धक्रियाक्षिपन
न च लक्ष्यते न चैवमत्रापि कार्यकारणयोर्ज्ञेयम् एवं समासोक्तावपि नायकव्यवहारस्तद
विनाभावित्वाद्देवनायकस्यामाक्षिपतीमत्रापि लक्षणामलं नाशंकनीयम् यथ कु
नाप्रनवेतच्चिरं ललनमनाज्ञवादपरत्नयोग्यम् अस्माभिस्तत्र समासोक्तत्वपर्यालोचितमि
त्यलं बहुना उपमेयोपमा यथा रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसन्निभैः भुवस्तलमिवो

अ.वि.
२

3

व्योमकल्पेन व्योमेव भूतलम् । अत्र द्वयोः परस्परमुपमानोपमेयत्वं वाच्यं सत्तृतीयमनुपपद्यमान
मुपमानान्तरविरहलक्षणपरत्वव्यक्तेरस्य समर्पयति । अनन्वयो यथा । यथा भवानिव भवा
नेव भवेद्यदि परं भवत्सशक्तिव्यूहनिर्व्यूढत्रैलोक्यारम्भसंहृतिः । अत्रैकस्यैवोपमानोपमेय
भावाद्वाच्यः सन्नद्वितीयसब्रह्मचार्यभावरूपेण यत्र वस्त्वन्तरे स्वं समर्पयति । आदिशब्दः प्रका
रे तेनानिह्नुतिविरोधाभासादेर्ग्रहणम् । यथा भवद्विहितं मर्शीलापरलोपियरामस्य नाते
नुरपि न ते दोषाक्ति विपि सत्पराः स्युरेः । न वयं दितथा सदृशप्रेमसपत्नमिमां दशां प्रकृते
नवलोकानः पीडागाते हतजीविते अत्र कोऽतःप्रस्थानं तूपो विचित्रवाच्यः सन्निषेधुमेवोपक्रां
तस्य विधानानुपपत्तेः स्वयमविश्रान्तः स्वसमर्पणेन निषेधमाक्षिपति । एवंविधविषयाभि
धानागम्यमानत्वमात्रेणावाच्योपस्कारकमेवेत्युक्तम् । एवमपि हि प्रतीयमानस्यार्थस्य
विविक्तविषयानवलम्भादलंकारान्तर्भावो न सिद्ध्यतीत्याशङ्क्याह । रुद्रटेनापीत्यादि
द्विधैवेति गुणीभूतागुणीभूतत्वविषयत्वेनेत्यर्थः । यदाह । यस्य विकारः प्रभवन्नप्रति
बद्धेन हेतुना येन । गमयति तदभिप्रायं तत्प्रतिबद्धं च भावोऽसौ ॥ यथा ग्रामतरुणं तरुण्या
नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम् । पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया ॥ इति । अ
भिधेयमभिदधानं तदेव तदसदृशगुणदोषम् । अर्थान्तरमवगमयति यद्वाक्यं सोऽपरो भावः ॥
यथा । एकाकिनी यदबला तरुणी तथाहमस्मिन् गृहे गृहपतिश्च गतो विदेशम् । कं याचसे
तदिह वासमियं वराकी श्वश्रूर्ममान्धबधिरा ननु मूढ पान्थ ॥ इति । यद्वा द्विधैवेति निष्पत्त्येवं देवलत

२

णाद्यपाश्रयणेन व्याख्येयम् तेनार्थस्य सिद्ध्ये पराङ्गेषुः पर्यन्तपर्यायं समर्पणमिति यत्र
शोभैभिर्वैतनैर्वैलक्ष्याद्भिरुपलक्षितो वाच्यप्रतीयमानत्वेन द्विविधो भावालंकारो व्याख्यातस्त
दुक्तश्चमेव रुद्रटेन हितस्य तथात्वेनाप्रतिपादनात् तत्रापि वस्तुमात्रस्य वाच्योपस्का
रकारकत्वाभिधाने समयेयवक्रमुचितत्वात् तदेवं+ गुणीभूतागुणीभूतत्वेन द्विप्रकार
केवलत्वेन वस्तु वाच्योपस्कारकत्वेन प्रतिपादिते तदानीमलंकारस्यापि प्रतीयमानस्य
वाच्योपस्कारकत्वं प्रतिपादयति रूपकेत्यादिना तत्र रूपकं यथा भीमभ्रूकुटिपन्नगी
फणामणिः कामस्य वृडविनाकृडंकडलितेडनालवलयप्रग्रंथिरक्षोत्पलम् त्र्याण
स्फाटिकमल्लिकापरिचितैर्मालाश्रशालाजिरे दीप्रार्चिःशिखा शिवस्य नयनं क
ल्याणाय पातु वः अत्र नयनादीनाम[illegible]प्रभृतीनां चोपमावाच्योपस्कारतयावगमने तो
विना सादृश्यस्याप्रतिपत्तेः दीपकं यथा पाणाडं वं पण्डिन्वेयतेन हकुजकुसमाइ पी
ढमहिलाश्रमितेविरलस्थि श्रके विज्ञाणाति अत्र प्राकृतत्वेन पादादेरुपमावाच्योप
स्कारतयावगम्यते यत्कुलस्य सोढमहिलारसणस्य सादृश्येनोपादानादेवोभयोरुपनिब
न्धात् अपह्नुतिर्यथा अवाम्भः शतलक्षपरिणतमूर्तः शैलतनये कलंकी नैवायं विलसति
शशांकस्य वपुषि अमुष्योऽयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे रतिश्रान्ताशेते रजनिरमणी
गाढमुरसि अत्र कलंकस्य रजनिसादृश्यप्रतीतेरुपमावाच्योपस्कारतयावगम्यते न एव तुल्य
योगिता यथा हिरण्याननाउपधानभुजाह्निः पुलकितानाडरसः ललनमण्डले अपरमर्थमम

रुद्रटेन+

अ. लं.
वि.
५

पितमानत्वाच्च द्वयोरेतत्कथं चैतद्योषितः अत्र मुखादीनां सादृश्यावगमादुपमावाच्योपस्कारा
यावगम्यते तदुक्तयोगिनादावित्यादिग्रन्थान्निदर्शनादेर्ग्रहणम् उपमादीत्यादिशब्दादुपमे-
योपमादीनाम् तत्र यथा प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषमधीरविप्रेक्षितमायताक्ष्या तया गृ-
हीतं नु मृगाङ्गनाभ्यस्ततो गृहीतं नु मृगाङ्गनाभिः अत्र वाच्यायां निदर्शनायामुपस्कारक-
त्वेनोपमेयोपमा गम्यते तामन्तरेणासम्भवद्वस्तुसम्बन्धत्वेन वाच्यस्याविश्रान्तेः अनेनाग्रा-
लङ्कारो गम्यमानः स्थितो न वस्तुमात्रं तेन पूर्वं यदादिग्रहणमफलयितुमेवमेवेत्युदाहृ-
तम् तदुक्तमेव तत्र वस्तुमात्रस्य वाच्योपस्कारकत्वेन प्रतिपिपादयिषितत्वात् वाच्योप-
स्कारकत्वेनेत्युक्तमत्रापि योजनीयम् तेन वाच्योपस्कारकत्वेनोत्प्रेक्षालोकस्थितेति समन्वयः सा-
न्तु यथा महिलासहस्सभरिए तुह हिअए सुहअ सा अमाअन्ती अणुदिअहं अणण्णकम्मा
अंगं तणुअं पि तणुएइ तदित्थमलङ्कारोऽपि प्रतीयमानो वाच्यशोभाहेतुत्वेनोक्तः अधुना रस-
स्यापि वाच्योपस्कारकत्वं दर्शयितुमाह रसवदिति प्रभृतिशब्दादूर्जस्व्यादयः आदिशब्दा-
त्तदाभासादयः तत्र रसवदलङ्कारो यथा कृच्छ्रादूरुयुगं व्यतीत्य सुचिरं भ्रान्त्वा नितम्ब-
स्थले मध्येऽस्यास्त्रिवलीतरङ्गविषमे निःस्पन्दतामागता मद्दृष्टिस्तृषितेव संप्रति शनैरारु-
ह्य तुङ्गौ स्तनौ साकाङ्क्षं मुहुरीक्षते जललवप्रस्यन्दिनी लोचने अत्र वत्सराजस्य परस्परास्था-
वे यः शृङ्गाराख्यस्य स्थायिभावो विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसीभूतः स वाच्योपस्कारकः
तस्यैवलितत्वेन वाच्यस्य रसवदलङ्कारप्रतीतेः प्रेयोऽलङ्कारो यथा तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता

दीर्घेनसाकूयते स्वर्गायोस्तिनाभावेनापिश्रुतमौवाईमस्यामनः नोहतेविश्रयहिमो
पिनचमेशाकाःश्रेणवतिनी साद्यामंयनुमगोचवंनयनयायांनेतिकोपविधिः ग्रन्थगुरु
वस उवंशीग्रतियातेति वितकाख्योयमिवोरिभावोवाच्यशोभादायकएव उक्तस्थले
कारोयथा हरलीलास्तमकौतकयदिमनसत्वमहशपविशतितिः संयोपरिंभणोरति
रयोदोर्दडलीहशपताम् प्रीतिश्च्युत्विवनेहशग्रलौवैदेहिसनाथ एःपोलत्कस्य
वराचवसवमहतशपापचारांतरम् ग्रत्रसीताप्रतिरावणस्यरतिरानाविभेनप्रह
नेति रसाभासोवाच्योपस्कारकः ग्रन्यत्रस्वयमेवाभ्यूह्यम् पतदेवोपसंहरति नदि
श्यमित्यादिना त्रिविधमिति पर्यायोक्तादौवस्तुरूपकादावलंकारः रसवदादौरसः
तदेवं विवृतं नुः प्रतीयमानस्यालंकारांतरभावएव तावदुक्तः तदुपस्कार्यः पुनरात्मा क
श्चिदपिनाभ्युपगतः वामनेनप्रतीयमानस्यालंकारांतरभावमभिदधतापितदुपस्कार्यः
कश्चिदात्मा उक्त इत्याह वामनेनेत्यादि नत्वाह्ः पूर्वस्याग्रातिरेकयोतकः आत्मनोपि
कस्यचित्यतिपादकत्वात् ग्रुवतेतियदाह सादृश्याल्लक्षणावक्रोक्तिरितिपतदेवोदा
जहार च उन्मिमीलकमलं सरसीनांकैरवंचनिमिमीलमुहूर्तमिति ग्रत्रनेत्रधर्मोउन्मील
ननिमीलने सादृश्यात्कमलसंकोचौलक्ष्यतः कश्चिद्धनिभेद इतिश्रविवक्षितवाच्यादेः
केवलमितिपदिरिरभिप्रायः शृणोति यदाह विशिष्टापदरचनारीतिरितिकाव्यात्मकेन
नैतयदाहरीतिरात्माकाव्यस्येति तदेवविशिष्टपदरचनात्मिकायाः काव्यात्मकत्वेना

प्रु॰ वि॰
५
5

भूगतान्यारीतेः नहीतिशयहेन वत्कालंकारा इत्युक्तांतर्भाविनधनयोलंकारा उपस्कार
कारत्वेनाभिमतम् मुख्यः पुनरेतत्रोपिशस्तकमित्याह उक्तानादिमिरित्यादि शायपशरइतिवा
हुल्येनेत्यर्थः विषयमात्रेणेति भिन्नकरणाणां स्वरूपस्कार्योपस्कारकत्वस्यानुपपत्ते
र्नयानिवालंकाराणामपि गुणापस्कार्यत्वेन प्रसज्यते समानन्यायत्वात् तत्रगुणाल
काराणां तुल्यतावादिन एव गौड्डाः इत्यमनेनवाख्यात्रयाणाममलंकाराणां मध्ये
एवधनेरंतर्भावादमिधाव्यापारगोचरएवध्वनिः न पुनस्तद्व्यतिरिक्तः कश्चिद्ध्वनिर्नाम
निविरतत्वानाभिमतमित्युक्तम् इदानीं यद्व्यपास्यैभक्त्यंतरतस्मुक्तेन दर्शितं यद्विशेषः तत्समा
हृ वक्रोक्तिर्यानिहि वेदग्धीत्युक्तेनवक्रोक्तेः स्वरूपमुक्तं यदाह वक्रोक्तिरेव वैदग्ध्यभं
गीभणितिरुच्यतेइति एवकारोनास्यकाव्यजीवितनाव्यवच्छेदकः काव्यजीवितमिति
काव्यस्यान्यगुणालंकारादिनाकाव्यमेव नस्यादित्यर्थः यदाह विविधाय यत्र वक्रोक्तिवैचि
त्र्यंजीवितमुच्यते इति व्यापारस्येति कविशक्तिसमुल्लिखितस्यकर्मणः कविप्रतिभावि
वर्तितस्य मतत्वेन हि वक्रोक्तिरेव नस्यादितिकस्यजीवितत्वं च घटते इति तदुपक्रमे
बालात्यागधान्यविवक्षितम् अतएव द्वयोः प्राधान्यस्फुटीकर्तुमयनाशांकनीयम् उ
लंकाराइति तेनोक्ता इति शेषः एवकारश्चिरंतनोक्तध्वनिप्रकारविशेषव्यवच्छेदकः
मत्यपीतिसदपित्रिविधं प्रतीयमानामाप्नाहतेत्यर्थः व्यापारत्वेपीति वक्रस्वभावेना
र्थः भणितिविच्छित्तिः कवीनिनेत्रेवकविः सेरव्यइत्यर्थः तस्य रेममतत्वेन वक्रो

:

५

क्रियेत न स्यात् ननु प्रतीयमानस्यान्तरः किमभावस्त्वेनाख्याकृत इत्याशंक्याह उ
पचारेणादि उपचारवक्रतादीनामेव मध्ये ध्वनिरन्तर्भूत इति तात्पर्यार्थः यदाह यत्र
हूंतेरन्यस्यासामान्यमुपवर्ण्यते लेशेनापि भवेत् किंचिदुक्तं शब्दैः कवित्विनायनस्ला
सरसोल्लेखा रूपकादिरलंकृतिः उपचारप्रधानासौ वक्रता काचिदिष्यते इति एतामे
वोदाहरति ॥ गअणंअमत्तमेहं धारालुलिअज्जुणाइं अवणाइं णिरहंकारमिअं
का हरंति णीला अ णिसा। एवमनयाऽस्य तिरस्कृतवाच्यादिध्वनिप्रपंचः स्वीकृतः आ
दिशब्दाद्वैचित्र्यवक्रतादीनामपि ग्रहणम् एवं सर्वोऽपि ध्वनिप्रपंचो वक्रोक्तिभिरे
व स्वीकृतः ननु स्थित एव यदि परैरस्य प्रायाख्यमेव नास्तीत्याह केवलमित्यादि न
दीयमिति वक्रोक्तिजीवितकारस्येव धीनत्यर्थः नहि स्वलक्षणमुल्लवक्रोक्तिमध्यातेभा
वाच्येनैव तत्त्वं प्रतिपादितम् केचिद् दृश्यस्य वाचामविषयत्वादलक्षणीयत्वमुक्तमित्याशं
क्याह भट्टनायकेनेत्यादि प्रोक्ताक्षेपे तेन पुनर्लक्षणकरणेन तद्वाक्योपोद्बलने यत्न
यितमशक्यस्याख्यमुपगमः काव्यांशत्वमिति निष्ठुरः काव्यात्मत्वे यदाह ध्वनिर्नामाप
रोयोऽपि व्यापारो व्यंजनात्मकः नस्यासिद्धेऽपि भेदे स्यात्काव्यांशत्वेन रूपितेति व्यापारस्येति क
विकर्मणः अन्यथाहि शब्दप्रधानेभ्यो वेदादिभ्योऽर्थप्रधानेभ्यश्चेतिहासादिभ्यः काव्य
स्यैव लक्षणं न स्यात् यदुक्तं शब्दप्राधान्यमाश्रित्य तत्र शास्त्रं पृथग्विदुः अर्थे तत्त्वेन युक्ते
तु वदंत्याख्यानमेतयोः द्वयोर्गुणत्वे व्यापारप्राधान्ये काव्यधीर्भवेत् इति न चापीति क

ध्व वि
६
6

विकल्पेऽतद्रूपस्य व्याख्यास्यमानत्वे सम्मतपीत्यर्थः अभिधा भावना चान्या तद्भोगीकृतिरेव चे
ति काव्यं त्र्यंशत्वेनोक्तम् तत्रापि अभिधाधामतां याते शब्दार्थालंकृती ततः भावना
भाव्य एषोऽपि शृङ्गारादिगणो मत इत्येव बहुयस्य विषयेनेन अनिपात्यते भोगीकृतिरूपे
णाव्याप्यते सिद्धिमान्नर इति तन्नीयोंशः सहृदयगतत्वदेशाहृदयवर्णनात्माद्रूपमा
णाश्रवणमात्रे तथा स्पष्टाविषयस्फुटमिमाशुद्धापत्रस्माद्धाद्रसविषयवैनीविश्रान्तिधाम
तया स्फुरणात् तदेवं यद्यपि नास्त्यंशशक्तिरभिधालक्षणा तु भिन्नेति द्विधा अर्थापत्तिः क
चित्तेन समासमान्यायलेकृतिः रसस्य काव्येनाभोगाव्यापारान्तरवाच्यत्वम् द्वादशांश्य
धेतरस्य स्थितत्वाविश्रान्तिपोलियरशतितीमावहृत्वाद्विशुद्धिपालिप्रकाराः सम्भवन्ति तथा
पि काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति तु पर्यः समास्त्रातपूर्वत्वस्याभावनगराउरूपेयमातत्क्रमा
द्भुतमस्य केचिद्वाचास्थितमविषयेन तत्क्रमस्तु त्वदीयेनेतत्क्रमः सहृदयमनःप्रीत
येतत्स्वरूपमभिलक्षतीत्येवध्वनेर्विश्रान्तिपतिप्रकारत्रयमभिद्यायामनोक्तम् एवमि
दानीमनहिश्रान्तिपतिप्रकारत्रयेतिबाहुर्वन्ध्वनेरेव काव्यात्मत्वे साधयति ध्वनिकाव्य
इत्यादिना समयापेक्षावाच्यावगमनशक्तिरभिधा सामान्यानां परस्परान्वितत्वेन विशे
षार्थावबोधनशक्तिस्तात्पर्यम् मुख्यार्थबाधादिसहकार्यपेक्षालक्ष्यप्रतिभासनश
क्तिर्लक्षणा एतद्व्यापारत्रयाऽतीर्णां स्यतदतिविकर्षणरूपः तथाचर्गामायावोधर
यत्रयाणां शहोवोधशृहस्य सामान्यात्मके जलाप्रवाहे गृहीतिकुरुस्वैवसंकेतितो ६

सामान्यएवतयोगात् विशेषस्याहि संकेतकरणेऽनन्तव्यभिचारश्चस्यात् नतस्याभिध·
यानलक्षणाह्समात्रंशब्दालिङ्गरूपत्वमात्रंचप्रतीतमित्येकाकल्पा एतस्यातिपायान्यशक्ति
पादनायाभिधानसमर्थो विशेष्याभिधायकत्वेन तीर्णशक्तिर्विशेषणेइत्यान्यकल्प
नयात् तस्याविरम्यव्यापारसंभवात् सामान्यस्यासिद्धविशेषणमयंतिहिइतिन्याययाना·
नयंशङ्कासामान्यायायायेयभावतनावाध्यते विशिष्टगोगतोचोपायाप्रत्ययंतीतिन
त्वेयंगणापवस्यायावितत्वमात्रमेवप्रतीयतेइतिद्वितीयाजलप्रवाहस्यबोधाधिकरण
त्वमयुक्तमितिप्रमाणान्तरवाधितः सत्येगाशाहसत्वधिकरणेऽयोपतदेलत्वयतिइति
रनीयानचनावत्स्यात्वार्थेबाधेनयोगेवृद्धिनोप्यप्रयोजनात् अन्योथोलक्षणेतेयस्मा
लक्षणोपिनाक्रियेतिनीयालक्षणाविनयसन्निधाबेयभवति नचश्रुत्यार्थेबाधा
नावत्यस्तत्वादप्रमाणान्तरस्तलायश्चसामीप्यादिः सम्बन्धः सचप्रमाणान्तरावगम्यएव
यस्मनीरदेवोषस्यशैत्यपावनत्वादिलक्षणप्रयोजनेप्रतीयते नचाश्रुतेनतत्कंशमा
णान्तरप्रतिपन्नेरूपनप्राधान्यम् नतावत्स्यातनादेतत्प्रतीतिरस्मादेवशब्दादवगमासि
द्धेः शब्देश्चतस्याप्रहतेः नाप्यनुमानात् सामीप्येपिशैत्यपावनत्वादेरसंभवादने·
कान्तिकत्वात् नस्मृतेः तदनुभवाभावात् नत्यामपिवृत्तसोनियतनस्मरणेनस्यात्
अस्मादेवचशब्दादेतदवगम्यतेइतिकोहेतुः तस्माददृष्टेवशब्दस्यैषव्यापारोऽभ्युपगं·
तव्यः निर्व्यापारशब्दप्रतीतिकारित्वाभावात् सतावदाभिधात्मा समयाभावात् नता

ध्व. वि.
१
7

मर्यादामात्रस्यानवयवतीनावेवपरित्यागात् नलक्षणायामप्युक्तोऽर्थो बाधाद्यभावात् तस्मादभि
धानार्थलक्षणाव्यतिरिक्तस्यार्थकस्यानितिमोऽव्यगमनात् छोव्यञ्जनाव्यापारोऽभिहितोऽव
श्यवादिनावश्यमभ्युपगन्तव्यः अभिताभिधानवादिनापि यन्मते शब्दः स शब्दार्थ इति शब्द
दभिधाव्यापारमेवदीर्घदीर्घमिच्छन्नापि नैमित्तिकार्थानुसारेण निमित्तानि कल्प्यन्ते
इति निमित्तपरिकल्पनेऽपि समस्तैव यं प्रक्रियानुसरणीयेवेति उभयथापि सिद्धं एव
व्यञ्जनाव्यापारः पतत्प्रग्राहनग्राहनमिति मनागेव सिद्ध इत्यस्मन्न्यायेनेदोक्तम् प्रतिष्ठा
द्यामय्यायितावगमादीनामपि ग्रहणम् अवश्यपतिते न विना वैपस्थार्थोऽस्यासंग्रहणं
न व्यापारेऽस्येति व्यञ्जनात्मिकायाः क्रियायाः इत्यर्थः साकल्ये मीयमाने तेन स्वीकृतो
भूतावयवत्वमस्वरूपेणोपलक्ष्यते इति विवारपदवीमेवस्वरूपमुपनारोहुं तोत्सहते
इति कथ्यनामनस्यावाक्यार्थत्वेनस्यादिति भावः यद्वस्यति व्यापारस्यविषयमुखेन
न स्वरूपप्रतिलभमानत्वयान्येनप्राधान्यासरूपणाविवादायेनाभावाद्विषयस्येवस
मग्रमयसद्विस्वमिति उपकृतेव्यवेनेतितत्पत्तयावस्यानेनत्यर्थः तदुक्तम्
वाचवाचककत्वाकनुवृत्तेनाविवेयात्मनाम् रसादिपरतायत्रसधनेविषयामा
तइति भूतपवविश्रान्तियोमनवादिष्वकथ श्यानमवमितिमारभ्यतवामिरूपस्थः अ
तस्थत्वेनविनाकाव्यकाव्यमेवनमवतीतितात्पर्यम् नहिनिर्जीवशरीरकमुप
युक्तम् नत्र यथैवं तर्हि गागायोगाबरत्यत्रापिव्यापस्य मङ्गावाकाव्यत्वप्रसज्यते १

नैतत् इहयद्यदात्मनो व्यापकस्यावच्छरीरे रथटादौ वर्तमानेनेत्यपि कारणादिविशिष्टेष्वेव शरीरे
नौ व्यवहारो न घटादौ न हृदस्यापि विविधगुणालङ्कारैश्चित्र्यचारुशाब्दार्थशरीरगत
त्वेनैवात्मव्यवहारो नान्यत्रेति न कश्चिद्दोषः नत्र सर्वत्र क्रियाया एव प्राधान्यप्रसिद्धेः सि
द्धत्वेन विषयस्योक्तमिति किमेतदित्याशङ्क्याह व्यापरस्येत्यादि विषयस्तुत्वेनेति यथा
घटादनादनादेर्विक्लित्यादित्वेन पाकादेः क्रियायाः स्वरूपोपलम्भः तत्प्राधान्यमिति वि
षयप्राधान्येनेत्यर्थः तेन व्यापारस्य प्राधान्यमुपचरितमिति भावः स्वरूपेणेति स्वरूपं
हि तस्य साध्यमानतया हि विचारयितुमशक्यम् सिद्धस्य हि विचारो भवतीति भावः एवं का
व्येऽप्यनेन व्यापारस्यैवच्छेदयोतकः समयेति समयस्य भवस्य प्रान्तेत्यव्यवहारादेः सह
नशीलत्वमिति भावः एतदेवोपसंहरति तस्मादित्यादिना यस्येति व्यञ्जनाख्यस्य व्यापारस्यात्म
नो विषयस्य गुणालङ्कारकृतचारुतेति गुणा नाम ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवा
त्मनः उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणा इत्यादिनीत्या साक्षाद्रसैकनिष्ठत्वात् अलङ्का
राणामपि उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् हारादिवदलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादय
इत्यादिनीत्या शाब्दार्थलक्षणाङ्गातिशयद्वारेणानुपस्कारकत्वात् अलङ्काराणां च रसादिरूपमे
व व्यङ्ग्यमर्थमलङ्कुर्वतां तु स्वरूपापत्त्यालङ्कारत्वमलङ्कार्यमसद्भावेनैव यत्नात्स्वरसायात्मभ
एव व्यङ्ग्यस्यालङ्कार्यत्वेन प्रतिष्ठानात् अत एव व्यङ्ग्यस्य स्फुटं काव्यपार्थक्यं व्यङ्ग्यं तेन तत्र गुणा
द्रव्याश्रितत्वेऽपि शब्दार्थयोर्मतेनेति नीत्या शब्दार्थमात्रनिर्वचनेऽपि केवलं किं विषयमात्रपर्य

अ. वि.
८
8

वस्तिन्त्वादेषां गौणमलंकारत्वम् यदभिप्रायेणैव च विद्याध्येकाव्यभेदप्रकारत्वमलंकाराणां
निरूपयिष्यते अत एवानुप्रासोपमादयोलंकाराश्चित्रमित्यादिनैवोक्तम् स च प्रतीयमानोऽर्थो
यद्यपि वस्त्वलंकाररसात्मत्वेन त्रिविधस्तथापि रसेन विना काव्यात्मताभावान्मुख्यत्वेन रसस्यैवा
त्मत्वमुक्तम् अत एव वस्त्वलंकारयोर्यदलंकारत्वं तन्नित्यमेव रसमेवोपकुर्वतोस्तावद्दास्याम् काव्या
त्मनो रसस्य प्रत्यलंकारत्वमयत्नेन च व्याख्यामित्याह रसादयस्त्वित्यादि आदिशब्दाद्भावतदाभा
सादीनां ग्रहणं न वाच्या इति अलंकारत्वेन वक्तुमयुक्ताः प्रत्येवमर्थः अलंकार्यस्यालंकारत्वानुप
पत्तेः नह्येवालंकारत्वमेकत्रैवालंकार्यालंकारभावः संभवति तेन विनालंकाराणामनुपपत्तेः एतदेवोप
संहरति तस्मादित्यादिना व्यपदेशेन रसादिरूपः न स्पेवाप्रकान्तत्वात् वाक्यार्थीभूतः इति अवा
क्यार्थीभूतत्वे रसादिरलंकारोऽपि स्यात् यदुक्तं प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गं तु रसादयः काव्ये
तस्मिन्नलंकारो रसादिरिति मे मतिरिति एतच्च रसवदाद्यलंकारप्रस्तावे एव निर्णेष्यामः
इतिशब्दः असंलक्ष्यक्रमतामाह एतदेव युक्तमित्याह एवमेवेत्यादि सर्वैविध्ये तत्र वाच्यार्थविच्छि
रसहृदयप्रभेद इत्यर्थः एतावता रसस्येति न तु तावद्वाच्यवाचकभावमात्राश्रयिणामलंकारा
णामप्येवं व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावसमाश्रयेणान्यव्यवस्थितत्वाद्रसानामभावेन शक्यः यदुक्तम् व्यङ्ग्यव्यं
जकसंबन्धनिबन्धनतया ध्वनेः वाच्यवाचकचारुत्वहेतवः एतनिलाक्रान्त इति लक्षणायामप्यस्या
नभावेन युक्तः तदसद्भावेऽप्यस्य सद्भावात् तत्सद्भावे चास्यासद्भावात् यदुक्तम् प्रसिद्धेऽप्याभेर
याख्यातेनैवासौ लक्ष्यते न तयैति नाप्यस्या लक्षणीयत्वं युक्तम् यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपस

८

णेनीकृतस्वार्थौ यं कः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथित इति न हि स्यमेतन्द्विशति
पति रयस्याप्रतिष्ठानमुपपादितम् इदानीमन्योपि यः कश्चिद्विप्रतिपत्तिप्रकारः कैश्चि
दुक्तः सोपि नोपपद्यत इत्याह यत्निमाहि ध्वनिकारेणेत भावो व्यक्तिव विवेककार इति
नत्मनमिहपश्चादिहितम् यद्यपि वक्रोक्तिजीवितस्पदयदर्पणकारो ध्वनिकारानेत
र्भो विनावेवतथापि चिरंतनमनानुयायिनौ तावितितन्मानेपूर्वमेवाहितम् अनेन पु
नैतत्तस्यापनमेवोक्तम् अनुमानान्तर्भावमिति अनुमानरूपत्वमेवार्थः आलोचित
यदाह वाच्यस्तदनुमितेनावाच्ययार्थोन्तरं प्रकाशयति संबन्धतः कुतश्चित्सा काव्यानुमि
तिरियुक्तेति अविचारिताभिधानमिति इह लिङ्गलिङ्गिनोस्तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामेव तावत्प्र
तिबन्धो निश्चीयते न च निश्चयेनैव च साध्यसिद्धिः अन्यथा हि साध्यसिद्धिर्न स्यात् व्यभिचारात्
न च तादात्म्यं यथा कृतकत्वानित्यत्वयोः तदुत्पत्तिर्यथा वह्निधूमयोः वाच्यप्रतीयमानयोः
पुनस्तादात्म्यतदुत्पत्ती न स्तः तथा हि निःशेषच्युतचंदनस्तनतटेनेत्युदाहृते श्लोकोपन्यासेनेत्र हृदयम्
ने जने न पुलकितात्वेन तथ्येयं स्त्रः मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमा वापीं
स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् इति श्लोकेऽविधिनानिषेधो निषेधेन वा विधिः
प्रतीयते न तस्य वाच्येन सह तादात्म्यं विरुद्धत्वात् न हि भावो भावाभावात्मा भवति भावो ह्यभावात्मा
नापि तदुत्पत्तिः अभावस्य जन्यजनकत्वानुपपत्तेः नापि निःशेषच्युतचन्दनादीनां विशेषणानां
नां तदन्तिकगमनानुमापकत्वं युक्तम् तेषां स्नानादावपि सम्भवात् अनैकान्तिकत्वात् यतश्च

ध्व· वि·
९

ध्वनिकारेण दूषितं वा तत्तेषां कुलाक्षकंठेन दूषितम् अनपवादेनैतान्या विप्रतिपत्तयो दूषिताः
एतदिति वाच्यस्य प्रतीयमानेन सह तादात्म्यतदुत्पत्त्योरभावात् नेदृशं तस्य ने इति व्यक्तिविवेक
विचारे हि मयैवैतच्छिन्नत्वानिर्णीतमिति भावः न हि स्थितपरपरिकल्पितसमारोपापसारप्र
व्याख्यानेन प्रपञ्चनिष्ठानो ध्वनिरित्याह अस्तीत्यादि तावच्छब्दो विप्रतिपत्तिमात्रद्योतकः
अस्यैव भेदनिर्देशार्थं केनेमाह नचेत्यादि येगानिष्टव्यञ्जनव्यापारे समतीत्यर्थः प्राधान्याप्राधान्या
त्मेत्यादि यदुक्तम् नव्ययावेव शब्दार्थौ यत्र व्यंग्यप्रतिस्थितो ध्वनेः स एव विषयो मतव्यः संक
राद्भिन्नः इति तथाप्यलंकारो योगुणीभूतव्यंग्यः काव्यस्य दृश्यते तत्र व्यंग्यान्वयेन वाच्यचारुत्वसा
त्मकोपचारादिति अस्फुटत्वे इति व्यंग्यस्याविवक्षितत्वेन समतीत्यर्थः यदुक्तम् रसभावादिविषयवि
वक्षाविरहे सति अलंकारनिबन्धो यः स चित्रविषयो मत इति नचेति चेयनिर्धारणेन स्फुटि
तत्वमस्य ध्वनेः आय इति अविवक्षितवाच्यः न केवलं ध्वनिर्द्विविधो यावदस्य भेदोऽप्यद्विविध
इत्याह द्विशब्दार्थः यदुक्तम् अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् अविवक्षितवाच्यस्य
ध्वनेर्वाच्यं द्विधा मतमिति द्वितीय इति विवक्षितान्यपरवाच्यः यदुक्तम् असंलक्ष्यक्रमोद्द्यो
तः क्रमेण द्योतितः परः विवक्षिताभिधेयस्य ध्वनेरात्मा द्विधा मत इति अत्रैव वस्तुरसालंका
राणां ध्वन्यमानत्वं दर्शयितुमाह लक्षणेत्यादि लक्षणामूलत्वादविवक्षितवाच्यः शब्दशक्ति
मूल इति न पुनरर्थमूलः यद्यपि शब्दशक्तिमूलेऽर्थशक्तिरप्यास्ति तथापि तत्र तस्याः सहक
रितया अव्यवस्थानमिति प्राधान्यात् शब्दशक्तिमूलत्वमुक्तम् एवमर्थशक्तिमूलेऽपि ज्ञेयम् ९

वस्तुध्वनिर्यातिरसालंकाराव्यतिरिक्तस्य वस्तुमात्रस्य ध्वन्यमानत्वात् तत्रार्थान्तरसंक्रमितवा
च्यो वस्तुध्वनिर्यथा स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घना वाताः शीकरिणः
पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे वैदेही
ति कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव अत्र रामपदेन निर्वासनाद्यनेकदुःखभाजनत्वरूपव
स्तुध्वननं अत्यन्ततिरस्कृतवाच्योऽपि यथा रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषारावृतमण्डलः निःश्वा
सान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते अत्रान्धशब्दः स्वार्थं निमिलीकृत्यादर्शे नेपथ्यवासायावरण
विच्छायत्वादिधर्मजातं वस्तुरूपं व्यनक्ति रसादीनामादिशब्दाद्भावतदाभासादयः तत्र रसध्व
नेर्यथा त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायामात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छा
मि कर्तुं अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृता
न्तः अत्र विभावानुभावव्यभिचारिभिरभिव्यक्त एव रसः भावध्वनिर्यथा जाने कोपप
राङ्मुखीं प्रियतमां स्वप्नेऽद्य दृष्ट्वा मया मा मां संस्पृश पाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता ततः
नो यावत्परिरभ्य चाटुकशतैराश्वासयामि प्रियां भ्रातस्तावदहं शठेन विधिना निद्रादरिद्री
कृतः अत्र विप्रलम्भस्य व्यभिचारिभावः रसाभासध्वनिर्यथा स्तम्भः केवामातिस्तनामेऽप
विनायं नरमंसोविलम्बकः शाणात्राणमक्षिसुक्षियेस्रययेम स्खलन्नेकोऽजातः शशिमुखिबालि
कृसिवलाम्बपः श्रीकृष्णस्य बाससन्ननगारिप्यायिमितयम् अत्रानेककामुकविषयाभिलाषद्व
निरसाभासः भावाभासध्वनिर्यथा राकासुधाकरमुखी तरलायताक्षी सा स्मेरयौवनतरं।

अ.वि.
१०
10

क्षिप्तविभ्रमास्या तत्किं करोमि विदधे कथमत्र मैत्रीं तत्स्वीकृतिव्यतिकरे क इवाभ्युपायः अत्यानो
विमृश्य दृशा चिन्तयतीति भावाभासः भावप्रशमो यथा एकस्मिन्शयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्य-
तोरन्योन्यं हृदयस्थितेऽप्यनुनये संरक्षतोर्गौरवम् दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवलनान्मिश्रीभवच्चक्षु-
षोर्भग्नो मानकलिः सहासरभसव्यासक्तकण्ठग्रहः अत्रेर्ष्यायाः प्रशम इति भावप्रशमध्वनिः
वस्तुध्वनिरलंकारध्वनिश्चेति तत्र शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिर्यथा निर्वाणवैरदहनाः प्रशमाद-
रीणां नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च स्वस्था भवन्तु कुरुराज-
सुताः सभृत्याः अत्र कौरवाणां तेन शरीरस्वास्थ्यादिकं वस्तु शब्दशक्त्या प्रतीयते एवमर्थश-
क्तिमूलो यथा अत्र सासिरमणिः भुवनाणा अग्गिमो गुति यत्न मामिडि मेगे इति वाणिणाणा अ
क्षीयप्फुल्लविलोअणाणा जाआ अत्रार्थशक्त्या ममैवोपभोग्योऽयमिति वस्तु व्यज्यते उभ-
यशक्तिमूलो यथा पथिअ ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे उण्णअपओहरं पे-
क्खिऊण जइ वससि ता वससु अत्र पयोधरोपभोगात्कामोऽसि नन्दः इति वस्तु वैकल्पिकमाद्यमाश्रित्य
शब्दार्थशक्त्याभिव्यज्यते इत्युभयशक्तिमूलत्वम् शब्दशक्तिमूलोऽलंकारध्वनिर्यथा उन्नतः
प्रोल्लसद्धारः कालागुरुमलीमसः पयोधरभरस्तन्व्याः कं न चक्रेऽभिलाषिणम् अत्र शब्द-
शक्त्या मेघलक्षणमर्थान्तरं प्रतीयते प्रकृताप्रकृतयोश्चार्थयोः संबन्धाभिधायित्वं साम्या-
त्तीदिति तयोरुपमा कल्प्यते इत्यलंकारध्वनिः एवमर्थशक्तिमूलो यथा तन्नाणामिविल
होअर अग्गा अहरवणेक्कि हिअ अमेकरुसविस्सादवेपि अणिणाणिवेसिअ अऊसमवाणेण अ

१०

यंकोऽस्तभविंबाधयथोः केवलयेवार्थशक्त्योपस्थाप्यते इत्यर्थशक्तिमूलोलंकारध्वनिः
सएवोभयशक्तिमूलो यथा मणाहिव्युविदारणप्रथागमलिलोल्वलिपणावमइप
न्नहातवदिहि चितरमोपिग्णाणजहावेविवग्गासि शुद्धोभयशक्त्या विकटभराव
ह्रियारोपस्थाप्यते इत्यलंकारध्वनिः वेइस्यत्र इति शब्दः प्रमेयपरिसमाप्तौ एवंध्वनेः प्र
भेदजाते प्रदर्श्य क्रमप्राप्तगुणीभूतव्यंग्यस्य काव्यस्यनिदर्शयति गुणीभूतव्यादिना द्वा
र्शितइति ध्वनिकारणे यदाह व्यंग्यस्य यत्राप्राधान्यं वाच्यमात्रानुयायिनः समासो
क्त्यादयस्तत्र वाच्यालंकृतयः स्फुटा इति एवं गुणीभूतव्यंग्यस्य प्यन्यतोभेदजाते यो
नियिताचित्रस्यापि प्रभेदं दर्शयितुमाह चित्रमिमादिशब्दः काव्यप्रकारद्वया।
दस्यैवैलस्यापि द्योतकः अनयेवद्युनरभेदोमस्तुक्तम् शब्दार्थेति एकशेषः तेनोभ
यालंकाराणामपि ग्रहणम् नदेव दर्शयितुमाह तथाहीत्यादि चित्रात्मकेकाव्यभे
दनिरूपणावसरे किंयेन कल्प्यप्रकारवचनेनेत्याशंक्याह प्रादाविमादि वर्णमा
णालंकाराः पुनरुक्तवदाभासादयः पंचशब्दप्रतीति ग्रहः सरीकारेणार्थप्रतीतिरि
निश्चमशब्दगतएवयमेतिहे योन्यायेनार्थगत इत्याशंक्याह अर्थेत्यादि विरतनप्र
सिद्धेति न पुनरुज्यमानत्वेति भावः पुनरुक्तवदाभासं स्वोकोऽव्यासएवचेतिविं
तनप्रसिद्धिः अर्थालंकारवादर्थालंकारप्रकरणे पुनरस्यपुज्यमानत्वं तस्मोदे नत्वा

अ॰वि॰
११

दोषगणानां पूर्वं निर्देशः कार्यः पश्चाद्गुणानाम् इति क्रमस्य न किंचित्प्रयोजनमुत्पश्याम इति किं ते
नेति यद्दोषस्य हानं तदुपक्रमम् शब्दार्थयोः क्रमेणैव प्रतीयमानत्वात्तेनैव पूर्वं निर्देशस्यो
पपन्नः किंच वर्ण्यमानोऽक्षीणि शास्त्राणि प्रथमं तेषां निरूपणायाद्यपरिमितत्वमलंकारकारिणा
मध्यालंकाराणां पश्चान्निर्देशः कार्य इति समयोजनमेव क्रमः ; चिरंतनमतानुलंघनेनैव च
वयं प्रवृत्ता इत्यपुनः क्रममपि ग्रंथकृतां तत्समनमाश्रितम प्रत्युत्पन्नेनैवाशयेन तन्मताश्रयणात्क
चित्कोप्येव न त्रवयं पश्चिरंतनमताश्रयणाद्व्याख्यास्यामः न पुनः क्रममेव एतदेव यथाहेत्यादिना
न्वमाह नचेत्यादि किमलंकारः प्रसादेऽदोषकथनेनेत्याशंक्याह प्रथममित्यादि उपादेय
इत्यलंकारस्वरूपे ग्रंथ्यति यथैव वहेशः तथैव पर्यवसित इत्यर्थः यथाहृदि गानयता साविरा
दीकरं राविलोचनाकमलवदना राजीवास्यांसरोजसमाननाम् विलुलितकचावचालि
शीचलखिन्नकशाकरोरुस्वरतविरंतांसंभाषणांतेविलोक्य कामिनीम् अग्राम्यतात्रीमि
त्यादिपुनर्वचनं प्रवृद्धम् अप्रवृद्धपुनरलंकारः न चैतावतैवदोषाभावमात्ररूपत्वम्
स्याशंक्य वक्ष्यमाणानामलंकाराणां विलक्षणस्याविच्छित्तिविशेषस्यापि भावात् तदेवाह आ
मुखेत्यादि अन्यथावेति यथावभासितस्याधिस्य प्रतीयमानेन तथात्वेनैवाविश्रांतेरित्यर्थः
अन्यथा सकलनीत्यादोषः स्यात् न च पुनरुक्तवदाभासशब्दस्यालंकारणाह सामानाधिक
रण्योपमादिवदजहल्लिंगतायोगात्तत्पुल्लिंगतेऽपि किमिलीहना प्रवृत्तः संस्कारः कृत
इत्याशंक्याह लक्ष्येत्यादि लक्ष्यमलक्ष्यणीयस्य पुनरुक्तवदाभासस्यातिदेशो वचनेनेत्यर्थः

११

ष्वलंकार्यपार्यन्तं चेति काव्यमित्यध्याहार्यं काव्यशब्दसामानाधिकरण्येन निर्देशात् लौकि-
काहारादयः एषां ह्यलंकार्येण सह संयोगः संबंधः अत एवैषां तत्र रतेनापि न स्यात् का-
व्यालंकाराणां पुनरलंकार्येण सह समवायः संबंधः अत एवैषामयुतसिद्धत्वादलंका-
र्येण पार्यन्तत्वमेवेति लौकिकालंकारवैधर्म्यमेव न्याय्यम् आश्रयाश्रयिभावेनालंकार्या-
लंकरणभावोपपत्तेः किमाश्रयस्यालंकारत्वमित्याशंक्याह अथेत्यादि एवकारः शब्दे-
न कृत्स्नव्यवच्छेदकः तेन शब्दस्यार्थेन कृत्स्नान्तशब्दालंकारेणाप्युभयालंकार्यमित्यर्थः
पर्यवसानेवस्तुनोऽर्थस्य सत्ताद्युभयभावे च धर्मस्य निर्विषयत्वापत्तेन कृत्स्नैकस्य धर्मः स्यादि-
ति न वाच्यम् आमुखविशेषस्यावभासमानेनैव न सत्ताद्युभयधर्मिभावस्यावस्थानात्पर्यवसाने
यमेयधर्मिभावस्यैवानिर्देश्यत्वात्तयोः सत्तामत्त्वयोरनुपयोगात् आमुखावगतेर्वचम्।
नीति रलंकारत्वेऽपि न पुनः पार्यवसानिकी तथाहि रूपमात्ररूपकादीनामप्यविशेषः
स्यात् पर्यवसानेऽप्यर्थस्य दारुणः काष्ठतोऽजातु इत्यादौ विरोधार्थस्य सद्भावादनैकान्तिक
त्वाच्छब्दरूपवद्भावेन वाच्यः पर्यवसानेऽप्युपमेयार्थः समापितालंकारत्वप्रयोजक
इति अविपर्यवेदशरीरस्मादावप्यसत्ताकायाः पर्यर्थताविशेषात्समानः किंचैतेन पर्य-
वसानेऽर्थस्यासत्त्वम् इहोद्धतीतिमात्रसारतालंकारस्य यद्यर्थे प्रतीयते तत्रार्थ एव भव-
तीत्यविवादः नह्यर्थमनलावाप्यनैमित्तिकं किंचिदुत्प्रतीतीति वस्तुनः कृत्स्नयावभासमानस्यार्थस्या-
वभासमानत्वादन्तमेव न हि स्यात् तेनापि — तापर्ययोऽपलंभे काष्ठादेरर्थस्यापुनः कृतनया व।

प्र.वि.
१२
12

भासनमस्ति बाधोत्थेनः पुनर्हि वैदग्ध्यप्रतीतिवैयोनकस्य प्रतीतेरनुपपद्यमानत्वं भवति नन्वत्र
त्तिकायामिव रजतत्वस्यायस्य स्वरूपतत्वाभावः अतएवावभातृयोनकस्यापि प्रतीतिवैयो
नकत्वमपर्यवसायित्वस्य स्वरूपम् एवमपि वस्तुतः काव्यार्थाभाववत्त्वस्यैवेति चेत्
सत्यम् किन्तु यथा वस्तुनो बहिरसम्भवेनापि हि तीयस्यैव प्रतीतौ कश्चन विशेषमाधातुमेतेनासो
ढ़नेनेत्थं द्वापि वस्तुहृन्मेन काव्यादेरर्थस्यासम्भवेऽपि प्रतीतौ न कश्चिद्विशेष इति दृष्टिकारणाए
ववात्सत्वत्वान्वेषणाम् तस्मादबाधभासमानत्वमेवार्थस्य सत्वप्रतिष्ठापकं प्रमाणम् ननु वं
भासमानत्वप्रमात्रधर्म इति कथं तदाश्रयो धर्मः काव्यालंकार इति चेत् प्रसदेनेन प्रवभा
समानत्वस्यावभास्यनिष्ठतया प्रतीतेरर्थधर्मत्वात् तथाहि केषांचन प्रतीतिवादिनो न
ष्याहि वपतानाममभावेष्ववनिजेवपुः वैचेण्यरूपं वपसीति किं हृद्यप्रतिभासेनेत्याद्युः
क्यपक्राकोमारिलवनीलतायां इववेघनायां प्रपथ्यधर्मत्वमेवेहम् इहचनतउपक्रमः
एवेति ननु वस्तुवादे संसर्गान्यायम् शास्त्रवत् तत्त्वार्थत्वस्य ग्राह्यधर्मत्वेन शब्दाश्रयत्वाल्क
ह्राश्रयत्वम् यद्युक्ताय्नेतत्थापि पर्यवमानवस्तुनस्तत्त्वार्थत्वस्यासंभवाच्छ शब्दार्थवदुभ
यमिभावोऽदुष्टः स्यात् मैवमपि दोषः एवमस्य समनन्तरोक्तसमयश्चोद्यावकाशः अत्रापि यथा हि
त्वया चैकार्थैनावभासनसमाधिस्तत्र स्यान्नेत्यत्र किमपराद्धम् एवंचाविरोधेऽपि वस्तु
नोऽविरुद्धस्यार्थस्यासंभवाद्विरुद्धार्थत्वस्य च ग्राह्यधर्मत्वाच्छब्दालंकारत्वं प्रसज्यते अत्र
विरुद्धस्यासंभवात् विरुद्धार्थत्वस्य च ग्राह्यधर्मत्वाच्छब्दालंकारत्वं प्रसज्यते अत्र विरुद्ध

स्यार्थस्यासंभवेपि कर्णादिभिर्वाच्यतयाध्यवसायः इह तु पौनरुक्त्याश्रयस्यानित्वेन याच्येत
निवेत् नेनत यतोशास्त्रणः काष्ठेनाजानं इत्यादौ तावत्पौनरुक्त्याश्रयस्य काष्ठादेरर्थस्य जा
तत्वादिनामहानिततावियमादस्यैव मुख्यया हत्या वाच्यत्वम् अविवये देहशारीरस्या
देवत्वस्ततः कायादेरवाच्यत्वेनाध्यवसानात् पौनरुक्त्याश्रयत्वादकृत्रिमार्थशोभापर्यवसा
यित्वेन वाच्यतयास्यैव विवक्षितत्वम् अत्र त्विह कृत्रिमोर्थोलंकृतः कृत्रिमार्थोपस्कृतोय
यावमकारकृत्वं तथात्र तदुपस्कृततयाध्यमानः स्यात् स्त्रीणां हिकटाभरणानि हाराः
पर्यायतानस्यति भूषयतीत्यादिविधिना हारस्य कटाभरणत्वेपि सामीप्यान्नावतिशोभाति
शयाधायकत्वात् यथा पर्यायत्वात् तावदलंकारत्वेनत्थैव कृत्रिमार्थाश्रयत्वेनाव भासमा
नस्य पौनरुक्त्यस्याकृत्रिमार्थोपस्कारकत्वमपि प्रतीयत एवेति नात्रमवापह्नवः का
र्यः एवं च पौनरुक्त्याश्रयस्यार्थस्य यत्रैव वाच्यत्वेन विवक्षितत्वं तत्रैवास्यालंकारत्वे
नान्यत्र अत्र हस्तापदत्तेभ्युत्थितो बंधुजीवापरद्युतिः इयं विलासिनी कस्यनेत्रोत्सवका
रिणी अत्राहस्ते न्यस्थे पौनरुक्त्यस्य संभवेपि वाच्यत्वेनाविवक्षितत्वान्नायमलंकारः ए
वं वक्ष्यमाणानामप्यलंकाराणां कविविवक्षितैव स्वरूपप्रतिष्ठापकं प्रमाणं ज्ञेयम् किं
बहुनामवेषामप्यलंकाराणां स्वरूपमितार्थत्वादेः शाहृदयमितावुच्छेहालंकारत्वस्यात् त
दर्थालंकारत्वमेवास्य न्याय्यः यावता स्वर्थस्यास्य स्वरूपवशेन पुनरुक्तेन यावभासोस्य जीवि
तम् अत एव पुनरुक्तवदाभासमित्यन्वर्था संज्ञा अर्थस्य च पौनरुक्त्यप्रतीतौ नकस्यचिद्वि

वादः नामेवाश्रितशब्दालंकारस्यप्रभवाद्भिन्नत्वात् एवं प्रत्यासत्त्या तदाश्रयमेवास्यालंकारत्वे
युक्तं अन्यथा हि तत्रार्थशब्दतापि वाक्यधर्मत्वेन तदाश्रयोपि स्यादित्यनवस्थाप्रसंगः अथात्र
शब्दस्वरूपवैशिष्ट्यान्निर्वपनेच मत्कारकारित्वमिति तेन तदलंकारत्वमिति चेत् न किं नाम श
ब्दस्वरूपवैशिष्ट्यं किं पौनरुक्त्यमुत पुनरुक्तार्थवाचित्वम् उत समभंगासमभंगपदत्वेन श्लि
ष्टत्वम् तत्र न तावदाद्यः पक्षः शब्दस्य द्विरुच्चारणाभावात् तथात्वाप्रतिभासनात् नापि द्विती
यः वाच्यवाचकभावेनालंकार्यालंकरणभावात् तस्याश्रयाश्रयिभावेनोपपत्तेः अत एवं
सर्वेषामेवार्थालंकाराणामुपमितार्थादिवाचित्वाच्छब्दस्य तदलंकारत्वं स्यादिति तत्सम
नापि तृतीयः पुनरुक्तवदाभासमित्यन्वर्थसंज्ञाप्रणयनात् पौनरुक्त्याभासधर्मप्रयोजकी
कारेणालंकारस्योपक्रान्तत्वात् श्लिष्टत्वस्य हानोपायिकत्वात् तस्मान्न तत्रार्थपौनरुक्त्याव
गमे निमित्तमात्रम् निमित्तनिमित्तिभावश्च नालंकारत्वप्रयोजक इत्यविवादः तस्मा
दर्थाश्रयित्वात्पौनरुक्त्यस्य तदलंकारत्वमेवेति युक्तम् एवं वक्रोक्त्यलंकारतापि निरस्ता सर्वे
षामपि वक्रातिशयरूपत्वात् तथात्वापत्तेः विस्तरभयादिति न तद्विचित्रत्वाभावात् नोक्ता ते
इति वक्तव्यत्वसंभवदुक्तिवैलक्षण्यः अतश्चायं शब्दाश्रयो वाक्यार्थपदार्थाश्रयत्वादस्य थमं द्विधा भव
समस्तासमस्तपदत्वेन चतुर्विधः क्रमेण यथा तटिन्नतटिनिष्पयूषाभ्यानां तासर्वज्ञसर्व
दाख्यानः हिमवान्नवत्ससदावो विश्वत्र समागतः ख्यातिम् नदीप्रकारस्तुलेवितनवेतम
नोहरहस्तमनोजनेव सपर्याणारूढिविव हंतसर्वत्र पत्नीयेव सकंपमसकलणीवरेतेव

सदानंदेनेमदपर्योविलदर्शनेन च करंडकमपि विघ्रनेकवाटविग्रमस्तुवंतेव ङ्ंजराज्ञि
वर्षितरूविंवारणारणारणारणिकाङ्कवितेव रजमानाविंसयापिनेविरामानेचश्रो
रीश्रुतेमरसलिलेनशबलीभूतेचेति पुनरूक्तश्रियमित्येनगलेलायांदालिवणीने
वतदुतासितःकालोगोविभावसुदीप्यतीः ह्रिपास्परतावसितस्वेनराजयशोमय
श्रुतमस्तपदेतग्रंथहृतेवोदाहृतम् केवलस्य रूपेणरूक्तिंनगणानमित्याशंक्या
हस्वलिकारेत्यादि यथा इंदीवरास्मि इदास्मि इंद श्रालस्मि इदगणास्मि इंदिंदिरस्मि इंदास्मिजो
इणामति समेकल्पाः अत्र स्वरूपेणरूक्तस्यवारूवाभावान्नालंकारत्वम् अत्र केवलस्या
जनस्वरव्यंजनसमुदायाश्रितमलंकारद्वयं लक्षयतिस्वेत्यादिना एवंव्यंजनस्यजात्या
वहृत्वसंगानत्यसंयात्हृद्ववचनस्य च यादीनांस्वयमेवहृत्वात्सख्योनियमो हि न एवमस
भवतीतिद्वयोरित्युक्तम् द्वयोरप्येकदासाहृप्यं छन्दत्र श्रामवेत्याशंक्याह अनेकयेति
यकारमात्रेणनेनद्वयोरेवसाहृप्यमस्यजीवितमितिधनितम् यद्यपिवायंव्यंजनस्व
रूपेणरूक्तमात्रास्यसामान्यलक्षणस्यसंभवादत्रश्रासएवास्येतिभाविनः तथाप्यस्य
प्रकृतोद्दमनात्रायेत्यादिहलक्षणाकृतम् अन्यथेत्यादि एतदेव भेदांतरं दर्शयन्व्याख्या
चष्टे केवलेत्यादि समुदायःपारिशिष्यात्व्यंजनद्वयरूपः एकयेतिवाच्येव संवद्ध
त्वम् केवलस्यादीनांचानेकयापिसाहृप्येणान्वयानस्वात् एतच्चसमस्तासमस्ता
त्वत्वेनसंभवतीत्यस्याशयः षड्प्रकाराः क्रमेणयथा ययायायायायायायापूर्यंयोयाय

येययेययया ययूयायियियेयेयाययययेयायायययाययुक् ॥ अत्र मत्वात्स्वरेव्यग्रयकेनैवोदाहृतं
दीनादीनां ददौ दानं निननादिदिने दिने ननं दनं दद्नानं दानदुनोदिनं नदत्तम् ॥ कश्चाभिः षड्
गाभिस्त्व कशोवणपाचिनाभिरुचिताभिः । अविरुविरुविरु विभिश्चिराश्विराभिअसत्क
नेवेतः ननः सोमसिते मासि सनतनेसमन्ते सताम् । अत्रानसोनसममतिः सती सत्त्वसत्तमा कम
लदृशः कमलामलकोमलकमनीयकान्तिवपुरमलम् । कमलकृतेनावकमलापतितोपि
योऽविमलः । आदिशब्दाग्रघनरहताराद्येहरणम् । यथा सदवानुवासवादिदेवतासंस्तवस्तुतः स
दामदृद्धसतिदेवः सवितावितताम तिम् । वर्णावृत्तेर्न वृत्तिरिति उपचारादितिभावः । त्रियति यड्
कश्चाप्यारेफसंयोगे पूर्ववर्णे एव योजिता पुरुषाणामहृतिः स्याद् ककुपारोपसंयुता मह
पसंयोगयुतासंभवशांतयाभिः स्पर्शैर्युताच समसंते उपनागरिकोद्वृत्तः । यथा विरहो
मुक्तायोगावविनाकोमलाख्यया ग्राम्याहृतिश्च संततिकाक्षेत्राहदवृत्तः । यथा निरंतर
लविलिविलम्बुलवुलाकवालेवीलेरमीतद्वितिनाडिनोद्धुमरादिनाडे मोद्यमवाः । मदावमनव
दुरयद्रुरवेवरीकोक्षयाः पणाः परिणानिलणात्ततलटानवादेलिनः । अत्रयाकालकाराघाव
न्यामध्यमातेनकाराहत्या परुषतेवकाराहत्याकोमलत्वमितिहतिर्वेविध्यम् । एवंयोज
नमाग्राश्रयमलंकारद्वयं लवायितासवरव्यंजनाश्रयं यमकं लक्षयति स्वेत्यादिना । एक
स्मिन्नाश्रयलक्षणाधरम् । अतोबहूनां यमकानां किं विन्यासार्थकत्वमनर्थकत्वं च यमकं क्व
चिन्निरर्थकमितितत्पादप्रथमसमेव मिदद्वयमकं स्यात्तन्तत्वीयः प्रकारः अतस्त्रभेदनिर्दे

शागृंथो यथास्थित एव ज्ञायतानु संक्षेपत इति एतच्च काव्यात्मभूतरसवैगुण्यापत्त्यहकारित्वा
त्प्रपंचयितं न योग्यमिति चिंतनालंकारकारैर्न विमत्यलक्षितमिति भावः एवं विज्ञे
यिन्नेयम् अन्यादिति प्रकारद्वयम् तत्रानर्थकत्वे यथा सरससमस्यरतामरसमादरयमर
मन्नलयानलिनीमथो जलधिदेवतयासहशीघ्रियं स्फुटतनागतनागरुचिर्दयोऽत्रनत्र
गोरनर्थकम् अनर्थकसार्थकत्वे यथा साहारे साहारे रुणाः सन्नाणां सज्ञ साहारे
सन्नाणां सन्नाणां सन्नाणां मोहा सन्नाणम् अत्र सज्ञा साहारमित्यनर्थकम् अन्यानि तु सार्थका
नीति न कश्चिद्दोषः इदं च स्थाननियममन्तरेण न भवति यदुक्तम् पदमनेकार्थमत्या
वृत्तं वा हृतं स्थाननियमे यमकमिति अत एव स्थाननियमाद्यमकमित्यस्यान्वर्थमभिधा
नम् स च स्थाननियमो द्वैवन्तिकोऽनवाकश्च: यथा मधुपराजिपराजितमानिनीजनमन
स्सुमनः सुरभिश्रियम् अभ्यनवारितवारिदविप्लवस्फुटितताम्रवतं स जगत् अ
नत्र द्वयानन्तरं यमकं विन्यासात् स्थाननियतत्वम् यथा वा क्रियाङ्गयाति नवका
र्तिकेयः शशीजितो येन समकार्तिकेयः उत्तवान देवो गणानायकस्य स्वामी यदन्यो गणना
यकस्य अत्र वाद्यद्वये यमकद्वयमिति स्थाननियमो द्विधैवेति नास्यालंकारस्याहितिः कापि
न अतश्च स्फुरत्तमिकउरसिकलितकलितरुजालद्रुविजालद्रुतिणतमः द्रुतिमानतमश्च ततेक्ल
वततल्लवस्यापशोणाश्रिः इत्यत्र समस्यापि स्ववंत्नेन समुदायपीनरूनस्य सत्वेपि स्थाननिय
माभावाद्यमकाभासोऽयं हूनत्रयासः स्फुटमिति यथा भासत्रै विश्रान्तेः यथा तदत्वेय

अ. वि.
५
15

शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव अत्रेन्दुरित्यविनेत्रतीरो
दन्वज्जन्मवादिदोहितामेनेत्यूढमितितेनावधार्यम् कविसमयेन तथात्वस्यानीतेः अत्रेन्दुरिमा
न्तेणा दाः अन्यथान्वयाद् इति अत्र वा देहि शाहार्थयोः पुनर्वचनेन क्रियमाणेन दोषाय या क्रिय
माणपुनर्दोषाय भवतीति भावः यथा उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च संपत्तौ च विप
त्तौ च महतामेकरूपता अत्र ताम्र इति शिरः शार्वं स्वर्गात्पशुपतिशिरस्तः क्षितिधरं महीध्रा
दुत्तुङ्गादवनिमवनेश्चापि जलधिम् अधोधो गंगेयं पदमुपगता स्तोकमथवा विवेकभ्रष्टा
नां भवति विनिपातः शतमुखः अत्रैव पातरूपस्यापि शब्दस्य प्रतीयमानतया जनकत्वाद्दोषः तदेवा
त्रूढमलंकारस्याह नास्त्येवेत्यादि अन्यपरत्वमिति एकस्यैव वाच्यस्य पुनर्वचनेन विश्रान्तेर्ले
न्यपरत्वस्याप्यस्यैवार्थाविश्रान्तिरित्यर्थः विधेत इति पर्यवसाने अपुनरुक्तिशब्दवदर्थस्याप्यु
क्तेनैवावभासः अतआह न शाब्दार्थस्वरूपमिति एवं चानया द्वयोर्वाच्याविश्रान्तत्वेनैवादमा
त्रलंकारः नातिदोषाभावमात्रमलंकारस्वरूपम् एवं हि सर्वशब्दाभावमात्रस्याप्यलंका
रप्रसंगः यत्परमादावुक्तं तत्परमेव पुनर्नोच्यते इत्येवमाभासेन यद्यदन्यपरत्वमुच्यते तद्धि
दोषादिव उदेति सविता ताम्र इत्यादौ दोषाभावमात्रेणाप्यलंकारत्वाच्चिन्तस्यान्यपरत्वा
व्यस्यातिशयस्याभावादलंकारत्वप्रसंगः न चैतावतैव वक्रकश्चिदतिशयः प्रतीयत इ
ति यथा कमलवाक्कम नालाइत्यादिरूपकः कमलशब्दो वाच्य एवमितः अन्यस्य सौरभं वपुर
वायनेकथमेतनिष्ठ इति नात्र पीभेदः स्वमः किञ्चित्कथनेन कालमल्पमयाज्ञापत्रनयने ॥

नयने निमील्य हेमांबुजेन कलितां उत्तरस्यापह्मस्य देवद्विषां यमह्मा गान इत्यत्र हि अत्र वा-
च्यस्यापि पिधानरूपत्वाल्लाटानुप्रासत्वमेवेति विरमः अत्र द्वयोरपि नयनशब्दयोर्वाच्यवि-
श्रान्तत्वादन्यपरत्वाभावान्नास्ति तात्पर्यभेदः स एव ह्यस्य जीवितम् अन्यथा ह्यनुप्रासा-
भावत्वे स्यानालंकारत्वम् अथापि केवलस्य नयनशब्दस्य स्वार्थविश्रान्तिः समर्पितपदान्त-
गतस्य पुनः स्वार्थमुपसर्जनीकृत्य सत्तिनमभिदधतश्च स्वार्थत्यागाभावादर्थे हेतोरस्यैव-
लक्ष्यनिष्ठत्वमिति चेत् नैतत् लक्षणासामग्र्यभावात् अत्र ह्यन्यपदार्थप्रधानत्वान्नयनप-
दस्य गुणीभावः न तु व्यंग्यार्थवाच्यः स्वार्थ एव विश्रान्तेः न च गुणीभावश्च व्यंग्यार्थवाच्ययोरा-
कत्वम् सतो हि स्वव्यंग्यार्थस्य कं विरपेक्ष्य गुणीभावः वाच्यः पुनः स्वस्मिन्नेव वाच्यार्थे विश्रान्तिरि-
त्यनयोर्महान्भेदः नाप्यत्र किंचित्प्रयोजनम् न वा रूढिरियमित्यनेनास्यानरूप्यमात्रम्
एवं हि सितकरकररुचिरविभाविभाकराकारधरणीधवकीर्तिः पौनरुक्त्यकमलाक-
मला सापि तवैवास्ति नान्यस्येत्यादावपीत्ययम् चमत्कारस्तत्रानुप्रासकृतोऽवसेयः
ननु यमकस्यापि शब्दपौनरुक्त्यं दृश्यत इति तत्रापि किमयमेवालंकारः किमुयम एवमा-
शंक्याह अत्र त्वन्वयस्यादि आनुषंगिकमिति न पुनः साहाय्ययोजकमित्यर्थः शाब्दे-
कं विनाप्यन्वयस्य प्रतिपादनात् अत्र हि शाब्दैकं किंचिदाक्रियमाणमनो विरसमावह-
तीति भावः तद्यथा यत्र लग्नेन नो सहसकरखड्गास्त्रोचयामार्के तन्मोत्तवा-
रमपाहनचराविवस्त्रानान कृत्यर्थवत् आत्मा सर्वशरीरिणां सविरवति रमांशुवकाल

प्र.वि.
१९
16

कुम्भादीवः सगिरेदृष्टान्तदिनकृद्योत्येरेवलोपमः अत्र सहस्रकरादयोऽन्य इवावभासमाना
अनन्वयप्रतीतिविघ्नघातिन इति शाब्दाभावो नाविकल्पावहतिनपुनरनन्वयस्याभावात् स्थैर्या
नुव्यापकत्वाद्धि यदखिलजगद्व्याप्याभावामभास्वाभासानिःस्वप्रकाशात्मापदपि स्वधा
मेति गान्धादनाद्यं वाह्निः संहारकत्वाज्जलमखिलजनाप्यायनाच्चापमाने सत्यात्मत्वेपि पश्य
अभवत्त्वभवतो मोहनृत्तिः शिवाय अत्र निर्विघ्नमेवानन्वयस्य प्रतीतेः शाब्दैक्याभावेनानौवि
त्यावहः न शाब्दाव्यतिरेकेमात्रादिति शाब्दैक्यं विनाप्यनन्वयस्यानात् एतदेवोपसंहरति न देव
मित्यादि पुनरुक्तवदाभासमर्थ्येन कृत्याश्रितम् केकावाग्रासादयस्त्वयः शाब्दैनकृ
त्याश्रयाः लाटानुप्रासस्तु भयाश्रित इति एवं द्वैपेन कृत्याश्रयाश्चालंकाराः यद्यप्युक्तेः शाब्दा
र्थगततेन श्लेषाभिधानतयाभेदसामान्याभावात्केस्यपत्नप्रकारत्वम् तथापि तस्माद्द्वयो
रप्यनुगमाद्वैतेन प्रतीतेः कृत्तिसामान्यनिवचनमेवप्रकारोऽप्रकारभाववचनम् यस्मा
च्छ भेदेन शाब्दस्यापि भिन्नत्वेन तदवान्तरप्रतीतावेकतयैवावभासनात् अतएवानेकार्थेव
र्णादिष्वपि तथात्वेनैव व्यवहारः वर्णानामित्यादि उच्चारकालेख्यानेविशेषश्लिष्टवर्णो
त्थाकखञ्ज्ञादिसन्निवेशस्याभावाल्लोपेन कृत्यप्रतीतिरस्तीति किमाश्रयोऽमलेकार इत्याश
ङ्क्याह यद्यपीत्यादि लिप्यन्तरारोपमषीविडरूपाणां श्रूयमाणानामतत्त्वशब्दाभेदप्रतिप
त्त्यौपचारिकोयं शब्दालंकार इति तत्समर्थ्यार्थः आदित्यहृतं सफलयितुमपश्ववेयनादाह
इति भासते इत्यादि खेद्घावेयः पुनर्यथा सत्यग्रीमवितामोतततरालस्यामवारसमपस्त १९

नेनतायासमनुद्भासितनताभिदः श्लिष्टमेवेति ग्रन्थदिक्कमपि प्रवेशनिर्गमयोः उपमाने
त्यादि. ग्रन्थेति शास्त्रालंकारनिर्णयानन्तरमेव समग्राभासमित्यर्थः ननु उपमानोपमेययोरेव
साधर्म्यं संभवति न कार्यकारणादिकयोरिति किं तदुपादानेनेत्याशंक्याह उपमानेत्यादि
तत्रोपमानस्याप्रतीतेर्लिङ्गभेदादिना यथाच्येहं मे यथा कुङ्कुमेनेव मलदायकाः खेला:
स्तदयलेवं यनस्यं खेलाइव मनस्तसाधुध्वनिभिः पदेपदे हरतिसयो मणीनूपुराइव ग्रन्थक
णानादेर्धर्मस्यान्यनाशुपमानेकृणीतीति लिङ्गभेदोदुष्टः यद्यपि साधारणायमेषोभयसंबं
धसंभवोपि सिद्धत्वाउपमानेतत्संबंधस्य स्वयमेवावगमानस्य न शाहतानुक्तेत्युपमानपारते
श्रेण लिंगमादिविपरिणामो न कार्य इति तल्लिंगभेदादुष्टत्वम् तथा ह्युपमानवाक्यसाकांक्ष
वान्नानोत्पविश्रान्तेः पर्हित्तसंबंधउपयुक्तमेव नाद्युपमानमहत्स्यसादानुपमानवाक्येषतना
दिसंबंधं विनासमन्वयाविश्रान्तिःस्यात् केवलमुपमानधर्मस्योपमेयाविधीयमानसत्पमानेवा
नूयमानत्वमितीयानेवविशेषः तदुभयत्रापि तत्संबंधस्यावश्योपयोगाद् उपपद्यतएव स
मानधर्मस्यानुगामित्वम् न लिङ्गभेदादेरपि दुष्टत्वमुक्तम् उपमेयस्याप्रतीतत्वमवर्णनीय
स्यापि वर्णनीयत्वम् यथा घोरः सुपीवरा भोगारंडायासुंडितो भवः मेरोरकेहस्योत्तीच्छ
शाखाहमनटायत नतन्वयापानूपवर्णनेभगावर्णनमनोविभ्रमावहमिति उपमेयस्याप्रती
तत्वम् भेदाभेदतुल्यत्वेनव्याख्यातसाधर्म्यस्य विषयविभागेनव्यवस्थितिं दर्शयति साध
र्म्यादिना एतेरेवचोविभिः प्रकारैः साधर्म्यमूलः समस्तएवालंकारवर्गः संगृहीतः तेना

अ॰ वि॰
१२
17

व्यतिरेकादिवदित्यनेन सहोक्त्यादयः संगृहीताः रूपकादिवदित्यनेन परिणामसंदेहादयः किं तद्रूपं को
ऽयं तयोरभेदप्राधान्यसद्भावेऽप्यारोपाध्यवसायकृत एव विशेषः यद्रूपनिरूपणादभेदप्राध्य
वसायः यद्वक्ष्यते इति अत्राध्यवसायगर्भेष्वलंकारेषूत्प्रेक्षाभेदरूपश्च तत्रस्थः प्रकारानेक
श्चिदाशङ्कनीयः तत्राप्यभेदप्राधान्यस्यैवभावात् अनयाप्युपमेयोपमादयः संगृहीताः
समाख्यामिति अभेदहेतुके विशेषहेतिभेदहेतुकः एवं च भेदाभेदतुल्यत्वविषयेयः सादृश्यप्र
योजनायतेनैषोपमाविषयत्वमुक्तम् न त्वेव सत्त्वमनेकधा अलंकारेषु प्रथममियमेव किं
निर्दिष्टेत्याशङ्काह उपमैवेत्यादि अनेकेऽलंकाराः साधर्म्याश्रयाः तेषां चास्या बीजत्वात् उक्तं
मिति साधर्म्यमुपमाभेदे लक्ष्मामूर्णवसात्रिमाश्चोन्याश्रीविभवेद्वाके समासेनादिनेनत्थेमा
दिना ततस्त्वकिमस्माकं तदा विक्रुर्वाणेतिभावः एवं च तेषां गालनेनस्या न किंचिदेवविषय
ति वस्तुवितम् तत्रापीति विरंतनाकेपुणात्वादिभेदनिर्देशस्य सपीनार्थः साधारणधर्म
स्येति धर्मः परास्त्रितत्वस्य पर्वणामिवान्त्यावारणत्वम् एतदेव चोपमाद्युपयाने निमित्तम्
सव चतदृष्टोप्राहानाश्चरतिरिति महाभाष्यप्रक्रियया जातिगुणक्रियाद्रव्याणामेकेषु धर्मि
ष्वेव रूपमवति नैवेतद्धिकतथ्यतेयधर्मे धर्मिभावस्याश्रयाश्रयिभावेनाभावात् अतएव च य
स्मिन्धर्मभावस्यनवास्तवत्वं नानायाम्यत्वेधर्मिणापि कदाचिद्व्याश्रितत्वधर्मत्वात् एवं च त
दैवोरिकं धर्ममात्रमपि साधारणं न किंचिद्वाच्यम् चतदृष्टापवर्गादेखहलेकमत्वात् सद
वचुजेनमहाउजः सदसोद्योमियवज्ञेनादीति अविरोपनलोसमेदनीनवपाणिग्रहणावय

१२

मिवेत्यादावुपमानादौ क्रियारूपाद्धर्माज्जायते शाब्दत्वात्स एव समग्रविषयावगाहनसहि
ष्णुत्वात् । न तु जातेः साधारण्यं भेदेऽपि तज्जातीयत्वान्नैव तस्याश्च तत्त्वरूपत्वमिति कथं ।
मुपमागामनस्याः स्यादिति चेन्न बिम्बप्रतिबिम्बभावाद्यपगमेन तथात्वाभावात् । न चात्र
कृतिर्दृशा हृद्योरहारनिर्झरादिकयोर्जात्योः स्वरूपभेदनिमित्तावलेपनेनैकत्वमाश्रित्य
सादृश्यनिमित्तं साधारण्यं स्यात् । एतच्च सर्वं विलसत्सुर्णाङ्कितादृश्याः सः । अयं भिन्नोज्जा ।
स्यादित्युपमा यथा । वेनोघानेकच्छायामिव मरुपथाद्दावदहनात्तच्छायाम्भोवापीमिव विष
विपाकादिव सुधाम् । अत्र ह्युन्मादात्प्रकृतिमिव निर्लीथैर्विरहालभेयं तन्वङ्किं निरूपम
रसाशंकारकदा । अत्र च्छायावापीसुधाप्रकृतीनामुपमानानां जातिगुणद्रव्यक्रियात्वे
च्छायायास्त्वजातिरूपत्वाद्गुणत्वेनाशङ्कनीयम् । उपमेयस्य स्वगतत्वेनास्वयमेवास्पृहम्
यस्मिन्नेव यथा । वैदेहि पश्यामलयाद्विभक्तं मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम् । छायापथे
नेव शरत्प्रसन्नमाकाशमाविष्कृतचारुतारम् । अत्र विभक्तमित्यस्य क्रियात्वम् । तत्र से
तुच्छायापथयोर्द्रव्यत्वम् । फेनतारकाणां जातित्वम् । प्रसादस्य च गुणत्वम् । इत्यात्मके
काशाम्बुराशिगतत्वेनोपनिबद्धम् । एवं प्रकृतामेव महाभाष्यप्रक्रियामपहायेति विभ
न्नमेव प्रक्रियान्तरं यद्दैवराजप्रभृतिभिर्मतं तद्दुष्टमेवेत्यलं बहुना । एवंविधस्य चास्य भावाभा
वरूपतया द्वैविध्यम् । एतच्च तथावैविध्यावदाहृमिति ग्रन्थगौरवभयान्नोक्तम् । एकदेशेनाभिसहृत
यद्रूपति न च सामान्यधर्मस्येवाभ्युपादानं सर्वत्रैवेदं । उपमानिवस्त्वन्तरविवस्वभावेनासहृति

प्र. वि.
१८

देशोऽसौ वेत्ति इत्याङ्निर्देशाद्देशासंकुचित इत्यर्थः यद्वक्ष्यति वस्तुप्रतिवस्तुभावेनासकृन्निर्देशोऽति
पि सैवेति साधारण्यमसौ प्रत्यवापि सैवं प्रतीयम् वस्तुप्रतिवस्तुभावेऽपि हि विख्यातिस्याद्वृ प्र
थाङ्कः देश इत्यादि सैवं यभेदमात्रमिति नत्वनः स्वरूपभेदः कश्चिदित्यर्थः यद्वक्ष्यति असंकु
चितो देशो शुद्धसामान्यरूपत्वे बिंबप्रतिबिंबभावेन वेत्ति पतंबभेदं यथायः सर्वेषामेव साहश्यप्रा
प्रयाणामसंकलनाणां बीजभूतत्वेन संभवतीत्यथ एवं तत्रतत्र वाहृत्यामः क्रमेणेति यथा
दृशाम् सर्वेषिमेदाहरति सर्वेथिनोः कथयाहनयोर्भेदात् नतु द्वावनिकेतादिवत्स्वरूपतो भे
दः वस्तुनएकत्वात् वतिनवाहनयोर्व भेदः ननु यदि वलितवाहनवाक्योऽयमेव्यानन्तश
नयत्रयोः शुद्धसामान्यरूपत्वेनोपात्तः नदन्मी कथवाहनरूपः पुनः किंरूपतयेत्याशङ्क्या
हयथाभिप्रायेणोत्साहादि एवंकारः शुद्धसामान्यरूपत्वव्यवच्छेदकः कथवाहनयोश्च
यथोक्ते धर्मित्वेऽप्यानन्त्यशान्तपञ्चोपत्त्या धर्मत्वमेव युक्तम् आश्रयाश्रयिभावेन धर्मिध
र्मभावस्याभावात् अत एवाणवात्वेन एवं युक्तम् अतश्चानन्त्यशान्तपञ्चोपत्त्येति नव्या
ख्येयम् नयोरुपमानोपमेयभावव्यवोधुक्ते एव युक्तत्वात् एवं चमतीकथवाहनयोः
स्वरूपमनभिहितं स्यात् अतेनैव बिंबप्रतिबिंबभावस्य स्वरूपदर्शिनेऽपि प्रसंकीर्णत्व
प्रकटनाशयेन पुनः पाठोऽयमिन्द्रवाहनम् ह्रांगारत्वरयोरिति स्वरूपयोरिति शेषः
नवाबिंबप्रतिबिंबभावस्य विषयान्तरप्रदर्शनाकाश्याभाग्नातान्मूपमामाशाकाशानाम्
स्यनामाचलतर्थः प्रकाशेनवाक्यः यावनाहिंसाधारणधर्मित्वेऽयनस्तुपमासवरूपम्

तु+

१८

सर्वत्र धर्मो निर्दिष्टोऽनिर्दिष्टत्वेन द्विविधः । निर्देशपक्षे चास्यैवैविध्यमुक्तम् । अनिर्देशपक्षे
त्वास्य न किंचिद्वैविध्यमिति न दर्शितम् । अर्थभेदज्ञाने किं विदर्त्तम् । अत एवात्र निर्दिष्टः साधारणध
र्मः । व्यावर्त्तिष्यत इति कानामचनेनार्थप्रकारकल्पना वाक्यार्थोपमायां योग्यत्वं नास्ति । सा ह्यनेके
षां धर्मिणां परस्परं वाक्ये नानारूपैरेव धर्मिभिः साम्यं भवति । यथा जनप्रियाः फलाः
त्वाश्रयत्वं विहितो भवत् । रत्नस्तनेत्युत्तरपाश्रयपक्षेन इत्येवं शोधः । अत्र जनप्रियादीनां
तत्स्वरूपादीनामुपमानान्नूपमानानि । एतेषां धर्मिणां परस्परं वाक्ये नत्वेवं स्फुटमेव विवक्षितिः
विंबभावं त्वनर्धर्मिणां निःश्वास इति पादेनोक्तानां धर्माणां भवति । यथा देवहारो गगनाम्भो
योऽस्य विशिष्टतापादनार्थं चोपादानम् । इह मतौ प्रतिनिस्यात् विशिष्टत्वेन च विभावते
न विवक्षितत्वात् । अत एव तयोः परोत्सुखेनास्वात्मैव वा विश्रान्तिरिति का कथा पद्मस्य
नायाः । एवं वा उस्याः द्विराजेन हारनिर्झरादिधर्मेति भिन्नेनोपमानत्वम् । तेनैव साहः
रूपपर्यवसानात् । ननु हारादेः साधारणधर्मस्य बिंबप्रतिबिंबत्वाद्भिन्नत्वाव्यपदेशनत्व
दाहरणमेव न तु हारनिर्झरयोस्तदनन्याभिन्नाभावात् कथं साधारणधर्मत्वमिति चेत् । उच्य
ते । अस्मात्संबन्धिनस्य साधारणधर्मानीतिम् । न ह्यधर्मत्वेऽनेकत्वे भवति नच वस्तुतो धर्मस्यैवै
कत्वेन द्वित्वम् एवमुखेनातोऽत्रावर्णादिधर्मः स एव चेद्वादीनस्यान्वयासंभवात् । अपित
न ज्ञातीयो ज्ञायमोस्ति धर्मः । एवं धर्मेयाभेदात्साधारणत्वाभावादुपमायाः स्वरूपनि
ष्पत्तिरेव न स्यात् । अथ धर्मयोरपि साहश्यं समभ्युपगम्यते तत्रापि साहश्यपनिमित्तम॰

प्र.वि.
१९
19

न्यद्वोच्यम् । न चाप्यनुदितानवस्था स्यात् । न तस्य धर्मेणापि वस्तुनो भेदेऽपि धर्मितानां वेकतावसायाद्भेदे
ऽप्यभेद इत्येतत्त्रिभिन्नमेकत्वमाश्रयणीयम् । अन्यथा हि उपमायाउपमानमेव न स्यात् । एवमिह
पि हारनिकरादीनां वस्तुगति वस्तुनयोपमानानां वस्तुतो भेदेऽप्यभेदविवक्षयैकत्वयाश्रयम् । अ
न्यापि चैषां पाणिग्रहजयोगात् उपमसमुपस्थानेनापि मितत्वेन स्यात् । न चैषामौपम्यमुक्तमितिसमन्
तव्यमेवात्मकम् । अत एव चात्र बिम्बप्रतिबिम्बभावव्यपदेशः । लोके हि दर्पणादौ बिम्बात्प्रति
बिम्बस्य भेदेऽपि मदीयमेवात्र वदने संक्रान्तमित्यभेदेनाभिमन्यते । अन्यथा हि प्रतिबिम्बदर्शने
कृशोऽहं स्थूलोऽहमित्यभिमानो नोदियात् । भूषणविन्यासादावनाधिकानाद्रियेरन् । यच्चैव
पि सम्प्रतिलोकिता सौजन्याकृष्टा जिनपदद्वन्द्वे । व्याप्तलीलज्जीवनभागल्लिवुद्धोऽपुष्पा
न इति तथा सर्वानवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गा मनोज्ञभीमवपुरापूरकसः शान्तहृदेद्रोपुष्प
वाणिशय्यामसंस्तूयमानः शशिनेव सत्यः इन्दुमौलिरीतडितः पायेवपाशिनोऽत्र वस्तुनो
भेदेऽप्यभेदविवक्षामाश्रित्य मायावर्णनायमंसाहीनत्वमादिक्यवोक्तम् । अत एवात्र पूर्वं ग्रन्थ
कृतावस्तुप्रतिवस्तुभावद्वयस्य शब्दोक्तमेवव्यवहारदर्शायिप्रतिवस्तूपमावद्दृष्टान्तवद्व
न द्युक्तमेव दृष्टान्तद्वयं दत्तम् । एवं चात्राभेदविवक्षैव जीवितम् । यथा वलये तु यद्वेवयथा
विद्युल्लतल्ललितवनिताः सैन्द्रचापस्सविद्याः सङ्गीताय प्रहतमुरजाः स्निग्धगम्भीरघोषम्
अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रंलिहाग्राः प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशे
षैः । अत्र विद्युद्वनितादीनामैक्यं प्रासादविशिष्टनायकतया धर्मत्वेनैवोपादानम् । अत

एवं तैस्तैर्विशेषैर्विन्यस्तकम् तेषां सङ्कीर्णदेशाभावानानुगामिना एककार्यत्वाभावान्नशुद्ध
समासत्र एतन्मितिपारिशेष्याद्धिस्वप्रतिविभावएव एतेषां चाभेदेनैव प्रतीतेः सा
धारणधर्मसमुक्तम् एवंहानादेरपि त्रैयम् अभेदप्रतीतिश्चात्र सादृश्यनिमित्तानैव
नावैतैवेषामुपमानोपमेयत्ववाच्यतयानाविवक्षणात् सादृश्यस्यवसितत्वाद्दिगुणयो
गित्वेनाभिविनिमित्तम् एवमभेदप्रतीतिमुखेनाचहानादेः समानधर्मत्वम् क्वचिन्निमि
त्तान्तरेणाप्यभेदप्रतीतिर्भवति यथा देव्योपि समनः शिहृत्तस्यानस्यैयथावधम्
त्वाज्योत्स्नः प्रायाप्यासीद्दृष्टाग्रह इत्यादिना अत्रोन्नतायें उष्टनदष्टनयोर्दोषकारितादि
नैककार्यकारित्वमभेदकारणमित्यलं बहुना इयं च द्वयोः प्रकृतयोरप्रकृतयोश्चो
पमेयसमुच्चितानाभवति क्रमेण यथा सदयभुजेत्यादि अत्र च द्वयमेदन्योविशेषणता
त्रात्पृहृतेत्वेन सदयोपभोगात्वेसमुच्चितत्वम् स्वरेणानुस्यामत्रतहृतेनेव प्रजल्पिनाया
माभिजातवाचि अत्यन्तमुग्धाप्रतिकूलशहाश्चास्तावितेश्रीरिव वाद्यमाना अत्रभगावम
पेतास्यानमुग्धावितेश्चाप्रकृतयोः प्रतिकूलशहृत्वेसमुच्चितत्वम् इयमेकदेशवर्ति
न्यपि यथा कमलदलेरधरैरिव दशनैरिव केसरैर्विराजते अलिवलयैरलकैरिव।
कमलेर्वदनैरिव नलिन्यः अत्र नलिनीनां नायिका रूपमानत्वेनोपात्ता इत्येकदेशविव
र्तित्वम् इयं च सादृश्यप्राधान्यार्थेकविप्रतिभाकाल्पिते साधर्म्यकाल्पितानाभवति नच
कविद्रुपमेयगतत्वेन कविद्रुपमानागतत्वेनापि कल्पितामितिद्विधाप्यवसेयाः यत्र

कम् उपमेयस्यैव विशिष्टस्योपमानस्य वाक्ये क्वचिदिति वैधर्म्येणापि साधर्म्यमिति तृतीयः प्रका
रः पुनरस्यानवाच्यः अस्योपमायामेव संभवात् दार्ष्टान्तिकप्रतिपादनाप्रतीतेश्च क्रमेण यथा
नेत्रेण मृगेणाहिना लिङ्गेन हरिणा गगनेनाहिरामस्य छायेवास्य छायेव अगाते मलाव
चन्द्रसि जन्म्यविशे अत्रोपमेयस्य षट्पदावल्यादिनेव कल्पितम् आवर्जिता किंचिदिव
स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्करागम् संजातपुष्पस्तवकाभिनम्रा संचारिणी पल्लवि
नी लतेव अत्रोपमानगतत्वेन संचारित्वं कल्पितम् न चास्याः पृथग्लक्षणं वाच्यम् द्वयो
रुपमेयप्रतीतेः सामान्यलक्षणस्याव्याघातात् अथात्र कल्पनास्तीति चेन्न एवं हि प्रतिभे
दं लक्षणकरणप्रसंगः सम्भावितत्वादेर्विशेषान्तरस्यापि भावात् अथोपमानविशिष्टो नतु
पमेयस्यावगमफलत्वेनोपमायाः प्रतिभटभूतत्वमुक्तत्वाभावप्रयोजनत्वेन वास्याः पृथग्ल
क्षणकरणमिति चेन्न अत्रोपमेयस्योपमानगुणविशिष्टत्वेनैव प्रतीतेः फलभेदाभावात्
तथाहि आवर्जितेत्यादौ सत्यावस्थायामुपलतायाः सादृश्यस्य संचारिणीत्वेनाभावो मा प्रसा
क्तीति तयोः साधर्म्यमेव दृष्टमपि तत्कविना लतायाः संचारित्वं कल्पितम् नन्वत्र म
यवस्या उपमानान्तरेणास्तीति प्रतीयते अनन्वयादिवदुपमानान्तरनिषेधस्य वाक्यार्थ
त्वाभावात् एवमुपमेयस्यापि विशिष्टकल्पने उपमेयान्तरनिषेधफलत्वाभावः समानन्याय
त्वात् न यथा हृष्टो रूपके विषयविषयिणोरभेद एव दृष्ट इति तत्कस्य विद्रुमस्य हेतो
ताधिकं वा कल्पितं तेषां ह्युपमासु दृष्टान्तोदाहरणेष्वेव कल्पितत्वं ज्ञेयम् अत्राप्यभेदाध्यवसाये

कारान्तरत्वेन वाच्यम् । रूपकेणैवास्या विच्छित्तेः संगृहीतत्वात् । विषयविषयिणोरभेदो हि रूप
कस्तत्त्वम् । स एव चात्र द्योत्यते इति को नामास्य रूपकात्पृथग्भावः । अभेदमात्रप्रती
तौ रूपकस्य नियतधर्महानावगमात् सर्वतोऽस्य भेदप्रतीतावभेद इति प्रतीतिभेदाप्रतीतिवे
त् । न एवं हि स्थिते तावदभेदप्रतीतिरेवानुगता । यस्तु विशेषः स पृथग्भेदत्वव्यवस्थाप
कोऽस्तु न पृथगलंकारत्वे न हि शाबलेयत्वमात्रेण गोत्वमश्वत्ववाच्यपदेश्यं भवति । एवं
वगृहीतविग्रहः कामोऽयमतः सार्वकालिकः । जहार हृदयं कामिनीनां संपूर्णः सुधाकरः । इत्या
दौ गृहीतविग्रहत्वादेर्नियतस्य धर्मस्याधिक्येऽलंकारान्तरत्वप्रसंगात् । येन मालात्वादिना रू
पकत्वेनैव रूपेति न पृथग्गृहीतिस्तत्र भयान्न उपेक्षितम् । एकस्यैवमादि । न च सादृश्याश्रयाणाम
लंकाराणामलंकार्यत्वे प्रस्तुतत्वात् सादृश्यस्योभयनिष्ठत्वे नैवं संभवादेकस्यैव तद्भावात्क
थमिहान्तरोऽप्यस्याश्च वक्तुमित्याशंक्याह । वाच्येत्यादि । एवं रूपेति । सादृश्याश्रयत्वेन स्य
न्यर्थः । उपमेयस्य शार्ङ्गी सादृश्यप्रतीतिः । मुखं चन्द्र इवेत्यादिवद्धि उपमानोपमेयत्वस्य
त्राच्यतेऽपायान्निवधानात् । अत एवाह । वाच्याभिप्रायेणेति । न पुनर्वस्त्वभिप्रायेणेत्यर्थः । वस्तु
तो हि द्वयोरेव मिथः साधर्म्यस्य उपमानोपमेयत्वासंभवादुपमानोपमेयत्वे विरोधः स्यात् । सादृश्याद्धि सम
त्वं सादृश्यावगमसामर्थ्ये प्रत्येकं स्यात्त्वाणाम् । न तु यद्येवमेकस्यैवोपमानोपमेयत्वे विरुद्ध
त्वे तत्किं व्यक्तविरुद्धत्वान्निष्फलेनैवेत्याशंक्याह । एकस्येत्यादि । एवं चास्या द्वितीयम
वस्तु चानिर्दिष्टत्वेनालंकारत्वप्रतिपादकं प्रमाणम् । अनन्वयाद्भेदेनैवास्यालंकारत्वम्

अ.वि.
२१
21

यथा न स्फुटं तथैव पश्चिपालूयतः । अनामेकोपि पक्षेठपलितं करालीजरेयम् । यद्गर्भं रूपमिव स्मासमग्र
प्रशालि सोयमगायापि नक्षेगुरूपकत्वपातः । अत्र यथैव गामेत्रूपेमा गुरुत्वं तन्त्रानेयैवाघा
त्यत्र गम्यतीति सत्येकस्यैवोपमानोपमेयत्वे द्वितीयसब्रह्मचारिनिवृत्तिरनियमाभावा ।
नायमलंकारः । एकस्यैवार्थस्याभेदेन वा सिद्धसाध्यधर्मसंभवाभावोपमानोपमेयभावो विरुद्ध
धर्मयोः समर्गाः । अत एवेति विरुद्धधर्मसंसर्गात् । एकस्यैव सिद्धसाध्यत्वरूपेणोपमानो
पमेयत्वेनाविष्यमानोऽन्वयः सम्बन्धोऽत्र सत्स्वयोक्तः । अनेनादन्योसुद्रप्रथितः अनन्वयो ना ।
लीति द्वितीयसब्रह्मचारिनिवृत्तिरत्र जीवितभूता प्रतीयमानैव । अत एव कान्तवीर्य ।
ह्वित्समत्वयोरुपमानरूपयोरप्रतीतेः शुद्धमेवैतदुदाहरणम् । इति अमेसूत्रिजत्पुत्तदि
रम्यहिलासद्दक्षभरिप श्रगण्डहरदृशलावर्णिसमावामद्दद्दक्षिणद्रम । इत्यादावनन्वयोऽव
हरणात्तनवाच्यम् । अत्रान्यार्थेनान्यार्थस्योपमानोपमेयत्वेनोपमायाः अभिधीयमानत्वात्
अस्य सूपमानानन्तरनिषेधपरत्वं यथैव साध्यमभिधीयमानमेकस्यैवोपमानोपमेयत्वं स्वरूपम्
नवतत्वत्रशाहनाभिधीयते । अपित्ववाच्यते इति प्रतीयमानमेवश्रकेनिवाच्यत्वमस्यानवाच्यं
एवं स्थलकारध्वनेर्विषयापहारः स्यात् । एवं गम्येनासिद्धरन्ध्रवन्त्यरवक्रमेत्रीमेवावर्णप्रश्रुत
योपि नशिहिनास्ते नतेकवद्विनयनाचलरत्नमिति सीयप्रतिरूपविगुरुष्यपतिवमोघ
इत्यत्राप्यनन्वयानवाच्यः सौयप्रतीतिर्विवेरवस्मारूपप्रतीतेस्तरूपस्याप्यभावात् । यदि नाम
वैतन्यतीयत्न नदृष्यस्य प्रतीयमानेनेस्यान्नवाच्यत्वं यथाक्रमपायात् एवं चत्तदेकदेशेना

वासितभेदैर्नैवोपास्यते नैवानन्वय इत्येवमुच्चारणीयम् यासमानमिवोमांसिमदैस्यैर्गौरवैवेरितं
नामयस्याभिनेदं इति द्विधापि समुमान्तुमान् इत्य उपमेयः पुस्तावोपादनन्वयइत्येकमिति यद्
वैरूक्तेनेदत्रुक्तम् एकस्यैव विवक्षितत्वादभावेनावस्थानादौ योगाभावात् द्वयोरित्यादि द्वा
योरित्युपमानोपमेययोः नतु तर्हि समुपाकयोः तेन कान्ताननस्य कमलस्य सुधाकरस्यैवं
परस्परमपुरुउपमानभावः सयोजनात् द्विनाद्रूपाहृतानामन्यः परस्परमसावसः प्रसक्तः
इत्यत्र त्रयाणामप्युपमानोपमेयत्वं स्थितमस्याप्येवागमम् न ह्येतैरेतितस्मिन्नित्यत्र स्थिते
यौगपद्याभाव इत्यनेनेक्रमत्वेवलम् अत इति यौगपद्याभावात् सर्ववाक्यभेदः शब्दार्थ
स्य न उपशाह्वायथा रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसन्निभैः भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्व्यो
मेव भूतलम् अत्र भुवस्तलं व्योमेव कुर्वन्नितिवाक्यपरिहृतेः स्फुटएव शाब्दो वाक्यभेदः आर्थो
यथा भवत्सदृशोयादेवतामामतिक्रम्यशास्त्री इतरेतरमसाहश्यसुभगामेतिवन्द्यताम्
अत्र स्फुटेपि शाब्दे एकवाक्यत्वे गम्यमानं किं अर्थायावद्दन्योन्यस्यैवार्थो वाक्यभेदः अत्रा
पमानान्तरतिरस्कार एव फलम् अत एवोपमेयोपमेयस्या अन्वर्थाभिधानम् यत्र पुन
रुपमानान्तरतिरस्कारो न प्रतीयते न तत्रायमलंकारः यथा सविता विधवति विधुरपि
सवितरति तथा दिवन्ति यामिन्यः यामिनयति दिनान्यपि सुखदुःखवशीकृते मनसि
न ह्यत्र विधुसवितादीनामुपमानान्तरतिरस्कारो विवक्षितः किं तु सुखदुःखवशीकृत
मनसामेव विपरीतं भवतीति साधारणमेव इति एतच्च यथासंभवं निदर्शनान्तरेष्वपि पात

द्यादौ रूपकेणोक्तम् तत्र निर्देशाभेदेपि साधारण्यमक्लिन्नयास्य च सकृन्निर्देशे नानुगामितेवा
नेनुपलंभः स्फुट इत्य भावः पृथनिर्देशे तत्र वास्तवमेव साधारण्यम् यदनुसारं वेभिवजलेज
लमिव वक्त्रमित्याद्युदाहृतम् यत्र सानुगामित्वेन यथा कमलमिव मनोज्ञमिति इव कमलानुगवि
ववमावविमेवनत्रः यत्रामीवमृतिश्चेति विवयवणीसतमिहविभातिवनयस्य अत्रविभातीति।
सकृन्निर्दिष्टम् वस्तुप्रतिवस्तुनिर्देशस्तु एवं विदिहापि शुद्धसामान्यरूपत्वे विंबप्रतिविंबभावो
स्यो द्विधा तत्र विंबप्रतिविंबभावः सत्कार्यमादिना ग्रन्थकृतैवोदाहृतः शुद्धसामान्यरूपत्वे।
यथा उद्घलानामनुगापदमिषितेननावैस्य यः पर्यागन्तामधिरोहतीति अस्पन्दमानपक्ष
तरनारमतत्स्वभावष्टवलितेनत्रमनेवयम् अस्पन्दमानपक्षवलितेनेन शुद्धसामान्यरूपत्वम् ता
तप्रसमयोरस्ति विंबप्रतिविंबभावः उन्मेषाभिप्रायेणानुगामितेति भेदत्रयस्याप्येन उदाहर
णम् सदृशेत्यादि वस्त्वन्तरमिति स्मर्यमाणम् सदृशमिति सादृश्यस्योभयनिष्ठत्वात् अतश्च
स्मर्यमाणेनानुभूयमानस्यानुभूयमानेन वा स्मर्यमाणस्य सादृश्यपरिकल्पनमयमलंकारः
यथादृश्यपन्नत्वनिता सामग्री: स्मर्यमाणानुस्मर्यमाणक्रमान्यान्तेनेत्यथ सादृश्यगामिनीति
तत्राद्यः प्रकारो ग्रन्थकृदुदाहरणे प्रतिशायितस्तथा स्यादन्यत्र न तु हि शिशोरेव वस्तुनन्देनेन सा
दृश्यं विवक्षितम् द्वितीयस्तु यथा तस्यास्तीरे रचितशिखरः पेशलैरिन्द्रनीलैः क्रीडाशै
लः कनककदलीवेष्टनप्रेक्षणीयः मद्गेहिन्याः प्रिय इति सखे चेतसा कातरेण प्रेक्ष्योपान्त
स्फुरिततडितं त्वां तमेव स्मरामि अत्रानुभूयमानेन मेघेन स्मर्यमाणस्य क्रीडाशैलस्य सा।

दृश्यपरिकल्पनम् । एवं चात्र सादृश्यस्योभयसंबंधेपि अनुभूयमाने नैव पुनः स्मर्यमाणप्रतीति
भवतीत्यवसेयम् । ननु यद्येवं तत्परस्मात्परस्य प्रतीतेः किमिदमनुमानमित्याशंक्याह अविना
भावेत्यादि । अविनाभावस्तादात्म्यादित्यसादृश्यवशाद्वा अनुभूयमानस्मर्यमाणयोश्च तदभा
वः । शिशुरक्षुनेत्रनयोश्च सादृश्यपरिकल्पने चातिशायितस्मरणस्य स्वभावत्वादित्यर्थः धर्मोनु
गामितया निर्दिष्टः । वस्तुप्रतिवस्तुभावेनापि धर्मस्यार्थं भवति । तत्पुनरेकः सामान्यरूपत्वे
यथा सांद्रांबुदच्छन्ने नेहकोपः सोल्लासमलक्ष्मीप्रतिबिंबाभः । इत्येवंजनस्य यमुनाप्रवाह
मलीलतया स्मरणीसंगरे । अत्र सोल्लासमलमलीलत्वयोरेकत्वम् । बिंबप्रतिबिंबभावः
नापि यथा उद्दामतुलाम्रुकूलवान् किंतेनयामुद्वीतोऽहदारीतीतमाणः विवाहहोमानलधू
मेरलोमीलकपोला भवतीस्मरामि । अत्र मेचलवधूमलेखाहीनाविप्रतिबिंबभावः
एतदेव सादृश्यनिमित्तकवेद्यच्छायितं प्रसूतं दर्शयति । सादृश्यमित्यादिना । सप्रमसदृशमनु भ
वाभावात् । तत्स्मरतेर्न सादृश्यहेतुकत्वम् । स्मर्तव्यदर्शनाभावित्वमिति । स्मर्तव्यदर्शनाभावितं
वा व्यमदनादृष्टमसदृशः । अतएव वाच्यस्यावधूतम् । स्मर्तदर्शनाभाविभावित्वमिति । यथा चास्य स्व
त्वम् । यद्यपि स्मर्तव्यदर्शनार्थप्रतीतनाकं तद्विशेषणतोपस्यायानिहतमादीनां चातीतकाला
वच्छिन्नानां नत्रावितनयापि वर्तमानकालावच्छिन्नस्य स्मर्तव्यविशेषणाभावेनोपनिबद्धत्वे
नानुभवच्छिन्नत्वेन प्रतीयत इति यथोक्तमेव दृष्टान्तं युक्तमिति मन्तव्यम् । एवं प्रमाणे
प्रसूतदाहरणानन्तरमपि दर्शयति प्रयोगालंकारस्यैतादृशानां तत्र शास्त्रार्थसादृश्यव्यतिरे

अ.वि.
२३

कृते सेकादिनिमित्तम् तदपीति एवं स्थितेपि सतीत्यर्थः विभावनायाश्चिरन्तनैश्च यो
लंकारत्वमाहरणव्यतिरिक्तनिमित्तानुपादानात्स्फूर्तिर्विच्छेदो न तत्स्वरूपमात्रप्रतिपा
दने स्फूर्तिविच्छेद इति संबन्धः तत्र विभावनायाश्चिरन्तनैः स्फूर्तिर्यथा श्लोकोपि कान्तं
सुखमिति स्वरूपमात्रप्रतिपादने यथोदाहृतमशात्रुगोदम्मित्यादि अत्र च पर्यायोलंका
राङ्गावधनेप्यास्यय्याभिन्नविषयत्वेन तथात्वेप्येव वक्ष्यामः एवं च प्रसङ्गादाहरणद्वय।
स्यापि विरोधेन भिन्नविषयत्वात् क्वचित्स्वरूपेण निमित्तापि स्फूर्तिरेवकार्थत्वा
नास्मिन्नर्थे वक्ष्यतीत्याह येहे श्लोको सीत्यादि वक्तत्वन्यापीडद्वेवलक्षणम् वक्तत्व
भगवल्लक्षणम् अत्र वद्दर्शनमखिलपाताजनानां नवदर्शनावाग्निरेवाभूद्यावतेषाम सं:
भावो भगवद्दर्शनमपि जातमिति शाकवक्तत्वकरणम् विशेषालंकारस्य हि श्लाक्ष्ण
वक्तत्वकरणेत्वम् इह पुनराशाकवक्तत्वेनर दर्शने स्थितमिति कथमत्र विशेषालंका
र इत्याशंक्याह कारणेत्यादि एतत्स्वगम्यगमकभावमाश्रित्यानेः कार्यलिङ्गेनता।
भ्युपगतमिह दर्शयितुमाह मतान्तरेत्यादि एतदिति स्मरणे मतान्तरे इति ग्रोद्भटे यदु
क्तम् एतमेकयदन्यत्र स्फुटेन तत्र भवस्य वाहेतनाप्रतिपद्येत कार्यलिङ्गेनतु च्यते इति
इह पुनर्गम्यगमकभावादत्र भूयसा तत्समर्थ्यमानाव्यवहारो विशिष्यते इति एवं गा।
लंकारान्तर्येलत्ऽक्रम् एतदुपसंहरन्नन्यदवतारयति तदेतदित्यादिना एतदुपमाद्या
स्तानेलंकाराः संपन्नतीति भेदाभेदतुल्यत्वाश्रयालंकारान्तरमभेदप्राधान्यं लक्षयितु

२३

शुक्तिरजतादावसद्रजताभासविषयैः न च तावता ग्रहणं रूपकं लक्षयति प्रभेदस्याप्रसङ्गः
स्यादि वक्तव्यम् इति न च शुक्तौ नीला सन्नपि इति शब्दानां प्रधानयोः सर्वत्रापि शब्दत्वात् आरोपो।
मस्याध्यात इति अन्यथैव निष्प्रकृते शुक्तौ अन्यथैति अप्रकृतत्वेन सिद्धः सर्वसामा
नाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वा निर्देशो भवति न च सामानाधिकरण्येन निर्देशोपव
सः एवं हि याताः कणादतार्किकविद्वद्भिर्विषयवासितानाम् शबरस्वामिनामन्येषां स्वक
तास्तवारयः इत्यादावारोपस्थलेऽपि सामानाधिकरण्यं नास्तीत्यव्याप्तिः प्रसज्यते
न चारोप्यारोपयोः सामानाधिकरण्यमस्तीति नाव्याप्तिरिति चेत् न भिन्नयोः सामाना
धिकरण्येन निर्देशो ह्यारोपलक्षणम् न चैतद् व्यतिदिष्टम् वैयधिकरण्येन निर्देशाने
स्याच्चावसेयत्वात् अर्थान्तरस्यानिर्देशश्च नैकरूपविप्रतिषेधात् नीलमुत्पलमित्या
दावपि गुणजातिरूपत्वेन भिन्नयोर्नीलत्वोत्पलत्वयोः सामानाधिकरण्येन निर्देशाद
रोपः प्रसज्यते इत्यतिव्याप्तिः स्यात् न चारोपो भिन्नयोः सामानाधिकरण्येन निर्देश
उच्यते इति प्रसम्भवोऽपीति न निरवद्यमेतदारोपलक्षणम् यद्येवं तर्हि किं पाहे शब्दा
न्तरमेष्वर्थान्तरमारोप्यते इति चेत् न च ब्रूमः न शाब्दे शब्दान्तरारोपः सुखेव इदं स्वद
शाब्दादिरूपत्वेनाप्रतीतेरन्योन्यविविक्तस्वविश्रान्तिरूपोपलम्भादिति भवद्भिरेवोक्तत्वा
त् किं तर्ह्यर्थान्तरारोपः सर्वथा जननपरनयानुष्ठानिर्दिश्यते नन्वात्मा अनपवस्तुक्ति
कायामिव रजतारोपो न सुखे वेदारोपः न स्वस्वरसतःप्रत्यक्षेनानेन प्रथमरूपत्वात् अत।

अ. वि.
५४
२५

एवमनयोरारोपविषयस्यारोप्यमाणेनाच्छादितत्वेन प्रतीतिः इह पुनर्जीवन्न एव कश्चिच्चेदविवि
क्तत्वेन प्रयोजनपरतया वेद्यस्थमारोपयति अत एवात्रारोपविषयानपह्नवे इति भवद्भि
रप्यनेनैवाशयेन प्रतिपादनप्रभावेन तथाऽभावाप्रतिपत्तिरित्याद्युक्तम् न स्वेष्यमारोप्यस्य विष
यः प्रकृतो विषयी चाप्रकृत इत्यालम्बनमवहृद्वेष्टुमर्हम् यदुक्तम् साधारणान्वयवेना
त्मा विषयी विषयस्तथैवेति अन्यथेति अत एवमनेनापह्नुतिरूपकयोर्भेदो ऽप्युक्तः
याद्युमिति दृष्टान्तः अत एव स्वरूपमुच्यते यथानुप्रासितत्वमध्यस्तत्व
यथा कुन्दपाण्डुपक्ष्मकमलमिलितैर्दलैर्लाञ्छितैः सलिलमाजनं मुक्तकालिमकलङ्कमे
यतो नेत्रैः कोमलाङ्गकलापुष्पगुच्छमालिभिः संच्छायमानं दर्पणनिर्मलश्रीनः सदा
दयवद्विवेकलेकालिकम् अत्र कलेकस्यादानादिभिः प्रतिबिम्बनेलौकिकतालिकतयो
श्रुद्धमामात्स्वरूपतस्ववपासहृदयवस्यानुगतमाद्युवाभिनेतिभेदयथानुप्रासितत्वम् अने
नैव च साहश्यनिमित्तएवारोपो रूपकमित्युक्तं भवति केषांचिदपि संबन्धान्तरेदेनरण्या
रोपो रूपकाणामेवेतिमतं यदाहालंकारभाष्यकारः लक्षणापरमार्थयावतारूपकं
स्वरूपमित्युपक्षमारोपाच साहश्याक्षेपेवाहेत्यादिसमनुयथा अम्लानकवलः
शोभावाशिः प्रमोदरसप्रपासितनिमज्जकरज्योत्स्नावापीनचावलुरहुकामस्वसितजह्व
मीह्रंगारश्रीविमानमहोत्सुभोगनिरवधिमहावेभ्रजारेहः कृती मृगलाञ्छनः अत्रैव रूप
कारणोकायरूपाया अध्याहारोपः ऐश्चर्यतामुलंकारानुसारेणामवरुद्धादेन २५

नाच्छेदेनाभिधायाविशेषेणैकस्मिन्ननेकवस्त्वारोपणान्मालारूपकमित्यभिदधानाय मे
वपत्तेः कदाचित्ः ननु वाच्यावसायगम्योऽप्यमप्यलंकाराणामभेदस्थायामेव निश्च
समारोपगम्योऽलंकारः किमिति लक्षितान्यत्वाशंक्याह आरोपादित्यादि इमां
विविच्य शाहेन्यालंकारोपत्वयाभेदमस्मुरस्वयार्थः अवयवेष्वेव नितान्तमारोपम्मा
णाचवयत्रनतथोक्रमम् सहावयवैरारोप्यमाणोऽवयविनेत्येयत्र न तथोक्रमम् एवमारोपैक
रूप्याहात्म्यादपरस्यरूपणात्वमायान्तयत्र नतथोक्रमम् अयमिति निरवयवम् माला
वैकस्यानेकस्यवानेकारोपाद्भवति एवं परम्परितं मालारूपकं ज्ञेयम् द्वितीय
मिति सावयवम् समस्तवस्त्वारोप्यमाणानामेकवस्त्वभिधायाविशेषे यत्र न तथोक्रमम्
एकदेशारोपविषयाणामर्थान्तरान्मकरुपवारोप्यमाणप्रयोजनं प्रतिपादनाय
तद्रूपतया विवर्तते परिणाममिति यत्र न तथोक्तं तृतीयमिति परम्परितम् यथापिप्लव
निर्वियनेस्मिन्नागुणाक्रियात्मकयर्मलिवयनस्यसादृश्यस्यास्मभवएवनथाशाहमाद्र
कृतमेवाभेदाध्यवशायनः सादृश्यम् अन्येत्विति एतद्दोषकल्पतिरिक्ताः सम
वनीतिविरतनालंकाराकारश्लेषवतेसंतिनधनलेस्यनेर्द्धतिभावः नवाहतेषामहैपि
एवंतद्दोषकहतमेववैविध्यश्रनीयतेतथाचपादः कूर्मोवयाहिभुजगापतिरयमा
नंभूतयाधीतेलाहवाःसग्ध्रः केनकोगिरिसीहनवातिप्रेरयद्ः अपिच्छिन्नाह्वे
गेगनमलिनिमाकलंलंदृश्यमानावीरश्रेणीपतेगाब्वलतिनरपनेनत्यनाणप्रदीपः

श्रु॰वि॰
२५

इमत्र समस्तापि वाक्योक्तेः समस्तवस्तुविषयत्वं कृतमेवेवेतिरूपम् क्रमेणानियथोद्देशम् निर
वयवे केवले यथा दासो वादि अत्र कएटकरूपोवयवी एव रूपितः न तस्यानी तेणावाद्वया
वयवाः पीयूषेति हिमांशुः स्मरकार्मुकस्य स्यचवाक्यार्थपर्यालोचनया नेत्रोः स्मरकार्मुक
रूपत्वप्रतीतेः कुटिलत्वाद्यनेकधर्मातिशयितमा दृश्यमेव संवेद्यः इदो चैकस्य बहूनि रूपा
णि पाइति मालारूपकं निरवयवम् अनेकस्य तु यथा बाहुर्बालमृणालिके कुचतटी
मालाकारहस्ये ते सुक्ताशैलशिलातलानि त्वम् फलकं हासः सुधानिर्भरः वाचः कोकि
लकूजितानि विक्रमाः स्वैर्ता श्रुव स्यामवेतस्या स्वलक्ष्म्या रागश्यावकरेखाः किंकिनलोकी
मरं अत्रानेकेषामनेकारोपा रूपकमाला इयं च श्लेषानिबन्धनापि दृश्यते यथा नेत्रोष्ठक
मौख्यमपुमती वाणी विपाशा मति श्रोणी नदी तन्ता कलयते शोणलमेकापरः वारिचन
त्रयापरस्दनमहासा मेघनीर्थाश्रयः स्नानिवाञ्छतिभूपतिः परमितो वास्मादकेवलं तु
ति अत्रानेकेषां श्लिष्टानेकशारोपा इति श्लिष्टारूपकमाला समस्तवस्तुविषयं यथा
विलासेति कस्यचिन्महाकूपाणसंग्रामतोरहे ग्रामसमस्तावाप्तिनिरंशनेवमतः नेप
ज्ञानेश्वतिश्वानतः कस्यास्येषाम हाकवेरुक्तिः अत्र एवकालिकालकर्णेति निरूपश्यतिसोऽस्त्व
नमुक्तिः अत्र न मस्तलपत्रपात्रादीनामारोपविषयत्वारोप्यमाणानां शब्देनोपात्तत्वात् स
मस्तवस्तुविषयमेतत् एकदेशविवर्ति यथा श्राहतीति यत्र केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपा
त्ताः केचिच्चार्थसामर्थ्यावसेयाः इत्येकदेशविशेषणविवर्तनादेकदेशविवर्तित्यात्तस्यार्थो

श्चते यस्मिन्नेकदेशविवर्त्तिनत् इति श्रीमम्मटाचार्यस्मरणात् अत्रारकीर्त्तिर्विपाव्र।
नायकानामारोपस्य शाब्दत्वादेकदेशविवर्त्ति अभातीत्यत्र समासोक्तिमन्ये मन्यंते
शब्दोपादानेनैवोपादीयते यथा भवत्स्वामिस्त्वश्रियमनुपमामोदमञ्जरीसत्त्वं
वनानाविषयवनराजीविकासिताम् मेवाद्यानेकसमासहतनवविशेषोल्लसितयावि
हर्तव्यः स्याम वहननविवेकोपयमानः अत्र भक्ते नायिकारोपस्याशाब्दत्वादेकदेशवि
वर्त्तिनम् किंपचस्त्वंत्र पीयूषस्यायनाम् तेन श्लिष्टशब्दरूपणामिति लेखककल्पिता
यमपपाठोऽत्रयः अवाम्तत्स्वल्पेपीयूषेणारूपणमत्र स्थितम् अनन्यत्वात्तस्यापी
यूषेणेतिपाठोथाग्रहः अत्रचपीयूषवदस्तनशाब्दस्याध्यारोपात्तत्रमन्येमंयते इत्यु
दाहरणानंतरोदाह्रियते यथा अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रय स्तूयते देवा
सद्वंशमुक्तारत्नं नकैर्भवान् अत्र भवान्मुक्तारत्नमित्यारोपपूर्वकोवंशस्यारोपइति
श्लिष्टशब्दे केवलेपरम्परितम् एकस्यानेकारोपे श्लिष्टशब्देमालापरम्परितंयथा विद्व
द्विमादिहेस रूपणमाहात्म्यान्मानसरूपेणेतिपरम्परितम् एवं यामिमनोवाक्यैर्ये
रिमात्रणवरूपणमनरणोत्पण्णस्यहेत्वतिरिति परम्परितम् एवं केवलस्यैकस्य बहूनामारोपा
दितिमालापरम्परितम् अनेकस्यानेकारोपे मालापरम्परितं यथा श्रीः श्रीधरो वः।
स्याल्लिखितलेखो श्रीकंठकंठाश्रितनिश्शृंगौरी शशांकालिपद्माकरराजहंसी पार्वती च मे श्
कृतमंगलानि अत्र बहूनामनेकारोपात्परंपरितमाला एवमादयः इति परम्परितमध्ये

अ.वि.
२६
26

कदेशविवर्त्तीत्येवं प्रकाराः स्युर्विना इति यत्र खदर्शनादेव ततश्च सावयवे द्विविधमपि श्लि
ष्टरूपके तत्र समस्तवस्तुविषयं यथा विकुर्वाण हृद्दल उत्फुल्लदम्भोकारवहलकेसर
च्छटं प्रहारसंवेदालाप हासश्रेकेणुपणा सुरहिरोधोगगानम् अत्र रूपमुदसन्धिष्ठवे
एकदेशविवर्त्ति यथा घनानाम्भोजिकाविप्रकारपुलकितम् बद्धिकावेदनामोदः।
नयसमस्तंधिहस्तस्थितकरकपयोधोतमाकाशलिगम् तोयाधारेषु प्रतीविच्युतवति
दिन कृष्टिविनिर्माल्यपश्यत स्यायीपुण्डरीकेष्वपि नहिमकरे सत्वरं स्थापि कालः अत्र क
लविषये पूजकादित्वारोपमाणेन शाद्व इत्येकदेशविवर्त्तित्वम् तोयाधारस्य समुद्र
स्यनिर्माल्यादकमोऽस्वावककवाच्छिद्यत्वम् का विद्यामेवमेवदृष्टायिकविषयिणोलिष
यद्धेमारोप्यमाणेन नदीयस्यवा भेदहेत्वयमस्य हानिकल्पनेनाधिक्येन वाऽदृष्टारोप
त्वेनापीदृश्यते क्रमेण यथा कोलिपियाशासदपालितास्तावत्ता उरकृत्तानिपुण्डरीशयनो
जायानि जायानतु मेवहृष्याकृष्यानकृष्यास्यलस्ययामे: अत्रकृत्यानिषेधपूर्वं जाया
यामारोपितानतद्विधेयनहिजायायाः कृत्ययादाढ्येन साम्यं प्रतीयते कृत्यानथ्यानत्व।
कर्माणि व्याप्रियन्ते यथेयं तत्कर्माणि इति ह्यत्र वाक्यार्थः अत्र च यदन्यो विशेषालंकार
त्वमाशङ्क्य तदभेदालंकारत्वनिराकरणादेव निराकृतमिति न पुनरायस्यते हान्या यथा
वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतै
लपूराः सुरतप्रदीपाः अत्रातैलपूरत्वेन हानिकल्पनम् आधिक्येन यथा तदीयाह्वाष

मध्योऽग्निरग्न्यायः पंचमोऽपि वा अपि वाजेन मन्तीर्थ्यं धर्मो वाम्यत् इति संचरः अत्र वरीयवादे
धर्मोऽपि कामः इच्छत्वेनानिबद्धस्य केशादिवस्य स्य सहजमलिनस्य कृपणस्य कृपाण
स्य च केवलमाकारेण भेदः इत्यत्रापि इच्छावेपत्त्वेकमेव ज्ञेयम् अत्र कृपणस्य कृपा
णस्य च निमज्जीयमानत्वेनानिर्देशादन्यत्राह स्यादेतदपि प्रतीतेऽपि स्फुकारमात्रेण भे
दस्तोके वीक्ष्यार्थपर्यालोचनमाहात्म्यान्निर्विशेषमसमस्त यमानरसज्ञावाग्धनुज्ञानाम
यवमानेदाष्टेन विषयविषयिणोरभेदप्रतिपत्तिः सेव वेत्रूपकसमन्वभिलित्वं वसेवो
क्तम् अत्रोपि भेदाः स्वयमेवाभ्यूह्या दाहार्याः वेयस्यापीति न केवलं साधर्म्यमात्रार्थः
अस्याच विविच्छित्तिविशेषार्जनमेदर्शयितुमाह अत्र वैरादि आविष्टलिङ्गत्वमीत्येनेन धर्मि
णः स्वरूपमात्रं पृथक्स्थितं वेपि धर्मान्तरसंबन्धेन संख्यान्तमीयमानत्वमस्यापि स्वीकारे रू
पकावेदितम् अत्र सभवत्संख्योपादानस्येति यथा एकादित्वव्यवहारहेतुः संख्यातिनीया एक
स्मिन्नपि द्वयेन योगः संभवति तथाप्यनेकद्व्यादिलिङ्गायभिप्रायेणेत्युक्तम् अस्मेक
मात्रोपादिति अत्र यमाग्निः कपिलायमाग्निः कपिलइत्येवंरूपात् अनन्त्यावोध्यमाणस्य
कपिलमुनेर्वद्धुत्वायोगाद्द्विधसंख्यातम् श्लि एतान्निर्वचनेस्य परमार्थिनस्थैर्य्यस्यैवाहेत्व
रूपयोगेत्येतमाह अग्निमितिप्रभाविनिरनिप्रत्यक्षमेवप्रतीतिनिगाचरीकतरस्यार्थः एवं
सिद्धत्वाभावादित्रिरूपकनिर्वचनम् अनिशाहृदयदेनो अत्रानिर्देशादवाजालंकारान
परम्परितेरूपकमित्यत्रतान्यर्थम् चिंत्यंचेतत यतः श्लेषस्यावद्वाद्ययोर्द्वयोः प्रकृतयोरथ

श्रु वि॰
२३
27

कृतयोः प्रकृताप्रकृतयोश्च भवति श्रुतत्वयोः प्रकृतत्वेनाप्रकृतत्वे वर्षासमये जलदस्येव
जलस्य वर्णनीयत्वात् प्रकृताप्रकृतयोश्च विशेषणसाम्यमेव भवति श्लेषः इह तु विशेष्यस्या
पि साम्यमिति शब्दशक्त्यातिशयस्य भेदेऽपि विशेष्याणं श्लेषस्य अनन्यावर्तेः श्लेषालंकारः नापि ध
निः जलदघनगर्जमिति रूपकमाहात्म्याच्छ्लेषशब्दस्यागरलार्थस्याभिधानात् एवमत्र श्ले
षशब्दानिवेश्यतेऽत्र जलदघनगर्जमिति रूपकमतेरगरणपि गरलार्थः प्रतीयते तत्सम्बन्धे विशेष
स्यादित्युक्तम् स्थितेनेन जलदघनगर्जमिति रूपकेन माहात्म्यादेव विषशब्दे श्लेषशब्दान्वे
यतेन रूपकम् अन्यथा हि जलदघनगर्जमिति रूपकस्यार्थे स्यात् तेन विनापि गरलार्थः प्रती
यते इत्यलंकृता आरोप्यमाणस्यादि आरोप्यमाणस्यारोपविषयभावसाम्ये रूपकात्
लत्तालपमस्य दर्शयन्नेतदेव व्याचष्टे आरोप्यमाणस्याहिना प्रकृतोपरञ्जकत्वेनेति
यदुक्तम् विषयिणा विषयस्य रूपवत्ः करणाद्रूपकमिति प्रकृतान्मनेयति प्रकृतागत
येनार्थः उपयोगाइति तेन विनाप्रकृतार्थस्यानिष्पत्तेः परिणामतीति प्रकृतमप्रकृतत्व
वस्तव्यापारिहते प्रकृतस्य स्वरूपमात्रावस्थानि प्रकरणार्थानिष्पत्तेः एवमत्र प्रकरणे
पर्यायितानामारोहिमारोप्यमाणस्योपयोगः इति वान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतोपयोगित
स्यारोपणाक्षेदर्शितम् अस्यारोपणस्य हि यमेयत्तत्सम्बन्धस्योपकल्पानल्पतर्णम् अ
नन्यनाल्पालंकारान्तरेषु प्रकृतोपयोगित्वम् एवम् आश्रयसमव्याप्तन्वयेनानुवृत्तप्रयो
त्रिसर्वोणपिजनस्येव पुष्पेल भस्वात्मगुणरूपमवतमध्यमवतः पितेव इत्यत्रोपमा

२३

याम् अतोन्तरेस्मरस्वस्वभावनरामवातोमित्रकथयिन्नि मिवावतनारमध्यमंलोकमेशुमाली
त्वादावुक्तेनायाम् महदेमहत्त्वादि प्रसमिकलहमपरिमहक्रमलिलोकेनाम् यगारत्र
मवालोवरिणामसमनणिदक्रमीणा इत्यत्रउपके तथा अलंकारे घोविनामेवनोपयो
गः ओविनांहिसिद्धस्यसतः प्रकृतार्थस्योपरंजकं भवति उपयोगः पुनः सिद्धावेव
प्रकृतार्थहेतुतांमजनानइत्यनयोर्महान्भेदः तथाहि प्रत्येयत्वशाहेकमोविनादा
वर्षाणिकम् प्रसिमित्तलाटानुप्रासेस्यात्तादवप्रयोजकम् इत्येकेसवशाहेकासोवि
त्तोपयोगास्याभेदउक्तः अतश्चाविनोपयोगयोर्भेदमजानद्भिः सर्वत्रैवप्रकृतोप
योगित्वं यदस्यैतन्क्तनदयुक्तम् तस्मादूपकादन्योपवपरिणामः इहपुनः प्रकृता
थस्याप्रकृतार्थारोपमंतरेणासिद्धिरेवनभवतीतिप्रकृतोपयोगित्वेवजीवितम् द
हामः प्रसतिम्यचः प्रचयवान्बाष्पःप्रणालोचैतः श्वासाःप्रोक्षितदीप्रदीपलतिका
पाण्डिम्नमत्र वपुः किंचान्यत्कथयामि रात्रिमखिलांत्वन्मार्गवातायनेहस्तच्छत्रनिरु
द्धचंद्रमहसः स्थितिवर्तते अत्र हि अत्रारोपमन्तरेणचंद्रातपनिरोधएवनभवति
इतितस्यप्रकृतोपयोगित्वम् अतश्चप्रकृतेनाप्रकृतेनयापरिणामनातिपरिणामः य
थवनहिसांख्योयपरिणामादस्यकोविशेष इत्याशंक्याह प्रागमेनगादि नह इमौतव
स्वंरूपणदत्तेयदापरम् नतादस्यवृत्तेयमोपरिणामः समुच्यते इतिसांख्योयप
रिणामलक्षणमेवोद्धनयेतिमेयान्मनयेनार्थः उपयोगादिति अतएवमनवेणा

प्र॰ वि॰
२८
28

नरणाद्योगात् अन्तश्चान्तरेयन्तआन्तरस्मोपयोगः ततश्च प्रकृताया एवमेव आप्तकार्यक
त्वान्नतत्वव्यवहारारोपः एतदेव दृष्टान्तमुखेनापि प्रतिपादयति तदेवेत्यादिना परिणाम
समासोक्तौ वाच्यमाणस्य प्रकृतोपयुक्तत्वम् अप्रकृतमित्यर्थमेवाप्रकृतत्वेनाध्यारो-
प्यमाणमपि तत्प्रकृतत्वाववच्छेदकत्वेनोक्तम् तत्र तरोः छायादिकत्वेनेत्याह तच्चेत्यादि
अत एवात्र रोपाविषयात्मकत्वादेव तत्रेति समासोक्तौ एतदेव प्रकृतेन योजयति
एवमित्यादिना यथैव तदा समासोक्तिपरिणामयोः को विशेष इत्याशंकयाह केव
लमित्यादि तयोरिति अभिधीयमानयोर्द्वयोः उचितमिति उपयुक्तत्वेनेति शेषः विष-
य इत्यादि विषयविषयिणोः सर्वाय शब्दत्वाद्विषयस्यैकविषयिण्यां प्राप्तायां दर्शयति
णाम तेन विषयस्य विषयिणा अन्ये संदेहयतीति विषयत्वेन स्वार्थः नतु विषय शब्देनाभि
विशब्दसमर्पिशब्दतादात्म्यविना वचनमात्मेपमात्वाद्विषयिणः कथं संदिह्यमा
नतालभ्यतेऽद्विवेति न अनियतो मयोः शाव्वलोविमर्शरूपत्वाद्विषयमारूपतामेवासंभ-
वात्संदेहस्यान्यथानुपपत्त्या विषयिणः संदिह्यमानत्वं लभ्यत एवेति यथा स्थितमेवव्या
यः एतदेव विभज्य व्याचष्टे विषय इत्यादिना यद्वाऽति त्वेनेति अन्यथा सप्रकृतत्वे च वि
षयस्य मप्रकृतताभिधानलक्षणो वा दोषः स्यादिति भावः एवं विषयाभिमते नया विष
यिणामेवतथाभावो भवतीत्याशंक्याह अप्रकृत इत्यादि विषयोऽपीति न केवलं विषय्ये
ण एव संदिह्यमानतया विषयस्यापीत्यपिशब्दार्थः तेन विषयिण एव संदिह्यमान

नेकविच्छविषयंविषयिणोरप्यलंकारोभवेत्। उभयत्रापिसामान्यलक्षणानुगमात्
अनियतोभयाश्रावलेवीह्विमर्शः सर्वविषयिणामेव भवति विषयविषयिणोरेव
वृत्संदिह्यमानत्वात्। अतएवचप्रकृताप्रकृतगतत्वेन यथासंभवं योज्यम्। कविप्रति
भोत्थापित इति। न तु स्वरसोत्थापितस्याणुर्वा पुरुषो वेत्येवमादिः इत्यर्थः। तदेव भे
दत्रयं विहृत्यैवमुदाहरति शुद्ध इत्यादि। अत्र प्रकृताप्रकृतयोः संदेहप्रतीतिर्विषयत्वाभा
वाद्विषयिणामंजर्यादीनामेव संदेहः। विषयविषयिणोर्यथा किं पंकजे किं मुखं यथा
कवि विवमेत किंवा मुखेन्दुमहदं रसादिर्विलक्षणायाः। यद्रूपणेन मयूकवाम मकरेगकांते
नेत्रद्वयानुकृतिकांक्ष्मं मभुष्णमध्ये। अत्रेन्दुमहत्वाद्दिः समानोधर्मोनुगामित्वेनो
पात्तः। क्वचित्तु वस्तुप्रतिवस्तुभावेनापि भवति यथा। किमिदमसितनालिकलितं कम
लं किंवा मुखं सुनीलकचम्। इति निष्पन्नेनलोकस्यापि सतत्तु समेत्यवतीर्णायाम्। अत्रा
सितनालसुनीलकचयोः शुद्धसामान्यरूपत्वम्। अलंकारान्तो विंबप्रतिविंबभावः। एवं वा
सौसादृश्यनिमित्तत्वात्समानधर्मानेकधर्मनिमित्तत्वेन द्विभेदत्वेनव्याकार्यं सादृश्य
निमित्तत्वेनैवास्यसत्त्वगृह्णमिदं विमतिपत्त्यादिनिमित्तांतरत्वव्याकलाभावाच्च भित्वा
अयं तात्वैयाधिकरण्येनार्थः अत्रैवप्रतीतत्वमाह। क्वचिदित्यादि। अनेन त्वमेदेदृश
व्यवसायमूलत्वमपि निश्चयहृतेनोक्तम्। तेनाध्यवसायाश्रयांशयाथार्थ्यं स्वरूपहेतुफलाना
मेदसमानत्वेन त्रिधाभवति। तत्र स्वरूपसंदेहो यथा। रंजनानु इत्यादि। यथावापतनके

प्र.वि.
२९

प्रकेवलमस्मरसंसारवद्दीनान्तुवादिकोनामार्ऽवोधकोऽस्य हृदिप्रौढितया शक्तिषि कश्चिरे:
किमहति किमलयजे वा लिप्तकिंपाके नवतालिस्फटिकोपलैः किमपरे द्याकारे प्रियाव
षुः अत्र केवलहृदीयवलिसः कोऽपि हरणादिना ध्यवसितवादप्यवसायफलकम् इत
संदेहाद्यथा देवित त्वद्वरणांबुजस्मृतिविधौ गाढावधानस्थितोऽप्यन्यानाऽस्मरेति सत
ततयायेवाध्यायाकशः किं तेऽस्य स्थिरकालिमाविततमवाप्य शक्तिया शोषितः किंवा
सादित शुक्तिवेदवरनासंदर्शनानंदनः अत्राप्यहेतोरानेदस्याविरपारचित्ततेसमाव
वियोगोऽशक्तिसाम्यभ्यां वितिहन्तत्रयस्यध्यवसितम् फलसंदेहाद्यथा नतनीतेपा
रिजातकिंशुविवयिन्तस्यहेमाकाशगंगाकिंस्विद्वास्य यंवेदे किंशुविदलायितं
च्चेतरकाऽहंभ्यालक्ष्यनत्त्वमालाभरणाभरत्नतसगजेवाभियोडुंदूरदोषः
समस्तत्त्वगणपतिनास्वनत्येसाक्षिहस्तः अत्रकोऽरकरणादिनिष्पादनस्यपा
रिजातविच्छेदनादिफलमध्यवसितम् अतैवचेवादिवनुशाहस्यापिसंभावनाघो
तकवास्तेनानरमपियोनयितमाह अस्य इति अतस्मेवजिनाद्वेयम्: एवंचतत्तुश
हाविततर्कमात्र एवव्याख्येयः सादृश्यादित्यादि अस्मस्यरजातनत्वसायस्मादि नतु
नरारोपगर्भत्वसाजात्यात्त्वतितनामितिभावः आरोपोहिविषयविषयिणोरुपदे
कथंनीतिविषयीकृततत्वेशांतिमान् भवतीति नारोपणाभ्रमः कोविदापिसंभवति
शुक्तिकादीनां शुक्तिकादित्वपनयावगमेरजताद्यभिमानानुदयात् नत्वांशातिश्चि

नयर्मः सप्रस्याखिसर्थांतिमानितिकेतेन्याय्यः तत्कथमलंकारत्वेनाभिमानमिति
शंक्याह भ्रांतिरिति सादृश्यनिमित्तभ्रांतिप्रकारः अतश्चालंकारो भ्रांतिमत्शब्द उपचरितइति
भावः सादृश्यप्रयुक्तेति ननु कामशोकभयोन्मादचौरस्वप्नाद्युपप्लुताः अभूतानि
पि पश्यंति पुरतोवस्थितानीति वेश्यायामभिहितावानतत्रेति भिन्नोभ्रांत्यपि तत्सामर्थ्यः अतश्चसा
दृश्यतानितिनेव भ्रांतिरलंकारविषयइतितात्पर्यार्थः एवंच प्रासादे सा दिशि दिशि च सेत्य
त्र एकस्या एव परिमिताया अपि योषितो याच्छादनादिरोहेतुकेतन्मयत्वनाम्नेत्यानप्रासा
दादावनेकत्रप्रयुपयत्नीनां नानिमित्तमितिनभ्रांतिमदलंकारः सहितासादीदृष्टेहसार्द्र
पवेनप्रतीतौस्यात् अस्यस्यामरूपवेनासयसनाभिमानानामानिश्चयोहि भ्रांतिमद्दूलवत्वा
नच प्रासादादिवहुभावेन प्रतीयेनेइति स्फुटएवार्थविशेषालंकारस्यविषयः अप्यप्र
सादादावभूतायाअपिवहुभायादर्शनाद्भ्रांतिरितिचेत् नैतत् एवंह्यत्र भ्रांतिमानास्य
लालंकारः गाढानुरागात्मकनिमित्तसामर्थ्यात्स्वरसतएवप्रासादादावसत्या अ
पिवनिताः प्रतीतिसमुल्लासात्कविप्रतिभानिर्वर्तितत्वाभावात् एवमपि श्रीहर्षेपि
नृशोकविह्वलीकृतेभ्योअयंप्राप इति मही महापातकमिति राज्यवाताइति भोगान्नु
जगाइतिनिलयोनिरयमितिमवमानभिस्यादेवापि भ्रांतिमदलंकारः अत्र हि वि
षयानवगमएवनिमित्तसामर्थ्यात्स्वरसतएवविषयप्रतीतिफलमेन शुक्तिका-
दीनां शुक्तिकादिरूपेणयावदवगमेनजनायभिष्टानात्दयादितिसमनेन तरमेवोक्तवान्

प्र.वि.

३०

इदमनुविषयत्वेनोच्छ्रियमवगाह्यमानापि श्रीहरेण श्रीः। यत्र शोकाविह्वलीभूतेनाक्षपादेन
भाव्यते इति विपर्यालंकारो व्याख्यातः। दाते वा कान्तिदन्तिरोपितेन यत्र वामः कारः कज्जलेभो
नेत्रवभुजेनेगद्वच्छ्रयेन वामेविवामतेरः इत्यत्र स्वमशीदितेनमानवेनाश्रयेव ३ः प्रभुणा:
माध्याः स्मितलोकिते दिशन्तु वो वक्रमनोवाञ्छितम् इत्यत्रापि संस्कार एवालंकारान
भ्रान्तिमान् । अत्र हि भगवत्याने अत्र यत्नजननदानसत्तनाभ्यासादामने जननदानानेनतरद
विज्ञाने जननदानवासनात्वेव योज्ञायते इति संस्कारस्यैव वाक्यार्थत्वम् अथात्र संस्कार
प्रबोधे विना तदभावाद् जननदानसंस्कारहेतवामहावदर्थसत्वार्थत्वेनाभिमानस्तु पाणौ
तिरेवतिवेमनन्त अस्मन्नात्र हि भगवद्दर्शनस्तथा तेनेवावगमाद् जननदानसंस्कारेण नप्रा
दुर्भाविनेहतिकारणस्यैव सवलन्तद्भावाकार्यस्य श्रमस्योमादृप वनमभवति इति
न भ्रान्तिमतोऽवकाशः। अतूत्तर एव हि संस्कारोऽत्रमः स्मृतिमात्रावेष्टितेन लसंस्कारालं
कारः अत एव क्षान्वाच्छ्यनामिञ्जकम् एवमत्र नेत्रद्वयानुजननदानसत्तनाभ्यासहेतवं
संस्कार एव प्रतीयते न तु तन्निमित्तकोऽपि भ्रमः। पारमेश्वरस्यार्थस्य तथात्वेनैवावग
मानहेयस्याध्यभावात् अतएवाशितिनिस्मितलोकितेनेवेस्तुकम् अवकारस्थानस्या
विशेषालंकार भाष्यप्रवत् इति तत एवोत्तमतत्व इति एवं च मान्द इणनिर्बन्धेनेव भ्रान्ति
मदलंकारविषयेऽनन्तानिमित्तानाच्छादितेन न लक्षणस्यावाधकत्वं वाच्यम् एवं च मा
द्वशनिमित्तकनास्मारणस्य मेस्योपिवयोगतः नत्वात्र गामितायथा नीलोत्पल ३०

मितिश्रोत्याविकासितत्वलोचनम् अत्र यावतिन्नयथात्रिपक्षणस्तुत्योमय्यतः अत्र॰
विकासोत्प्रेक्षणासिद्धिनानिर्दिष्टायमः अत्र साधारण्यरूपत्वेप्युप्था अयमाहिम कविभ
जन्मतो नीरूपिनवलीमुखेतेटताम्रविवः जलनिधिमकैरकदीत्पतेङ्गाङ्क॰ वहपि॰
वरूणमामप्रिडलोभात् अत्रताम्रवारुणवयोः अत्र साधारण्यरूपत्वम् विंबप्रतिविंब
भावोयथा उत्प्रेक्षि श्राकस्मादरुणेन्दुणीलकिरणाहृ श्रासमिमङ्हामाणिणीवप्र
णाम्मि सकज्जलस्प्सकाशदृश्युण अत्रसकज्जलत्वेदृन्नीलकिरणाहृतत्वयो विंबप्र
तिबिंबभावः साहश्यनिमित्तत्वमेवास्प्रदपित्वेप्रस्तदाहृति गाढन्यादिना साद
श्यनिमित्तकत्वेपिकविप्रतिभेस्यापित्वेवश्रोतिसाविषयानपुनर्वाक्लचीयर्हसा
दृश्येन्यादि उदाहृतमिति गुहाविवफलाशयेन्यादिना एतदेवमुदेहोपियोजयति
एवमित्यादिना संशयइन्यथादारोपगर्भएव नैवेवस्रस्पसादृश्यनिमित्तम् अत्र
वसायमलेहिसंदेहसादृश्यान्मेवयोनगाद्वाविषयविषयिणोः संदिह्यमानत्वस्यात्
यथादाहृतप्राक् एवमारोपगर्भएवसादृश्येनायमलंकारस्यवगतव्यम् तस्मा
दविशेषेणैवसादृश्यविहायापिनिमित्तान्तरमवलम्ब्यनास्यालंकारत्वंवाच्यम् सादृ॰
श्यपिकविप्रतिभोत्थापितस्यैवालंकारत्वेनपुनः स्वाभाविकस्येति एकस्यापीत्यादि
अनेकपात्ररूपेणइतिनपुनरनेकधाकल्पनेग्रहणं हिस्वाभाविकाणुत्यादिनाग्रा
वप्रतिपत्तोसम्भवतिनपुनः स्वाभाविकामेव यदाहुः अतः प्राह्योतुसंख्यानवन्त्य

नदृशं वेद्यपिना नात्मादिविषयग्राहि संवेदनमभ्युपगम्यते इति कल्पनेऽपि न कस्यचित्प्रतिप॰
त्येकत्वामीति स्वात्मसिद्धौ प्रतिपत्तौ नमम भवतीति उभयत्राप्यव्यापकत्वाद्यथा स्वसि
नेमेव युक्तम् इत्येवाद्भुल्येति अतएवास्य स्वेव स्वात्मनि स्वेव अन्यथा ह्येकस्यानेकयाग्रह
णमेव न स्यात् अतएव वक्ष्यति मदनन्तरमेवास्मलक्षणम् एकस्य च न स्यात् त्र्यणेऽने॰
कयाग्रहणमपि तु तत्र योजनवशादित्याह नैवेद—मित्यादि एतदिति अनेकयाग्र
हणम् एकस्यैव नानाविषयधर्मयोगितन्त्र्यावैद्यो न इतीतिगोचरीभावात्कथमेकैक
धर्मविषयमनेकयाग्रहणमुक्तमित्याशङ्क्याह नैवमित्यादि नैवमिति अनेकयाग्रहणे
स्वात्मनैव विकल्पने रुचिः अर्थक्रियाभिलाषेण धर्मस्थितम् हृदयवहार्थवशात्
नानुपपत्तिः उक्तमिति श्रीप्रत्यभिज्ञायाम् ननु हृद्ययोगादिति विविक्तत्वादिना॰
नाविषयधर्मसंबन्धात् मुनीनां तपोवनविषयमस्थितम् वेश्यानां कामायतनवि॰
षयमस्थितमेव लाभकानां संगीतशालाविषयाद्युत्पत्तिर्वस्थितं च शायशाद्यने
न रुचिरत्र नास्तीति कथं चित्रम् ननु यो यं श्रीकंठादिव्यञ्जनप्रदत्व गोनस्यथा विड्ड उदाह
रणेनेनातीतः न तत्रालेकाकारतरमेव योग्यस्तीति कथमेतदित्यपेक्षयाह नवि॰
त्यादि एतदेवास्य अनेकसर्गप्रतिवियत्नसत्त्वामित्यादिना नावच्छेदो ह्यत्र एकाभावाविश
त्यपरित्यागेनावस्थितः ननु एतनायाइति नयोवनादि एतनायाः [illegible] यदि संस्वयः
वावच्छिन्नमेव संबद्धासारोपायालनत्वात् स यान्तरद्वयकालेकारस्यापि कार्यप्तेर्हेवि

न्यस्यविनयप्रसंगेन दर्शितम् अवयवावयविभावसंबंधाभावाल्लक्षणाया एवासंभवा
त् नहि श्रीकंठाख्यजनपदेन पावनमवयवत्वाद्येन केनचाप्यंशेनास्ति यत्नावय
वितिश्चनिभागतोपितम् किंतर्हि लक्षणयोगिनः श्रीकंठाख्यजनपदस्याविवेकता
दिनपावनगुणाश्रुवेन निजविजयकसमानाश्रयेण गणश्चित्वादिना स्तुतिपरश्रुतीनामीहग्भाषा
सः अवयवावयवभास्ति अवयवावयविभावविवक्षानलक्षणामात्रेनरूपकम् नश्लेषलक्ष
णापरमार्थ्येनापि विषयाणां विषयस्य रूपवतः करणादेकत्वम् अन्ययोलक्ष्यलक्षण
मात्रत्वम् नहि लक्षणापि रूपकपरमार्था इहवनपावनायावयवेषु विषयस्यनाति
शयः कश्चिदुक्ततएवतद्रूपताया संभवात् अतश्च स्थिरएवायंरूपकाद्विशेषोस्याविष
यः नकेवलमलंकारविविक्तायमेवास्या विषयीयावयवयोपि रूपकालंकारायोगाल्लि
तत्राप्ययमभवतीति दर्शयितुमाह यत्रेत्यादि इयमपि भिन्नतितिएकस्यानेकधा
ग्रहणरूपापन्नतावनेति रूपकयोगमात्रेण अतश्चेति रूपकोल्लेखयोः संकरात् नत्व
त्रत्यात्रेरूपकयोगोनास्ति नटेलेकांशेतरयोगाः संभवतीत्याह एवंहीत्यादि अत
द्रूपत्वेति अनयोवनरूपत्वापादनपावनरूपताभिसंबंधादनन्तरस्मिल्लक्षणोद्भवादिन
देवश्रमसजनम् अस्थेवेस्मिति भ्रांतिमदंशे भविनः नेदुत्कर्षादिति अनेकधाग्रहणा
त्मोल्लिखितायनामिषेकत्वात् यदिवात्रभ्रांतिमानप्यस्तिनेनसहास्यसंकरएवास्ति
माह संकरेत्यादि यथेवामति भ्रांतिमतोस्यविशेषः नेनसहसंकरोवैरस्यः एषइम

अ.वि.
३२

तिशयोक्तिमद्भावः नत्वेति गृहीतभेदाख्यस्य विषयभावगतत्वस्याविक्लिप्तेन एवमेकस
विषमलंकाराणां भेदहेतुः नेदं वक्तव्यं क्वचित्कानियामस्त्वं मस्तु मेवाभिद्वातीकृमग्र
न वधूहाहृदति नानायणान्याग्रवेचनागणान्याग्रुश्लेषे नेहृष्टशभृनीनायथाक्रम
स्तुतमस्थितत्वकृवयः एतदेवान्यशापियोजयति एवमित्यादिना विशेषइतिएवे
स्मात् विषयभेदेनेति वचनादिभिन्नेनेवानेकधाल्लेखे गृहीतृभेदाद्रूपतयाल्लेखइ
ति गृहीतृभेदेनाग्रुमयाथवाविवात् तन्नतिभान्यतिहेतोरिति श्लेषमतरेणाग्ल्लेखो
निष्पत्तेः तदभाव इति उल्लेखाभावः अतश्चेति श्लेषाभावेऽपि एतद्धि किन्तु संभवा
त एवं विषयइतिविषयभेदरूपे तत्रयथा मञ्जीरादयितानानेकरूपाणां मानेगाव।
मात्रवेमयाग्रजवीसविस्मयरमावेदम् तस्मादिति मेयानक्रुसहलावलोकविथो
दीनाकपालोदेवपार्वत्यानवसेवामथयागयिनीर्दृष्टिः शिवायास्तवः अत्रैकस्याएव
दृष्टेलम्भविषयभेदेन नानात्वोल्लेखनम् तदयं द्वित्रिप्रकारोपिरूपकाद्याश्रयवद।
न्यालंकाराश्रयोपिसंभवतीत्याह एवमलंकारान्तरस्यादि तत्राद्यः प्रकारः संदेहा।
श्रयो यथा किंमात्रः किंतु चित्रभाग्रुरितियनिश्चित्वनेवैरिणः किंविनामस्तारघ।
कल्पविटपी किंवा चिन्ताशुगानाः किंपुष्पाकरपुष्पपुष्पविशिखावरः किंवेलिरामाज
नाः किंरामः किंमन्नाम मदन्यइति वाच्यधन्विनोमन्वते अत्रैकस्य मदिरमानेनेकानेन।
कधानाल्लेखनम् अतिशायोक्त्याश्रयस्तायमेवयथा वरमौराज्यमानीयारिकालित

३२

महाः शक्तिमार्दीपणायो द्वैदं त्विड्क्षीरिपुष्पीप्रसभहरणाविल्लूपवाण्यादि इत्यापाशंपा ।
णाचपश्यन्नप्यनमपि वल्लविकोशेवदीगदावस्ताक्ष्येयत्नास्मि मूललिखेनिकारतेलेदेव
विज्ञाहनेक्षे अत्रत्वमेवेदं इत्यायति शायानमालोकपालोभैरोवात्तोल्लभ्यते इत्येक ।
स्यानेकधानो हेलेत्वनम् विषयभेदेनत्वरूपकाश्यायथा मध्ये इयोनुगावाकरुणु
किमलयविड्मोचः मग्नुइदिक्षान्तेमानमाबोधक्षिनवानिहितः साइसिंहरवेणुः
मोक्षिश्यामश्रुद्देस्त्रः सुरशिखविरिगुवोजायतेय ः प्रकाशः शोणिमासौरवेशाउध्यास्मि
दिग्मनवःशमेरशिग्धनानः अत्रैकस्यैवविषयभेदेनरूपकाश्रयनानात्वम् कारक
नेवेगोलपपादः प्रकृतकारकविच्छित्याश्रयस्यैवानेकत्वात अयन्त्वरूपदेवफलोहे
लनेरूपत्वाश्रिया अत्रसरूपोलेखः समनेनरमेवोदाहृतः देनहोविलयथा सर्गोदे
नोः सदायमेः स्थितिदैत्योरपिध्वजाः द्विषः सहारहेतोश्च विट्स्त्राजातमात्मनः अत्र
केस्यैवनन्नमनोहरत्वनामनेकधानोलेखनम् फलोहेलखल्लयथा धर्मायैवविरहिणि
स्थेवयथा शाक्षप्रजाः पालिता श्रष्टोयेवज्ञाननेनरविटः कोशोकदेशस्यैका
मायैवहुनाथ्यनाक्षणागनानिक्षिवतेमह्युवामोतायेवचवेदजन्मभवनः कश्चिदि
पक्षिजनः अत्रैकस्यैवजन्मनः फलानामनेकधानोहूलनम् विषयस्यत्यादि वक्तनेव
स्यादिश्यानिमनोत्थवतेने इति शेषः तत्पूर्वकेवनमङ्कस्तुनिन्दाच्यनात्तवर्तमान
स्यात्वचितनानथो किमस्तनेतामश्रुडुनिषेधकनालक्षिना उल्लेखस्यानिशयोन्मनेन

अ॰ वि॰
३३

रमितिशेषविपर्ययोस्मिन्नेवेतः नचैतन्न युक्तं लक्षणावत्त्वात्तिर्यथायोऽस्यानन्तरे शेषप्रकृताल वि
तेः यदृश्यति एवमध्यवसायाश्रयमलेकारहृदयसुकागस्य मानो पस्याश्रयाश्रलेकारा
द्धात्ता निष्कुच्यते नचापि पदार्थवाकार्थगतत्वेन तेषां हि विशेषपि पदार्थगतमलेकारहृ।
यकमेणाच्यते इति तस्माद्वृत्तेनुपपत्तिर्भावात् धातिमद्वर्णं तरमेवास्यग्रन्थकृतो लत
णो कृतम् श्रुतपदवोहलेविपतन्नसंभवाद्वृत्ततरप्रतीतेनितेतरमेवाञ्च वर्तनादि हैवा।
स्यलक्षणमुक्तिनामिति यथाख्यितंपवनेयः साध्यः यद्यवेतन्नूहेलेखोपक्रम्यादि हेवचे
पर्ययेणाकिं नलक्षणंकृतमित्याशंकाद्य प्रक्रान्तेस्यादि इदाभिमन्यपह्नुतिलक्षणम्
नदेवव्याचष्टे आरोपेस्यादिना विषयस्यापह्नवे विषयिणो यस्याविधिरित्यर्थः तेन
नविषविषामिस्याङ्गेयस्त्वेविषमुच्यते विषमेकाकिन हे नित्रलखेन समंनतिमि।
त्रविषयस्यापि विषयवत्त्वेन ब्रह्मणो विषये आरोप्यमाणानामहृद्यारोपे रूपकमेव नापह्नु
तिः अपह्नुतेर्हि निषेधपूर्विकान्येवान्यस्य विषयिणो विधानलक्षणम् अत्र च निषेधेन
विषयस्य ब्रह्मत्वविषये आरोप्यमाणानामाहितत्वानम् यदा त्वत्र शुद्धस्य विषयस्य निषेधे योग
स्तत्र ब्रह्मत्वविषयस्य विधानमिति चेन्न तत्र ब्रह्मत्वविषयस्य मानाश्याविधानमिति मार्ग
तेकोर्थः किं ब्रह्मत्वविषयस्य विधानमिति किं वा हृदयपदार्थवद्ब्रह्मत्वस्य विषयस्य अ
ह्मत्वविषयस्येति नत्वाद्यः पक्षः विधातुमिष्टत्वेन ब्रह्मत्वविधानेनः कस्यचिदत्व।
नोपदिष्टसंभवात् न द्वितीयस्य ब्रह्मत्वविषयत्वेन भेदेनोक्तिः स्यात् नापि योगेनास्या

यएवशब्देनैः ग्रन्थादिग्रन्थवर्त्तमानेगौणत्वमिष्यते नचावयवस्यस्वविषमन्यत्रकृत्स्नवि
दितेनेयेनास्यगौणतास्यात् एवंद्वितीयेपिपदेनगौणत्वंप्रक्रमः नाप्यायमयथाविधेः
शब्दस्यविधेयेविधेस्येवाविधीयमानत्वात् दृतीयेपिनेगौणस्यमनोविधस्यविधानेन
स्यस्वहेतुत्वभावात् मुख्यार्थबाधात् गुणत्वेनतस्यद्वितस्यतस्यगौणत्वात् एवंत्र
स्यस्यदार्थ्येनविधसामर्थ्यशक्तीनिश्चितिपिपादयिषयातन्त्रानिवेयस्वंविधनमातोति
नामिति दृष्टान्तोपमेवरूपकेपुत्रमम् नचस्यस्वविधमिदंमिति पुनःकथ्यमानेपङ्क्तिः
स्यात् तस्मान्मुख्येस्यैवतपास्यविधयस्यापङ्क्तेवेन्याविधिवपङ्क्तिनिर्देशवलतत्त्वोका
षम् नस्यान्यपङ्क्त्याख्यस्यालेकारस्यवाक्यमेदश्शेकवाक्यत्वमितिवान्नेनयथामय
वभेदश्चयस्यस्वरूपनिर्देशःकृतः नतिरवयवामिति यथोक्तोपक्रमेणविवादाभावात्
श्रुतएवाग्रहरणानवमाह हर्णहारिण्यादि मन्यथाहृग्रयोगोरिति सम्भावनायांतक
ल्पात् नान्यैर्मत साध्यवसायाशुद्धैतासामग्र्यभावात् वसन्तइमस्येतावानिरूपणाव
मते नथ्याभासाश्श्रोत्रादिशाहवनमेशहारिषुप्रतिपादकः किन्त्वन्यतासामग्र्याभावम
येशाहरयोगविनिर्केमेवश्चनिपारयान्तिइति श्रुतःस्वावामःपापाल्पमिमादावपङ्क्
ऋदाहरणममभिदधतः स्वसामान्येपित्यायेश्चमेनोमाप्यतिनयेनेनशशाकपवस्यात्
गाह्यतत्वाद्न्यस्यान्यपतनधोसंभावनायाःप्रभावाभ्यस्येनेनाकिंगुणपदस्येवनिष्ठ
नवादनिशयोकिंनमेवमन्यतेइति तेषामहवापविचारकुशलानांकिमभिदध्मः

एवमप्येतद्यान्यत्र बोद्धाहरणादौ बहुप्रकारं स्वबलितेनात्मनं ग्रन्थविस्तरभयादस्महृशीनद
नेदोषोऽइरणास्यैव प्रतिजानन्नाट स्माभिः शक्तिपथेनन्दह्निषिते एतस्मिन्वितिखिलादि।
शद्वशक्तिपाये समभवमावेशुनन्दर्शाये ब्रह्मनडद्धाहृतम् वक्त्रनवेरूपताभिधायीति।
वपुः शाहृत्सशरीराध्याभिधायित्वादस्य स्याम्नन्दरूपता सम्भावनायामुत्प्रेक्षावात स्याविष
येयातिशयोक्तिः अत्र पुनः रूपमान सोपमेयरूपतापरिणामोपारिणाम इति परि
णामालंकारावेयदृस्य हृक्तेन दद्युक्तेविविहि समशितावाम्यवभावे तमपरिणातेद्रूपता
मावलीशायाम्यस्यान् इहपुनः शवस्पृहमदननिपतनाद्धमापकेवतुरामावस्यप।
कुवेष्टमशिवावयापवप्रधान्यं विवक्षितमिति न परिणामः नापि रूपकव्याजार्थिपर्थे
वस्तापिवपुः शाहवलाहारोपविषयापह्नुतावारोप्यमाणस्य प्रतीतेः आरोपविषय
याभवपक्षेवहिरूपकमितिपूर्वमेवोक्तम् आश्रयाश्रयिभिन्नयोः सामानाधिकरण्याभा
गादेकतरस्यनिषेधप्रसङ्गावारोप्यमाणस्येवनिषेधाद्रूपपत्तेः आरोपविषयस्येवप
र्यवसानेनिषेधः प्रतीयतेइतिचेत् नेतत् अत्रहि मुखादेश्चन्द्रादेश्चात्यन्ताभावाद्भावित :
समस्तार्थः स्वात्मसहस्राभिणागृतताल्लयपति नतमुखादेर्विषयस्यनिषेधः प्रतीय
ते मुखविशक्तादेः स्वाज्यवप्रतीतेः पर्यवसानेयत्रतुमुखादेश्चन्द्रादित्वेनाविशिष्टः नत्वे।
वोदेवापः नतत्सवभिनिवेवमादेः अप्रयपस्यासावाभ् नापिनिदर्शनासंबन्धघटनायणा
वात् श्रादिशहासंरूतनीययापिकविदस्मन्दप्रतिपायने यथा महाराज्यवहारप्रक्र

प्र॰वि॰
३५

मोऽहर्थोऽत्र्वबस्त्वंशात्पेकृतत्वात्तयासत्यपादिसैहृत्वान्मुरुत्समतीतानाङ्गावनः नहेवेवाले
रोऽटस्मिविप्रिहिति व्यवस्थुरितेस्फुटैवेतत्कानान्मुखेकमलेदासाइपनतम् अत्रेवयवस्व
प्रभावाद्विहृतकवेनिनीपेहृवेनरम्यवसितम् यथावा कलामित्र्वस्याद्यैस्त्वपिन्
नृणांपवरशाभिःस्वपाशतिदेवः प्रतिदिनसहृतीसमहिदम् पातिश्राम्यस्येषप्रतिफलन
मासाद्यभवतीकपालान्तंशुभ्रत्वान्वहृयरस्वपासग्रहृपदः प्रयोदयादेननेद्गापशुपभाग
लतणातिमितनिगीयेनस्फलयूनतिमितानरमस्यवसितम् पतहपसहृदरानेत्यादव
नायद्येपवमिम्याद्विना प्रायोपगभीतिति प्रत्यवसायगर्भत्वस्यापिविद्यमानत्वा
मलग्राम्याद्विद्वारोपगामेवस्पष्टाधान्याद्व्यपदेशः नत्रतावद्वैस्वेतालतपति
प्रत्यवसायस्याद्विना प्रत्यवसायेनिबुद्धः सेद्धे इद्धि निश्चयान्निश्चयत्रपवेनश
त्यवनात्हेत्विच्यम् निश्चयश्रार्थाव्यभिचारी सम्यक्तायथावसम्यक्तानिभेदेनयथा
र्थः पतीतिवृत्तिमात्रेस्यैवेहृविवार्यपित्वसुपक्रान्तत्वात् नच्यवशाभाण्याविदाबुद्ध्या
र्थोपादान् प्रतिस्वयस्वसणायतत्केत्वपित्वनाद्वविषः अतस्त्राविक्षितत्वत्वसादिग्यत्वेमवेत
नवाच्यम् नकोत्वनःसभावनाप्रत्ययस्यापि निश्चयात्मकत्वेसदिग्धत्वाभावात् उत्त
त्वासभावनादिशाद्वाभिप्रायतत्कृयतीतिमलोति नत्वाःसद्देहमूलत्वम् नत्वाभिमल
त्रणत्वात् अथात्वथात्वात्वानसंशयस्यनत्वपावण्णज्ञानत्वाविशेषात्संशयाभावो
नत्वभावः नकेस्येनिश्चयत्वाःसंशयतत्त्वामितिचेत् नेतत् अतवधारणज्ञानत्वावि

शेषोपि संशयप्रतर्कयोरभिमत उपपन्नात् यथा हि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सामान्येन पक्षद्वयोल्ले-
खः संशयः पुरुषत्वेनैवाभिमतस्यमिति एकतरपक्षानुकूलकारणदर्शनेन पक्षान्तर-
बाधनमित्यनेकः पुरुष एवायमिति पक्षान्तरासंस्पर्शेनैकतरपक्षालिङ्गितोपात्तिस्थपु-
न्यक्तिस्वरूपसात्तिकप्रत्ययानाविषयम् नात्र बाधकमस्त्येव प्रत्ययानाञ्च विषयम् कि-
न्त्ववधारणज्ञानतया विशेषात्तस्मात्सामान्यान्नैकोपि संशयप्रकार इति चेत् नैतत् एवं
सति सम्यग्ज्ञानतया विशेषात्प्रमापि संशयप्रकारः स्यात् अथ निश्चयानिश्चयस्वभाव-
त्वाद्भिन्नस्यैकतयाविशेष इति चेत् इहापि तुल्यमेतत् किं प्रमाणम् संशयात्मनियमे
भयोः शाबलेपि तत्तदोषेति नैकः पुनरंशान्तरबाधनेनैव बाह्यकेलिदर्शनात्पुरुषक-
लकारणोपचितात् दर्शनात् शाबलेवनेन वेत्यप्यन्यतया विशेषः दृष्टान्तरे हि यथा स्थं-
मानवत्स्थाणुपतत्रासकेन तथा बाह्यकेलिभूमावपि तत्र शिथिलीभवति सम्भवत्यस्मा-
दन्यात् स्वसंवेद्यमानाननिवर्तनेति अतएव न निश्चयः साधकप्रमाणाभावेप्यस्योत्पत्तेः
न हि प्रतिपत्तिबाधादेव निश्चयो भवति साधकबाधकप्रमाणसद्भावेन तदुत्पादात्
तेनानियतोभयपक्षावलम्बी किञ्चिदिति विमर्शः सन्देहः एकतरपक्षावलम्बीतरे-
क इति अयकेस्यफलस्याणापा विशेष इत्येकतरपक्षावलम्बनेनापि सन्देहः सम्भव-
तीति चेत् नैतत् किमर्थेनानियतपक्षान्तरस्वीकारादेकतरपक्षावलम्बनस्य प्रतिष्ठा-
नात् वा स्थाणोर्दर्शनाद्वा यथा पुरुषविशेषाः स्मरणपथमवतरन्ति न तथा स्थाणोः

प्र.वि.
३६
36

शेषाद्इत्युभयविशेषजन्मनः संदेहास्यैकतरविनिश्चये ह्यसमर्थत्वाज्जन्माविशेषेणैव नकेऽस्याय।
वान्तरमतिमद्रूनमस्यनयोर्भेदस्थापने नच्चनःप्रकृतानुपयोगादेहतेनाकम नेन संदेहहानि
श्चयात्तवालवेतीनहिलक्षणःसंभावनाप्रत्ययस्थिशक्तिविकलेवमानोवस्थायुपगतस्यः
एवमध्यानिश्चयात्मकसंभावनाप्रत्ययमलनाड्य्रतायाः कथमध्यवसायमलतम्
नस्पादिविषयनिराकरणविषयेनिश्चयस्वरूपम् नवायेकमपिसंभवतिविषया
पादानान्निश्चयाभावाश्चेति प्रत्यध्यतेस्फुहियास्यप्यवसायः स्वाबमिकस्पादि
नश्च नत्रभाणमिकेविषयानवगमएवनिमित्तमसामर्थ्यात्त्वस्मनएवविषयियत्नी
नेस्वासान् नप्रवारेशुक्तिकास्वरूपस्यभातःकदाचिदपिस्पनमिदमितिप्रत्य
योमादःस्यात् इतरथतविषयमवगम्यापिनदतःकारेणउत्तिपैनोस्वात्मपरतनेत्रवि
कल्पवलाद्विषयिप्रतिपत्तिमुत्पादयेत् जानानएवहिविषयिविकल्पविषयंनत्रप्र
याजनपरनयाविषयिणमध्यवस्येत् नचायाधीतिमदाहविषयः नत्रहिप्रमातेन
रगताप्रावभासिकेवनयाविधाप्रतिपत्तिवेकान्नयतेनन्वस्याघते यदाहुः प्रमात्रेनर
योर्श्रीतिरूपापास्मिन्ननूयते सद्गतिमानितिमावभासिकनेपुनरप्रकविप्रतिभावि
वेतिनभेवहम् प्रमधाहिर्यांतिमाप्रस्वादितिहवेमेवात्कम इनरस्वत्वेनादिवि
षयः सर्वाहिमानिमद्रुःसाध्यासिद्धेऽयप्रविषयस्यानुगतनयातिवीणतादप्यवसि
नश्चयात्मम साध्येयेप्रवाप्रपादानान्संभावनाप्रत्ययात्मनादिषयस्यतियोयम ३६

साक्षादध्यवसायक्रियायाः प्राधान्यम् । अत एव व्यापारप्राधान्येऽपीति । अत एवात्र कवे-
र्हि विषयान्तःपातेनाविष्टोपयोगि अध्यवसायस्य साध्यमानत्वेनोपक्रान्तवान् । कविर्हि
विषयानुपादानेनापि निमित्तवशाद्विषयमुपादानान्तर्निगीर्यमाणतायाः प्राधान्यात्सम्भाव-
नाप्रत्ययस्यैवोत्कर्षात् । अत एवात्र विषयस्य निगीर्यमाणत्वाद्दोषारोपाभेदेन वाच्यत्वम् । न
तु विषयस्य विषयिणा प्रतीतिः । इह तु न विषयस्य निगीर्यमाणत्वेन विषयिणा एव प्रती-
तिः । ननु विषयनिगरणमध्यवसायस्य लक्षणम् । इह तु न विषयस्य निगीर्यमाणतेति
कथमत्राध्यवसाय इति चेत् नैतत् । विषयस्यान्तःकृतत्वमस्मिन्नपि स्यात् साध्यवसानि-
केऽप्युपचाराध्यवसायस्य विषयिणा विषयस्यान्तःकरणलक्षणम् । न च विषयस्य नि-
गरणे निगीर्यमाणत्वेन वा भवतीति न कश्चिद्विशेषः । निगीर्यमाणत्वेऽपि एवंविधाया-
मपि विषयस्यापादानस्यानुपादानस्य वा भवतीत्यपि न कश्चिद्विशेषः । एवं सिद्धेऽध्यवसाये
ऽध्यवसितप्राधान्येऽसाध्यत्वस्वरूपप्राधान्यमिति सिद्धम् । एतच्चोत्प्रेक्षोक्तेर्विभज्या-
ग्रे दर्शयिष्यतीति । अत एवात्र यत्नेन यदेव चाध्यवसायस्य साध्यत्वेन तत्सम्भावनात्म-
कत्वम् । सम्भावनात्मकत्वे च सति शिथिलीकारणमपेतालङ्कारदार्ढ्यं न च प्रादुर्भवतीत्यस्या
साध्यवसायत्वं लक्षणत्वम् । न ह्यपि विषयस्य शिथिलीकरणविषयदार्ढ्येन चो-
धनैः । अत एव विषयिणोऽपि प्राधान्यं हेतुत्वेन सत्यत्वे विषयिदार्ढ्येनैव साध्याध्यव-
सायस्वरूपप्रादुर्भावात् । यदुक्तम् अवच्छिन्नैव सम्भावना यावत्सम्भावनस्य दार्ढ्यं दृढ

अ.वि.
३१
37

स्ववैशेष्यत्वादिति इदं संभाव्यमानस्य विषयिणः शाहून्न्यूनेन समयत्वमिति अतएव वक्ष्यते।
भाव्यमानस्य विषयिणो हार्द्दोदृश्यशयाद्धुलक्षणम् न सम्यग्नियतो भयाश्रावलेवी।
किंचिदितिविमर्शलक्षणाम् संभावनाविषयस्य वैशेष्यित्वान्निश्चयादपि भेदः निश्च
येहि बाधकसद्भावादेकस्य पक्षस्य प्राकरणेन शेष्यित्वेन वा साधकसद्भावाच्च पक्षान्त
स्य सिद्धिः स्यात् अतिशयोक्तिस्तु निश्चयात्मिकेति तेनास्या भेदः यत्तु साध्योयं विषयि
णोस्त्वनया प्रतीतिरित्यादि ग्रन्थकृद्दर्शयति तदुक्तवृत्ताभिप्रायेणावगन्तव्यम् तदेव
विषयस्य निगीर्यमाणत्वाद्विषयिणश्च निश्चयात्मि इदमध्यवसायमलक्षणमस्याद् इति
यथोक्तमवलक्षणपर्यालोचितमभिधानम् तस्मात् इवादेर्निश्चयाभावाद्विषयस्याप
विग्रहात् क्वचिदध्यवसायेनान्येनापि तत्संशयादिस्याप्रुक्तमशक्यमेवेत्यलं बहु।
ना एतदेव व्याचष्टे विषयस्यादिना अभेदप्रतिपत्तिरिति विषय्यन्तःकरणात् सं
भावनाप्रत्ययात्मके साध्याध्यवसायस्य वक्त्रभिप्रायेणातद्रूलक्षणं प्रदर्शयितु
माह साध्य इत्यादि विषयपरिशायनद्वारेण प्रमाणानुग्राहकत्वात् संभावनाप्रत्य
स्य गुरुषेणानेन भवति व्यामिश्रत्ववक्तृहृनेन गुरुषस्य सत्यत्वम् इदं पुनलक्षणप्रयो।
जनप्रतनयाध्यवसीयमानत्वात्संभावनाविषयेसंभाव्यमानस्य वक्तृतान सत्यत्वम
स्याह अस्तु नयाप्रतीतिरिति अत्रैव निमित्तमाह अस्त्वेवेति विषयपुत्रनिवद्
इति तद्वृत्तयमोभेदेनाध्यवसितेऽर्थः अनेन सप्रयोजनत्वमेवोपोद्बलितम्

तर्दे
३१

यर्मे इति विषयिणः स एव चोत्पत्तौ निमित्तम् नन्वेवं तर्हि धर्मस्य संभवं वाश्रय
स्येति विषयिणः नन्वेवं संभवाश्रये विषये इत्यत्र स्येति असंभवाश्रयस्य विष
यस्य यस्ये विषयिणः अतस्येति अध्यवसायस्य साध्यमानत्वात् असत्यस्यापीति
वस्तुतो विषयिणस्तत्रासंभवात् सत्यतापतीतिरिति निश्रूपस्वभावत्वादतिशयो
क्तेः असत्यत्वेति मित्तस्येति धर्मसंचारादेः अतस्येति धर्मसंचारान्निगीर्यमाणताया
श्रयाश्रयाभावात् अध्यवसितश्रायात्रामिति विषयस्यानिगीर्यत्वाद्विषयिण एव श्राय
त्वमित्यर्थः साध्यत्वासिद्धत्वयोश्च समनन्तरमेव स्वरूपमुपपादितम् इहदृष्टवन्नीयं
त्वम् नन्वेति हृदयनिवारणे अध्यवसाय इत्यादिशब्दैरुच्यते इति संबन्धः एतदेवोप
संहरति नन्वेवमित्यादिना तदाह विषयिणेत्यसंभावनमुत्प्रेक्षेति प्रतीयमानाया
मिति इवाद्यप्रयोगात् इहान्युक्तत्वादाहार्थी न च व्याख्यायाम् अलंकारप्रभेदानां प्रति
पिपादयिषितत्वाद्यमिदामिधानस्याप्रस्तुतत्वात् एवं वाच्याप्रतीयमाना चोत्प्रेक्षा
भवतीत्युक्तवादृष्टान्तरेण विधिः साचेति वाच्या प्रतीयमाना चेति नन्वेविध्यमिति नस्य
निगीर्यमाणत्वेनाप्राधान्यात् अप्रेक्षकमिति जात्यादीनामिति निमित्तस्येति धर्मस्य
तद्रूपत्वेन हि प्रकृतगतत्वेनाप्रकृततोपात्तिः संबन्धः हेतुस्वरूपफललक्षणमेवास्या भे
दत्रयं जातिविभक्तमिति नन्वेवं विस्तारितयामतत्याप्यष्टाविंशतिसमुत्पाद जात्यादिभेदगणे
नेदुन्नतत्वेविध्याद्बहुभागपि विंशतितादयोधानकृतम् अत एवमेयबहुतापतिपादयतो

अ॰ वि॰
३८

38

दाहृतम् अस्माभिश्चैनो दाहरिष्यते एषेति समनेनलयोक्ता नचापीति समासमपि सम
नेनेताहिह्यायां भेदगणनायाम् आयः सूहृनवद्वेदफलयोः कथापि समभेदा लानि हृषि
नेम् अतएवालेकानुसारिण्यर्थयकृतानयापि समभेदो दर्शितः तदेवद्वयस्य हेतु
फलयोः समभेदप्रगुरोकेवसाध्योन्यायसी अन्यथा नेतदेकषोडशकाभावादर्शी निर्भे
दाः अस्याश्चवदमाणानीयाद्धेतुफलयोर्निमित्तानुपादानात्संभवात्स्वतद्ध्यादिवत्वमे
दः संभवति यतावतएवघ्रसंवतिः अयं प्रकार इति प्रतीयमानो भेत्तालक्षणः या
य इति यथास्वरूपोन्मेत्तालेस्य प्रवृत्तानद्येयेन भवतीत्यर्थः नतुनरयं तत्समेवास्या
प्रभावो व्याख्येयः कश्चिदपि लक्ष्ये अस्या हेतुः यथा संभवामित्तिलक्ष्यभेदा निर्देश इति
कार्यः अतश्चास्याप्रवृत्तावनादिशङ्के दाः संभवति नतु कसमलेकानुसारिण्यापती
यमानोस्य त्तामेदाप्रवृत्तवादिशाहेति अर्थाश्रयापीति अर्थाश्रयस्य यथापि शाहृहे
नकेवन कारणपङ्कं नथापि स्लिष्टशब्दहेतुकत्वमस्याः कश्चिद्वेविषयमावहतीति
भावः उपेक्षानेति उपक्षोनास्यपमाउत्यत्तायांपर्यवस्यतीति संबंधः आनेत्यासिति
वहुप्रकारत्वम् साधनमितिप्राभावसरम् दिङ्मात्रेणेति अनेनजात्यादिभेदानाम
नवकृप्तधनित्वा नमोनभोगतेवनेति अत्रात्मसमयवर्णनेन साधनव्यापनादियम
निगरणेनलेपनवर्णनक्रियेलसेनेत्यर्थः अत्रेहितसमोपमिणोन्यायमर्थमि
वेनिर्योगान्ययर्थमेयमित्रमवस्यापि निमित्तेपवक्तव्यामः इत्यस्योदाहरणमितिपानालम

ति अत्र द्रव्यस्य चन्द्रस्य स्वरूपेणोत्प्रेक्षणम् न चैवं हि हेतुत्वेनोत्प्रेक्षा यथा जयति शिशिरकरो
यः कामिनीसाहित्यमाहेश्वरहरकेलीदाहोपनतीपुरसिन्धुः सततमहोत्सवासीत्प्रीतसे।
योः प्रहतो हिमकर इव वेद्धः स्वान्तःशान्तस्य यस्मात् अत्र द्रव्यस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणम् फलो
त्प्रेक्षा यथा मध्ये सलिलमादित्यमस्तु रवेरस्य मस्याः कुमुदिन्याः तपस्यन्ति वदनायैव
दिने दिने अत्र चन्द्रस्य द्रव्यस्य फलत्वम् एषामेवाभावाभिमानेनोदाहरणान्तरमप्यनिर्दि
श्यानि एतानीत्यादिना ग्रन्थेनेति अभावाभिमानेनोदाहरणत्वम् निमित्तोपादान
स्येति कुटिलत्वस्य तामरसागमनस्य च समानतानिर्देशात् अनुपादानं तु निमित्तस्याप्य।
कत्वादेर्निमित्तस्यागम्यमानत्वात् भेदानेकविधित्वरूपफलादिकं च ज्ञेयमिति प्रती
यमानत्वात् न स्वरूपोत्प्रेक्षा यथा मलयसमीरसमागमसन्तोषपीनाश्रुभिः मधुनो।
विहरद्भिः वलकिसलयैः कराहैः साफल्यैः मुकुलकैः। अत्र मधुलक्ष्मीगतत्वेन किसल
यकरत्वादिनिमित्तविहरणक्रियास्वरूपेणोत्प्रेक्षितानन्दोन्मुखोत्पादकत्वादि च निमि
त्तमनुपात्तम् यत्तु न क्वचिदपि प्रतीयमानोत्प्रेक्षायां निमित्तानुपादानेन संभवतीत्युक्तम्
न त्वप्रायसूत्रस्याः स्वरूपोत्प्रेक्षणस्यासंभवो निमित्तम् अथ कुतो हि प्रतीयमानोत्प्रेक्षा हे।
तुफलरूपैव भवतीत्यभिप्रायः हेतुफलोत्प्रेक्षयोश्च वर्त्तमानयोर्निमित्तानुपादानेन
संभवतीत्यभिप्रायेणेतदुक्तम् तेन प्रतीयमानापि स्वरूपोत्प्रेक्षा निमित्तोपादानानुपा।
दानाभ्यामेव भवति न च निमित्तानुपादाने उदाहरणम् उपादाने यथा प्रसारिमवनोविश्व

अ.वि.
३९
39

निरोहत्यदितेन्तमः सर्वोगलिम्पतिजनेर्मा ह्रीं कज्जलकूर्चकैः अत्र प्रसादिवादितिलकीयेन सो
गतेवेनलेपनक्रियास्वरूपेणोत्प्रेक्षितेनानितरथायुक्तवादित्वनिमित्तम् तृतीयोदाहरणमप्यो
त्प्रेक्षायाः पंचमाप्यवाप्यवाज्जगमतीश्येयमोवाम्मतिसंवरः इत्यादौ नवामनसमेतेव
शृषोक्तिः भूतलकात्तिकेयइतिवत् येथ्यकन्मनेनत्सद्धारोपद्रूपकम यद्यदृश्यति यानेक
गुणाहानिकल्पनायामसाम्यदार्ढ्यो विशेषोक्तिरिति विशेषोक्तिर्लक्षितासाम्यदर्शनेरूप
कमेदपुर्वेति अनयोवाउनत्साम्यसभावाउत्सेताद्धाहरणोनेनवाच्यम् एवमपरः पाकशा
सनोराजेति अत्रापिहठाद्रूपेद्रूपकमेव एतत्त्वालंकारान्तसाविण्यशुद्धेत्ताविवाचेयथा।
कृतेनवदर्शितम फलोत्प्रेक्षायथा। विजेते मगलगाहिस्त्वाहिः वदयोनेदनकस्माप सो।
नैविविधागयाउउ अहोरवद्भूयारोमत्त्व।। अत्रस्त्रोत्रामितिफलसुखोत्तिनम् इवशाहात्र।
पादानात्प्रतीयमानत्वम् अनन्यतिस्त्विषु इत्यर्थिशारवाचकनात् आमुखेइति नयुनः
पर्यवसाने उपमाप्रतीतिरित्तिरिति तदर्थमेवाक्षिपःशब्दे: अनएवाउवाचकाभावा
दौपम्यत्वाभिप्तिनवाच्यमवहिसंभवासंभवमात्रमेवालंकाराणाभावाभावप्रयोजनके
एवंव्याजस्तुतौनिराद्देवोच्यनेण्णवाच्यसंज्ञमादेः प्रतीतिरलंकारत्वपर्यवसायित्वीन
स्यात् तस्माद्धाकाथ्यपवप्रवृत्तोलंकाराणामस्वरूपशनिष्टापकप्रमाणम् वाकाच्यस्यव
पदार्थोन्वयवेलानामेवप्रतिपातिः संभवोविमादिति कलनीतिलकादेर्विषयेणा
मालफलकादौसंभवेयथाविसंनतथाकेवविराट्दौविषयसेनरोः अनएवात्रोपमा

यः प्रकृतस्याप्रकृतेन कल्पनीतिलकादिरूपतया परिणाममात्मपरिणाममत्वार्थं विषयदेनैककेन
तेषां परिणाममस्वरूपानभिज्ञत्वम् न ह्येषोऽविनाभावेन स्वरूपं किन्तु यथोक्तप्रकृतोपयोगित्वे
णोऽविनाभावेनात्यन्ततायो विरुद्धत्वस्य सर्वथैवाभावात् उत्प्रेक्षायायथैवमानामिति कंठति ।
षामेव कल्पनीतिलकतादिप्रतीतेर्विषयिणो विषयिनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तेः साद
श्यावगमाभावात् सादृश्यपक्षमयति तु न वा च प्रकृताप्रकृतयोः संस्पर्धितया प्रतीतिः
यथावेद्यमेतेना स्यालङ्कारानुयुर्दोषानम् मेति समस्तोपमाप्रतिपादकविषयेदृश्यमा
माना सा तु यथा सद्यःपादोमवद्दूपादस्तुन्वत्रयत्रत्वेवेदिकायाः यस्येद्वेलेकोत्
तनः स्फुरतीत्युत्कलाकोटितलासुपेति यच्चमन्यपि तलाशाहे वेडलेकायापवनल
कोटितप्रतीतेर्कल्पितानाम् स्व प्रशाहप्रयोगेन यथा सेदृदाविद्धसेदृदस्व मनानव
राजते स्मरेणावेस्पनधीपिदतोबिवकडवूस्यली प्रस्याप्रेनव्ह्ल्हप्रयोगात्प्रयोगाभ्या
प्रतीतिभेदालंकारैः सहाविषयविभागदर्शयितुमाह प्रपरस्यादितप्रयोगइति
प्रपरशाहप्रयोगे इव शाहस्यसंभावनाद्योतकस्य प्रयोगात्मि इवमतएववाचविषः
यस्यात्तुपादानमेव नउपादानेहि हृद्वैतरूपकमिति समर्मनेतरमेवाक्रम प्रमत्व
नः सर्वत्र विषयोपादानमेवन्याय्यम् नदिश्यमेदवैविश्यणावस्थितताया उक्तताया
हेतुस्वरूपफलानां यथा सम्भवं स्वरूपं दर्शयति नदेवमित्यादिना सप्रमेइति यत्र
मेव हेतुकस्येत्याते प्रपथ्यवमायवशार्थदति मेदृथ्यमेदाप्रयणात् प्रमिन इति प्रप

ई॰ वि॰
५०

कृतमेवेत्यनायमेणा सहनिमित्तत्वेनाश्रितोयमर्थः नियमेनेति अवाच्यः पुनः कदाचिन्नभ।
भवतीत्यर्थः अन्यथेति अवाच्यत्वे केपतिहेतुरिति तस्यैव हेतुफलरूपत्वात् नहि पुनरेवंहे
तुहेतुत्वेन तेनावाच्यत्वेनयुक्तम् साध्यमनेनेमासाधनस्यानिर्विषयत्वापत्तेः यदिवाऽय।
निमित्तमात्रत्वमेवस्यात् ह्यवाच्यत्वमेवावाच्यत्वेवास्यात् एवमेकपर्वयमोहेतुफलयोरेवमात्र
स्यानिमित्तफलेवेतिसिद्धं एतदेवदर्शयति अपश्यन्तावित्यादिना तत्रेतिहेतुत्वेतोण
निमित्तमिति तद्धिनोयत्वरणस्यानिश्चिते द्विविधमेत्रत्वमनात्मनेतयोजनितमदर्शन
जनितेव तयोरध्यवसायवशादभिन्नत्वेनाश्रयणं अतश्चहेतोरेकपर्वयमोनिमित्तं।
फलेच वस्तुतस्तत्वयोजनितस्यानिमित्तम् अन्यस्यतुहेतुफलरूपत्वम् अत एवनेनत्वे
नताश्रयोदोषः द्वयोरपिभिन्नत्वात् मोतिवमेवेति नपुनरयाकिंचिदित्यर्थः अत।
एवनिश्चलत्वादितिनितस्यवमोनितस्यामेदेनाश्रयणम सर्वत्रेत्यनेनसमस्तलक्षणा।
विरुद्धत्वेहेतुत्वेनात्मरूपकथनस्याक्रम एवहेतुत्वेनायायथामभवस्वरूपप्रदर्शनेस।
रूपोत्वेतायाम्प्रापिदर्शयति स्वरूपोत्यतायामित्यादिना यथापुरुषान्तरेवत्वरूपोत्य
तायांनिमित्तोपादानत्वानुपादानमेवगम्यते तथापिहेतुस्वतायांयथानिमित्तो
पादानमेवसम्भवति तथाचापिनसंभाव्यमित्याशयेन पुनरिहैतदुक्तम यदाचात्रय
मायम्रान्तरागतेवनोत्यत्तेनदानपूर्तिमित्तस्यकीदृग्रूपत्वमभवतीत्याशंकयाह यदेत्या
दिपमेवेनितपुनर्यमीयमिति तवेनेतियमिमितिनयत्यर्थः अत्रहियमिणोऽन्यय

५०

मेयमिति निगीर्यापरमेयमित्यमवस्थाप्यते अत एवायमपि भित्तिस्थानीयतया विष
याप्रमिणो विना केवलस्यैव प्रमेयस्याप्यवस्थापयितुमशक्यत्वाद्व्यवस्थाप्यमानेवा
प्रमितिमवस्थानं वस्तुतस्तु प्रमेयमेवोत्स्वताविषयाय प्रमितिरणोनाभेदप्रतिपत्तिवि
षणीविसीयते सर्वान्निगीर्यमाणो प्रमेः कविडुणाने भवतिक विरुद्धानुपानः प्राण्याभि
षेकमित्याद्यौचाम्येहतूस्येनावमन्यते इत्युदाहरणानेत्रणोदाहृयते यथा णावेतस्मा
दलिप्रवणाणिरवलेवसचविद्य नडिककड्यामाबणारहारिणाजप्रकुंकडुंवकेसणाकेप
णवेयमिमिणासेकेसव्वेनिगीर्यसमनेडिककटयवमुत्येत्तिनम् कडावर्जवनिमित्तमुपानम
निगीर्यमाणस्य प्रमेयप्रमितानन्तोपानः लेपनादिक्रियानन्तरं लोपहतायामित्यर्थादा
श्लेकितायाम् पवेहितमेलेपनमिवेतिप्रतीतिः स्यात् नचात्र तथेममाशंक्याह व्यापना
दाविन्याहितिमितिनमस्यदितिं निरोधायकत्वादितिनन्तमस्तिप्रमिणाव्यापनादिप्रमिति
गीर्य लेपनक्रियाकरैणं रूपोपदरूप्यहितिनइत्यर्थः यदाह श्रीमम्मटाचार्यः व्यापना
दिलेपनादिरूपनेयासभावितमिति यत्र च प्रमेतवलिनावर्णेनप्रमेपवप्रमिति
नितयोस्यहणेन नचभित्तिस्थलत्वादिष्णरूपस्य प्रमिणः समनेनावकनीभागायम्मा
नवेनप्रज्ञानेइत्याह नवेत्यादिविषयस्यति निगीर्यमाणोस्यप्रमाणयोर्यमपोभि
निभूतस्य प्रमितात् इत्यर्थः ननुनिगीर्यमाणास्यति व्याख्येयम् नस्यस्यपादानानुपा
दानाभ्यां हेविध्यंभवतीति समनंतरमेवाकम् नत्वेदाहृतम् यथावाचयन्नडीकरव

पार्वणाएवं वेदाविदीनहेतुयमिवाहितमेकनाले नयस्यागानिधिमलमिवाथियामस्य
समस्याविलितेनयतनयोसमेसभागएशान्त्या । अत्रशुक्लादीनामुत्पत्त्याविषयाणामनुपादाना
द्रूपमानत्वम् । नश्यतियमेतद्रूपस्याविषयस्य उत्पन्निनाभावेनेति उत्पत्तिलेपना
दर्थमस्याव्यापनादिथमेनिराकरणानान्त्यनाविषयीकृतस्याभावेनेतिभिन्नशतयत्वर्थः । य
मिणामेतरेणयमेस्याविश्रान्तेः प्रसक्तमेति । अवरूपाभिधेयस्यात्यर्थः । एवंहेतुफलात्म
तयोरपियमिनानैवेतवाम्ययमेहेतुकत्वनिर्णीयान्यमेहेतुत्वमन्यमेफलत्वेचाय्य ।
वसीयते अत्रश्रमस्यमीनाम्यएवमभवन्ति यथाकेपयपत्नैः निर्णीयमाणः पुनर्धमेउपादाना
नुपादानामभ्यादिद्वेव । ननुयथा एषास्थलीनामादि अत्रनयुरस्यधर्मिणोवइमोनितिवैव ।
स्थलनादियमेहेतुकत्वनिर्णीयेङः । त्वेहेतुकत्वमस्थितेत्वम् । निर्णीयमाणस्यानुपानेय
मेः । उपात्तत्वंयथा सृणालस्येतिनिजवल्लभायासमनुस्मृतकस्मादुपवकवाकः । अन्यो
न्याविरहवेदमनमस्तुश्रृंग्रामेवचतुस्थितमावेकर्ष । अत्रचक्रवाकस्याकर्षणाबाइसमस्तक
वेहेतुकत्वेनिर्णीयतीति हेतुत्वमस्यवासितम् । निर्णीयमाणस्यपमेउपात्तः । अत्रपानेय
था कुमुदिन्यः प्रमोदिन्यः सदानीअहंमीमिलन्तु नलिन्यामभेत्यविरहानम्लानिमानाममिवेहि
तम् । अत्रकुमुदिनीनामुन्मीलनेचन्द्रोदयहेतुकत्वेनिर्णीयनलिनीदर्शनेफलत्वेनोत्पाद्यते
नम् । निर्णीयमाणस्यपर्मोउपात्तः । तदेवहेतुत्वरूपयोर्धयोस्तमभवेत्स्वरूपदर्शनायविनाफको
मेतायाश्रोपदर्शयतिफलोत्पत्तायामित्यादिना । नस्मृतिफलस्य एतस्यहेतुत्वेनाविवा

रंगेऽपि विहृते रेवगतार्थमिति शेषं विस्तरभयान्न पुनरुपोद्यते न देवं शेयक्रुद्धात्मनः ।
श्लाघ्याकदाचन यद्येन तु उपसंहरति न दसाविस्यादिना अनयोश्च वाच्यकथ्यवस्था दर्शय
ति अनयोश्चेत्यादिना उपेक्षासामग्र्यभाव इति संभावनायान्यथात्मकत्वाभावात्
शोतिमपह्नुतो एवमेव शाहोपि किंचिद्विशेषमेव प्रतिपादयति यथा इत्यारभ्य वे
चनवाति दीर्घेष्वेषु भुमृष्टवनलदीये शेषांगानि माणविधौ विधानं लीव ॥
न्याय इवाक्षयत्नः इयं च भेदद्वय भेद इयं च मायातिशयोक्तिमध्येऽपि द्रष्टव्येन न च भेदेऽभे-
दो यथा दाहरणम् पञ्चशरीक इवेत्यादि अभेदे भेदो यथा शृंखलाद्भिः पर्यायमन्यकावाणाले
गापरम्परा श्रुतं मदे च यत्नेऽभ्यति रमीयते न भेदा अन्य संबंधो यथा अभेदेऽपि भेदः संबंधे स्व
बन्धो यथा अन्येनैव इव नभवनाम्नि विरहेण पुष्टत्वाभ्यन्तरोपरिहितरमाकांतरेहरु
यस्य यत्राकार्य्यनिमज्ज इव विरहेण तिणार्ये प्रभामि दैहेऽपि बाम पिस्रवति पुः कार्य्यमनः
समाहि अत्र कार्य्यस्यासंबंधे संबंधः असंबंधे संबंधो यथा नीरजानि नवे इव नीली
यानैःसुवेववटकालिविन स्पर्शवव स्वनश्रीरन्मन अत्र नीरजानि नमायसंबंधे अपि संबं
धः कार्यकारणयोः क्रमवलानेन यथा यशेस्व व सहोद्भूतः श्रियेवम हवर्धितः नेजसेव सहारी
न स्थानेनेव सहोस्थितः पौर्वापर्य विपर्यये यथा वाराः प्रवक्ता श्व विषतानिकोदे
मारोपयती वपश्चात् अत्र कार्यत्वारण्यं स्रयरेनेशाणाहिषः हृदैमिवल्पनेति कार्यकार
णयोर्विपर्ययेण निर्दृष्टान्ते संयसननवनेमानभणवहाणाच्चेनै काशनाख्येऽपनेतल

अ॰ वि॰
५२
52

नाविस्मृकस्मृतमात्रेऽदृष्टसलिलेदीयस्याः पाण्डुरपुंडरीकपटलव्याजेन नीवद्दघेशाखन्यार्वेणवे
द्भमंडलपातानीविश्रमतेजलेम् अत्रतभेदात्तस्वेदस्पोन्मतिपत्तीतेः कार्यकारणविपर्य
यः क्रमिकविपर्ययोयथा अत्वेवेगार्वेस्मिनदंतरेणाविराजमाणोपरपल्लवेन समुत्थित :
ह्णीरविपांडुराणिपीतेवसयोह्रिषनोयशांसि अत्रसमुद्भाव्यानानंतरभाविनोयशःपान.
स्यपूर्वनिर्देशात्क्रमिकविपर्ययः अत्रैवपिवन्निवोऽश्वैरितिनपाठेक्रमिकयोः समका
लभावित्वम् एतदुपसंहरन्नन्यदवतारयति एवमित्यादिना तामेवलक्षयितुमाह अ
वध्यसितेत्यादि एतदेवव्याख्यातुमध्यवसायस्यतावद्यथासंभवंस्वरूपंदर्शयति अ
ध्यवसायश्चेत्यादिना परस्परनिह्नुत्या उपपन्नेऽध्यवसायस्य किं विषयविषयिण्याभि
साशंक्याह विषयस्येत्यादि विषयविषयिण्याभिन्नतेणाध्यवसायएवनभवतीत्य
र्थः एतामेवविषयविभागंदर्शयति तत्रेत्यादिना तत्रेतिचयन्निर्धारणे स्वरूपप्राधा
न्यमित्यध्यवसायप्राधान्यम् अध्यवसितप्राधान्यमिविषयिप्राधान्यम् सिद्धत्वंसा
ध्यत्वेनात्यंतायामेवनिर्णीतम् नैवंसंभवतीति अध्यवसायस्वरूपानुरयात् तदेवंवि
षयिणः प्राधान्यविवक्षायामयमलंकारोभवतीत्याह अध्यवसितेत्यादि तदुक्तंवा
मत्र अध्यवसायस्यसाध्यत्वप्रतीतौविषयमिष्यते नत्विह नापतीतौ तु भेदेऽतिशयो
क्तिरितिएवेतिन्यूनाधिकसंख्यानिरासार्थम् अतएवकार्यकारणपौर्वापर्यवि
ध्वंसस्वरूपमेदानभावेनवाच्यः एवंहि भेदानंतरेणामपिनदंततभावएवस्यात् भेदे

५२

भेदस्यतस्यासंबंधेसंबंधस्यत्राभेदेभेदइत्यसङ्गच्छ संबंधेसंबंधस्य इत्यत्रोपनिबंधात् प्रथम
वत्वेनादर्शितेचेत् न प्रत्यक्षसंबंधस्यापि भेदाभेदात्मकत्वेनासंबंधेसंबंधस्य एव वर्णापितः
शङ्कायां तथात्वं तत्र भेदविवक्षया मेलनत्वादि विकल्पासंबंधेसंबंधस्य दर्शितः
त्वात्त्वविभागेन निर्देशः कृत इति भवद्भिरेवाङ्गीकृतत्वात् न तत्समानन्यायतया कथमस्यापि व
स्तुभेदो न भावो न्याय्यः ननु यदि कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविधेः समानकालता
यभावेपि तथोपनिबंधे एवमाद्यन्वयकारणत्वेन तद्देशकालयोः पदार्थसंबंधे विशेषा
भावाद्भिन्नदेशत्वाभावेपि तथोपनिबंधे भेदोपि भेदः परिगणनीय इति चेत् नैतत्
यस्मादनिश्चयोक्तावनिश्चयाद्व्येवप्रयोजनप्रतिपिपादयिषया विषयातिगत्वेन विष
यविशेषाणां विवक्षितम् प्रसंगतो विकल्प्यस्यायमर्थः यत्र कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वासिद्ध
भयत्राप्यविकलानां नियतविवादो लक्षणभेदः कार्यकारणपौर्वापर्यविधेः सव्यवहारमुकरे
कस्यहृदयात्थितस्य ज्ञानस्य कारणस्य स्मरकर्तृकस्यैवेतदभिलाषपर्यन्तरूपस्य कार्यस्य
पूर्वापरीभावेन नीर्थन्तद्दर्शनपूर्वविषयान्तरैवेमुख्ये तदभिलाषपरे ज्ञाना इत्यतिश
यप्रयोजनशक्तिपादनार्थमन्यथानमव्यवसितात्मनिश्चयोक्तिभेदत्वमेवास्माभिः
नवसंगतिभेदत्वम् न तदिह वैयधिकरण्यमिह लमपीरशः ज्ञानायकसमूह एव कर्मालिका
भिः चिन्तनमन्त्रः स्थिरत्वेनगाममपि पत्तसांख्यविलोचनानाम् इत्यादौ यस्मिंहु
वैयधिकरणे चमत्कुर्वीयमिति कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वम् यत्रैववैयधिकरण्येन कार्य

प्र॰ वि॰
५२

स्वस्थैर्यं सोपपन्नो विरुद्धत्वप्रसाधकम् विरुद्धस्य वा न भासमानत्वे यस्मिन् हि वैयर्थ्यमस्थै
र्येयो वैकल्यतोऽपि कार्यकारणभावसद्भावाभ्युपगमस्य परस्परस्थित्याहासात् न च वायवीये
ऽपि विरोधाप्रतीतिसिद्धिर्वद्रूपतातीतिव्यदुपपद्यमानतया स्वलक्षणेति न नतत्प्रतीतेर्व्यवस्थाना
त् न चातिशयाख्योऽस्खलद्वृत्तित्वनिश्चयस्वभावत्वादस्यापि उपपद्यमानत्वाशङ्कायाअ
प्यभावात् तस्मात् नैव हि कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविधिस्तेनासङ्गतिः भिन्नदेशत्वेन
चातिशयोक्तिरिति यथाक्रममेव युक्तम् अत एव पौर्वापर्यविपर्यासे समकालसम्बद्धे वा
कार्यकारणयोर्यौ तौ विरोधाभासोपलब्धावपि त्यागाप्ययदन्यैः कृतं तदयुक्तमिति मन्तू
नयकारत्वम् केचित् सर्वालङ्काराणामप्यतिशयस्यैकैवैतत्र्यभेदत्वादस्यावश्यकारत्व
माहत्तने तथा ह्युपमायामप्युत्प्रेक्षितत्वेन न्यूनगुणस्यस्तु वोदेरधिकगुणेन चेन्द्रादिना
साम्यातिशयानतिपातात् अतिशयं विना चैवंविधावयवस्यादावनलङ्कारत्वात् अ
नन्यातिशयस्यैव सर्वालङ्कारबीजभूतत्वात् एकैवातिशयोक्तिः सर्वकाव्यस्यालङ्कारि
मतेर्युक्तम् तेनात्र इहातिशयस्य योगातिः यद्यपि कविप्रतिभा निर्वृत्तिः सामा
न्यात्मा वा भवति भेदप्रभेदस्यैव मादृशापि विशेषाभिमानजायः सर्वालङ्कारबीजत्व
तयास्युपगतः अन्यथा हि पौर्विभावयस्यानलङ्कारत्वेन स्यात् नावत्तापि तत्र तु
भेदत्वे सर्वालङ्काराणां तत्र युक्तम् नतो हि विशेषाभास्यहादीनामपि तन्मूलः सर्वाल
ङ्काराणामपि विशिष्टोपलब्धिरूपत्वात् यथा हि नीयमानायैषोत्तमदृष्टान्ते तदयुक्तं ५२

ग्रहणाय व्यवस्थितशाखायां लक्षणम् तत्त्वालंकारांतरगतेन संभवतीति न्यायान्नवरामात्
अतस्तेषां मध्ये भवनस्यामान्यतया कथं तद्दिशो धनमिति विडु प्रकारत्व मध्यस्थानि वस्तुम
गुल्कोटीनामिति न तु वाक्यत्वस्य सौंदर्यस्य कमलादेरिति नतु कविसमर्पितत्वे सौंद
र्येण अत एव चात्रालि शायात्म्यमिसाहित्यदर्भिशायोर्णोवाव्यवस्थितशाखायामिति न
स्यात्तरकालिकोऽयः समतिजाड्याहेवकैरन्यथालिखितमिति निरस्तम् अर्थं हित्थ
थकृतः यस्याः के स्थिति पश्चिद्धिपश्चिकामिलिखितमेकविनीताप्रसिद्धिः ततस्तेन
तदयानेव शाखान्तरसंगतादंशपश्चकात्वापतिकानवादयसमञ्जसमायाया यथा लिखिते
लिखितमिति नतु नेत्रकेशेवनदेव गुल्कोटीनां कमलादेर्मेदेष्यमेदेङ्गुलाकापि नतु वदनादी
नां कमलादिभिर्मेदाव्यवसायप्रयोजनीयत्वादिवचने हृदयपरपदाहृतमसङ्घावे गुल्फ
गुल्फत्वे तथकारस्य समभावम लटभावादीनामित्यादि शहाद नेन छायायायाव्यवच्छेद
णम तत्रैवा भेदो पिभेदविवक्षणात् उत्तराधे हि संबंधस्य संबंधः सर्वाङ्गदर्शनं च तन्न
वसनेस्थितानलाटीपितमपराणि स्वयमेव तत्त्वरमणाभावात्वादि कीर्हता कोऽर्थस्तेन सि
वेषसाविनिर्दिष्टमस्तस्मात्तेनेनतात्पर्यस्य पादद्वये तत्त्वीलावर्णं प्रतिपादनार्थमिति
एतत्प्रयोजनदर्शनेसर्वाङ्गाहरणोपलक्षणपरम् तेनान्यत्र स्वयमेव प्रयोजनमभ्यूह्यम्
संभावनेयमिति नतु वक्तुतः अत एव सर्वथा स्वयं वचनाङ्कदाहरणान्तरमाह दाहादिभिः
स्यादिवाश्रहः समञ्जसार्थः अथ चकार्यकारणयोर्वापर्यविपर्ययस्तेनेन प्रसिद्धयोः का

प्रकर्ष

ई.वि.
४४

र्यकारणयोर्विधेः क्रमिकाणां क्रमविपर्ययः सहभावो वेत्यपि भेदत्रयं तेनैक्रम् प
र्वचकार्यकारणयोर्वापर्यविधेस्तस्यापि पर्वशकाराः प्रज्ञानेरुप्रकारत्वान्मननेषां तस्या :
पर्वशकारत्वे नियमगर्भकारेण हृर्वं व्याख्यातम् न च कार्यकारणयोर्विपर्ययो यथा ए
नन कुपट्टे संकोचक रसगाककानेः गहनस्यापादारविदस्य करणाभज्ञाने सतस्य प्रवेउ
कानेः संकोचविपर्ययेणाशानपत्रस्य कारणात्वमवश्यं भिनत्ति प्रत्रभेदेश्रभेदरश्येवेत्रणा
निशयोकि हेतवेन स्थिता उत्रेवत्वं से वक्लिष्टशतृ निवेयनाहेतुः नव्याभावो पानिबय
ने चात्र वक्रस्य लावण्यप्रकर्षप्रतिपादनार्थम् क्रमविपर्ययो यथा क्षपितस्यप्रथमस
धकारीभवतिविघानतो ऋकृदिः प्रादाविह्रियाणां गगः समाकृदतिवरमेव तः
प्रावेमेतपागलनिपश्चात्वेदसलिलम् एवमपुशः स्फुरतिप्रननमयरइति प्र
कोपकार्यविघाभ्रुक्रस्यादीनामपकारीभवनादो क्रमानिगीर्यतद्विपर्ययोऽथवसि
नः नैवसहभावो यथा रतिभवनात्पविननोमहणामरगणामेवतेलानितनत्यात लः
ज्ञादिह्रदयात्समपसरति शशिमुखीनाम प्रत्रपाजिनादीनामपसरणे क्रमिकत्व
पिसमकालत्वमप्यवाप्तिम एवमेषां सर्वेषामेव भेदानां लोकानां सम्भवद्विषयत्वं दर्श
यितुमाह पश्चिमपादि पश्चिमेति विषयसप्तमी पश्चावयवनिर्देशः लोकातिक्रान्तेति
कविप्रतिभाविभिते भेवमातिशय्यवत्त्वेषां विषय इत्यर्थः प्रत्रेतिभदपवकेवशाहः
प्रमेयानवमप्रत्ययाः फलमिति नैवपतिपादयिष्यतिनत्वात नेत्राति वास्ते ४४

वदस्य सौन्दर्यस्य कविसमर्पितेन सौन्दर्येणाभेदबोधेन न च वाच्यं वदनादीनां कमलाद्य
ध्यवसायः प्रतीयत इति कथमेतदुक्तमित्याशङ्क्याह नहीत्यादि उक्तं तेष्वव्याप्तिरि
त्याशङ्क्याह न ह्यहीत्यादि कमलमनभिधीयते हि यदि वदनादीनां धर्मिणामभेदा
ध्यवसायप्रयोजनं क्रियते तन्नस्य धर्मितानवैव नैव हि विद्यधर्मिणां न स्यादित्यव्याप्तिः प्र
न ह्येवंधर्मिधर्मिणामेवाध्यवसायो योजनीयो येन सर्वत्रैकरूपत्वं स्यादिति नाम
यो दोषः उपलक्षणं चैतत् यावान् सम्भवति तावानस्माभिरलङ्कारः न हि धर्मिणोमल
धर्मिणोर्वेति कोऽपि विशेषः येनाव्याप्तिः स्यात् प्रस्तुतधर्मयोरभेदाध्यवसायाभ्युपग
मे उपमादीनामप्यतिशयोक्तिप्रसङ्गः स्यात् न चापि धर्मिणोरेवाभेदव्यभेदविवक्ष
णात् एवं च विजातीयत्वेन भेदे धर्मयोरध्यवसायाभिः प्रसज्यते कमलमस्ति नान्य
ह्रपाणोदीरणे न च प्रपञ्चार्थमिति न तु निरूपयार्थस्मिहेव तस्य निरूपितत्वात् एवं च
नैव दर्शयिष्यते ९८ एतदुपसंहरन्नुपवर्ण्यं वदनारयति एवमित्यादिना गम्यमानोप
म्याश्रयात् अतिशयप्रयोगात् पदार्थगतमिति वाक्यार्थोपगतपदार्थं प्रतीतेरनव
गमात् न च प्रस्थं मन्तव्यं योगिनामाह गोपमेत्यादिना एतदेव व्याचष्टे एवं स्यादिना नै
ति गोपमास्यानुस्मानमनेसति प्रकरणिकानामिति द्वयोः समानधर्मसम्बन्धमाहर
वग्रहणमिदं वद्रूपवचनान्निर्देशो बहूनां ग्रहणार्थम् अतएव सम्बद्धानामेवोपमाग्रहण
मेतिनवाच्यम् वदमालोदाहरणे द्वयोरेवोपमानोऽनुपमानात् एवं दीपकेऽपि ज्ञेयम् अ

त्विनाशे निमित्तानपेक्षसंबंधयितुमसंभवात् अतएवास्याः अनुक्तानामनुक्तेनोचगुणक्रि-
यात्मकधर्मयोगात्तेहेविध्येन चतुष्प्रकारत्वमप्युक्तम् न चास्यामतिशयोक्तिवत् प्राणकत्व
यावाच्यान्तेविनापि वाच्यमाणोदाहरणेष्वतस्याः संभवात् गेयस्याभावेपि गुणसाम्योदाह-
रणेदृष्यत्राक्योदाहरणेनानयथ्यक्रोतोदृतम् यत्रप्रकृतोपमेयप्रतीयतेनेन उदाह्रियते यथा ई
याविकाराणवसमेनवोविनाभिदर्शयेसत्क्रोतिनववसालीलाचनक्रमणस्य च अत्रोपविनवे
गुणः अप्रकृतयोस्तु यथा भ्रमाराहृत्यव्ययेसविरंत्र यानिष्ठति दवाद्यफलानामप्यः
क्रमेत्रुत्कृतिविनोपरम् अत्र स्ताविनवेगुणफलावदित्तत्र केचित्स्वनादिकाभिलनयोः प्राकर-
णिकत्वमनयोत स्मृत्वहृदरणाने गुणाद्याहृयते यथापाभोयेनवरेषिमीभिः प्रणमत स्व-
ड्रमणिवैचित्र्यताराणाविंडकलोचमवरगानाम् वेपत्नमाणादितानुकूलायाः परितापद-
वविपदः कन्याग्निपरुणामसोहृत्कार्यहिमालयाकयस्तुपापादद्दृष्टीप्राप्येन अत्रवमग-
वतीपादद्वयस्यवर्णनीयत्वाशंकुकलयोरप्रकृतत्वम् प्रतिपादनेच क्रिया विवक्ष-
तविवभावेनावगीयमविष्यत यथा लिपत्यविमन्नतिपदानि हेलयासवराजहेमानयि कृष्ण
चत्वानाकवीदव क्रेपुवयसेशारदासद्ह पदेशुरसावत्पति अत्रवक्रपययोर्वि
चक्रतिविवभावः अनेनैववाशयेनाजालंकारवातिके अप्रकृतावेशिष्ट्यमस्यादर्शि-
तम् अनुड्साम्यमात्रुपवेनयथा आस्तावालसमनुडेहेभायोतसहृदेय पकापयः अ-
नविणीसर्वमेपयत्र्यहः पा अत्रप्रहवणसयबबेनवअनुड्साम्यत्रपलम् पतद्वयस

हृद्यमदवत्तारयति इत्यत्रैवमादिना न देवाद्यप्राकरणिकेति एकत्रेति प्राकरणि-
के अप्राकरणिके वा अन्यत्रेति अप्राकरणिकौ वा दीपकमिति संज्ञायामित्येतेन नैकरू-
माद्रूपेण न समुदायगम्यायाः संज्ञाया अभावात् नवेति दीपके वास्त्वेति प्रकृताप्रकृ-
तयोरुपमेयोपमानरूपत्वात् एवं चेति तुल्ययोगितायाम् इयानेव च दीपकतुल्य-
योगितयोर्विशेषोऽस्तीत्यनेन दर्शितम् नैवं तावदेतेवानयोः पृथग्लक्षणं युक्तम् उपमा-
गर्भत्वादुपमामात्रस्वरूपत्वात् एवं च समुच्चितोपमादेरपि पृथग्लक्षणं स्या-
त् न प्रकृताप्रकृतनिष्ठत्वेन तावद्भेदात्कृतम् वैविक्तिक इति यत्रैव वक्त्रोपमानत्वमु-
पमेयत्वे वा वक्तुमिष्टं न त्वेवं प्रकरणादिबलादाक्षेपणीयमित्यर्थः अनन्वयस्त्वेतस्य
तु नान्येन व्यभिचारस्य दर्शनादिना द्वितीयस्याप्रसक्तताप्रसक्तेनैव मात्रनिबन्धन एवोपमा-
नोपमेयभावो न भवतीति भावः एवं प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य सादृश्यमुपमामेनेत्यादिहि-
शाप्रसिद्धाप्रसिद्धत्वमात्रनिबन्धनोऽप्युपमानोपमेयभावो न वाच्यः त्वमिव जलेजले
मिवावमिम्यादौ द्वयोरपि तुल्यत्वात् प्रसिद्धत्वाप्रसिद्धत्वाभावेऽप्युपमानोपमेयभावस्य
हृष्टव्यभिचारस्य दर्शनात् न त्वाच्यमस्यापर्यायं वाचकार्थानन्नेवश्नी यथेति केयं वनस्य
पदार्थगतत्वेन समुच्चयमित्याशङ्क्याह अनेकस्येत्यादि एवमेवात्रापि ज्ञेयं यथैकसम्बन्धः प्रकृते
नावत्रापि तुल्ययोगितामन्येत इत्युदाहरणान्तरेणोदाहृतयेन यथा यथार्जनेन के-
षामपि केषामप्यर्थार्जनेन नवजनिति कामार्जनेन केषामपि केषामपि एवमेव संसारः

अ. वि.
५८
56

एकक्रियाभिसंबंधेनैककारणमपि दीपकं स्वयमेवोदाहार्यमिति स्थितम् । तत्र यथा फ
णासहस्रस्य यदयोदितिविनेयसहस्रस्यानन्त अद्वितीयः स्थित्योऽच भवाद्याम सहस्रस्यानन्त अ
शाद्वितीयत्वे गुणः एवमेकाक्रियागुणवानेककारकमप्यनेकक्रियागतत्वेन दीपकं
भवतीत्याह अत्रेत्यादि अत्रैवाक्रमसवर्णनीयमेवबाह्यार्थादिसकमप्युपकारकवर्णा
दिविशेषरूपमस्त्वत्रोत्पन्नत्वेवाध्यवसितं कविकल्पितमिदं सामप्युपकारकवर्णादीनां
सामान्यानामप्रस्तुतानां प्रशंसनम् तेषां च सामान्यानां परस्परमौपम्यप्रतीतेरेक
कारकगतत्वेनैव कारकतुल्ययोगिता अतश्च नैककारकदीपकस्योदाहरणम् । तत्र
यथा आलिंगितशाखास्ववीचयः पांथपातक्षोभितसमाप्यित्वमज्जं यान्ति चलत्सी
त्वद्भ्रुकिमद्भुतरसात्हृदयं वककेतुमदादरं जनमद्वपशुमेव जाने अत्रालिंगितादावनेकक्रि
याकर्तृत्वेनैककारकजनतो निर्दिष्टः प्रस्तुताप्रस्तुतत्वं स्फुटमेव क्षिपति कृष्णानिवेश्यन्ति
विवलितानि मिथानि विलोकयन्ति निर्वपक अत्र नेत्रत्रिभुविलसितक्रतिनवपरिणीतावधूः
शायने इत्यत्र सेवनादिक्रियाणां प्रस्तुतानामेकाधारगतत्वेन समुच्चीयमानत्वात्समुच्च
यालंकारेणैककारकदीपकं नाहि प्रस्तुताप्रस्तुतानां क्रियाणामौपम्यसमाक्षेपभवति
एवं च क्रियाणां प्रस्तुतत्वेऽपि समुच्चयस्यौपम्याभावादेव तुल्ययोगितातोऽपि भेदः औप
म्यसद्भावेऽपि तुल्ययोगितेव यथा वकारडवलानां यः समासमासक्तानामपि जलेऽनिव
पातानामपि यश्चवलीयसाम् अत्र कारणोदाहरणयोः प्रकृतत्वे द्वयोरपि जगतत्वेन

श्री

वर्णीयत्वात् इह बिंबप्रतिबिंबभावेनापि भवति यथा मणिः शाणोल्लीढः समरविज
यी हेतिनिहतः कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बाललललना मदक्षीणो नागः शरदि स
रिदाश्यानपुलिनास्तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु नराः अत्र शाणोल्लीढत्वा
दीनां बिंबप्रतिबिंबभावः ५ शुद्धसामान्यरूपत्वं यथा फणारत्नगुणाराद्धेऽभीप्सुश्रवणा
हायो सम्पूर्णहारायणाहृदयाणाणसोहिश्रमिह प्रतनुहणाहृगुध्यदड अत्राजितत्व शोभि
तत्वयोः शुद्धसामान्यरूपत्वम् ननु एतदनन्तरमेव मालादीपकमेवमुक्ते लेति न तदिहापि किं
न लक्ष्यते इत्याशंक्याह ख्यायेत्यादि ख्यायां तदेयोऽति शृंखलारूपेण प्रस्तावान्तर इति
शृंखलावैयोपविनिरूपत्वात् २· वाक्यार्थेत्यादि पूतदेवव्याख्यातम लेकार्यातैः सह
स्यातिभागादृश्यति तत्त्वेत्यादिना तयासहप्रतस्यविशृषितस्वतद्गोपमायासहकोनिर्देश :
याद्धोयमुमाषितनलेव हारइत्यादौवासकृन्निर्देशः नटवमिवाश्रुपादानेसाधारण्यम
स्य यथासमभवं स्वरूपनिरूपेवायत्तुपादानेऽपि निरूपयति इत्यादीत्यादिना अथापि दीपक
तुल्ययोगितयोः सामान्यस्य सकृन्निर्देशोऽपि संभवति तथापि सकृन्निर्देशं विना तयोरनुत्था
नात्दिवेहप्राधान्येनोक्तम् असकृन्निर्देशस्तु द्विधा भवतीत्याह असकृदित्यादि शब्दः प्रक
रणतिशुद्धसामान्यरूपत्वम् यद्विवाचसामान्यस्यैकरूपत्वमेवास्तितत्किंपर्यायान्तरेण
प्रत्यङ्निर्देशः क्रियते इत्याशंक्याह केवलमित्यादि यद्येकेनैकं पदेनैवोपाश्रयोजयमायेण
निबिंबप्रतिबिंबभावोद्वितीयः प्रकारः एवमेतदुपसंहरन्नुक्तमेव सिद्धान्तयति त

अ. वि.
५१

इवमित्यादिना गेयस्याप्रयोगेणेन दर्भिरूपतां प्रकृताप्रतिवस्तूपमायाः दृष्टान्ताद्भेदो ।
र्शितः यतोत्र स्याः प्रकृतार्थस्य विशेषाभिधित्सया सादृश्यार्थमप्रकृतस्यार्थान्तरस्योपादीय
ते प्रत्रत्वेवात्र प्रकृताप्रकृतयोः रूपमात्रोपमेयभावः दृष्टान्ते पुनर्नानार्थोहृतो नान्यत्रापि
स्थित इति प्रकृतस्यार्थस्याविस्पष्टप्रतीतिमाशङ्क्य तत्प्रतीतिविशदीकरणार्थमर्था ।
न्तरमुपादीयते अत एवात्रार्थान्तरोपादाने प्रकृतस्यार्थस्य कोऽप्युपक्रमः अपितु प्रतिपत्तेः
प्रकृतार्थप्रतीतेरविस्पष्टत्वनिरासार्थम् किंचित्कृद्दृष्टान्ते द्वयोः समर्थ्यसमर्थकभावे ।
नास्त्ययोर्भेदमाहुः तदसत् यतः सामान्यविशेषयोः समर्थ्यसमर्थकभावो न भवति व१
स्तुनेरणवस्तुनां सिद्धत्वेन पुनः सहि सामान्यविशेषयोरेव भवति सामान्यस्य नियमेन
विशेषनिष्ठत्वाद्विशेषस्यैव नियमेन सामान्याश्रयत्वात् यदि चात्र समर्थ्यसमर्थक
भावः स्यात् अर्थान्तरन्यासादस्य पृथगलंकारत्वं न स्यात् समर्थ्यसमर्थकभावात्मनः
सामान्यस्योभयत्राप्यनुगमात् अथोपि न हमयत्रापाश्रितोपमानमाश्रित्य सामान्यस्य त्रुइम
सामान्यरूपत्वे विंबप्रतिबिंबभावाभावो वास्थितेन तयोर्भेदमाहुः तदसत् एतावते ।
वोपमेयोपमानयोः सामान्यलक्षणस्यानुगतत्वात् उपमाभेदवद्वत्येषाः पृथगलंकारत्वानुपप
त्तेः अत्र चैवं वाक्यान्तरेण पि वस्तुप्रतिपत्तौ रेव विशेषादनयोर्भेदः सिद्धः वेयमेणापी
तिभवतीति विशेषः न स्यापीत्यादि उपमानोपमेययोरिति प्रकृताप्रकृतयोर्धर्मिणो
रित्यर्थः अत एव धर्मिणोर्धर्मिणां च बिंबप्रतिबिंबभावेन निर्देशे दृष्टान्तालंकारः यदुक्तमत्र

नापि दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनमिति उपमानोपमेययोरितिन्न स्वार्थे
एव न्याख्येयम् अर्थान्तरस्य प्रकृतत्वादौपम्यायोपादानात्साहृश्यस्याविवक्षणात्
प्राप्य इति आयरसिकसायुध्यणे यथा वा स्यानेषु शिष्यानिवेदैः प्रतिपाद्यमानाविशा
उदाहृत्य गुणावनरमानेनोति आदाय मुक्तिहृवलाहकविप्रकीर्णे रत्नाकरो भवति
वारिभिरम्बुराशिः अत्र स्यानादीनां मुक्ताद्धिः प्रतिबिम्बनम् यच्चैवं पूर्णवेति अर्था
लंकारत्वेन पुनरेषां स्मृम् तस्य समनन्तरमेवोक्तत्वात् समभवाति सैक्षवनेनादि विबप्रति
बिम्बभावमिति उपमानोपमेययोरविसत्वेः धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात् एवं वाउनिद
शनाद्योसाहृश्याविनाभावः तेन अभ्रांते प्रहृतितीरत्र हस्य वनस्य हवीतो वद्धानकी
उन्मुक्तिनस्य बोधकथयति लिखितीनपञ्चोच्चमनिशमस्यालक्कव यौ सम्भवकाये
गूढकविजपदम्मासासाकथयति इत्यादौ सम्भवत्यपि वस्तुसंभवकथनस्योपम्याभावा
न्नतिदृष्टालंकारत्वम् अनेनैव वस्तु संभवधर्मसंभवासंभवाभ्यामस्यां भेदद्वयमप्यु
क्तम् तदेवोदाहरति चूडामणीत्यादिना तन्मसमर्थाचरणप्रयोजनादिना कारीकाष्याधय
नीत्यादिवद् व्याख्यानस्य रवेबिंविंश्रिणं विरसाधारणं तन्मसमर्थाचरणम् अनपराद्बाध
यद्भिनितांतवत्तन्मसमर्थाचरणप्रयोजनमयेव भवद्भिरण्यतिष्ठिसम्पर्योकार्यमिति संभ
वहत्तसंबंधमपत्तमत्राश्रेयोपद्मसम् एवं चपदे तत्सम्बोधनक्रियाकर्तृत्वसंभवाद्दृष्टाभे
मेअव्याघातेयोऽतद्भावाज्ञातप्रतीयमानो दृष्टानापिसर्वालंकारः गुहमेपिनाहृद

अ. वि.
५८

करेकस्य सहिष्णुतया नित्यत्वोपकल्पनायावाकार्यत्वात् तथाह्यसरणाद्दर्शनाद्दृष्टेतरस्य सा-
निमित्ति नचात्र शृङ्गारेयमिथुनाविदर्शनादतिथिस्त्रैलोक्ये तेनैव सदा नित्यकतेत्यनायो-
ग्यत्वात् नाप्यत्र विशेषणानित्यत्वरतिथिनावारेवः सास्येविवर्त्तितम् अपि तु समुपवर्णमे
यिमिरयमितनामानित्यकार्यमिति अतएव नात्र वस्तुतः करणानामपि विशेषालंकारत्व
पत्रावसानमित्युक्ता दरसमाद्यस्तावगमोजातः इत्येवमादौ समासोक्त्या प्रतिपत्तेरभावात् अत
अमस्त्यसति वासेवेये निदर्शने निवाच्यम् तेन यथाक्रममेव भदहृद्यस्यात् असंभवादि-
ति यत्र्यं तत्समेवयितोपमस्यपर्यन्ते तत्वेनवयायोगात् अहृद्यविप्रकर्षादिति यत्प्रसु केन-
साहृद्यस्य किं विषयस्य सत्त्वात् अथवा अयोगलक्षणं हृद्यमेवाप्रसंजयितुं असमीक्षका-
री सच्छिद्रिरेणाक्षेपे कनेह्यपिश्लेषेण अत्र वल्लभकार्यस्य पुलकादेः यत्र समस्त
वस्तुनः तथाभूतेन शिशिरेणाकरणमसंभवात् स्वसमासमवगमयतीति शिशिरस्य वल्लभत्व-
ल्पनाघटनीतेरोपम्यम् अतश्च धर्मिणामसंबन्धाभावान्न निदर्शनेत्युक्तास्तीति मालंकार-
णेन वाच्यम् शतिमायायास्त्वन्यादाहरणेषु अलंकारादिद्वयोगः स्फुटएवेति दृष्टान्तालंकार-
नवाच्यम् एवमन्येषामपि समस्तानामलंकाराणां वालेरुप्यमालंकारादिद्वियोगो-
जायते शक्य एवेति अश्रावि स्वरभवादसन्दर्शनेभिनवान्तदृष्टान्तोद्धारो देववप्रते-
तानेवात्तदस्माभिः प्रतिपादयितुं न तदूषितम् न पुनरेतावतैव परमतमपि अतिविक्रमस्तुम-
नमेवेति दिशेषामपि दृष्टान्तालंकारत्वं युक्तमेतत्वाच्यम् एवेन समसंभवत्केतसंबंधनिबन्ध

नानकेवलंनिदर्शनायावमङ्केदोष्णयेहिविषयइत्यपिशाहार्थः उदाहृतेति अव्यात्मवद्
त्यादिनाकेचिदिति श्रीमम्मटाद्ययः नदिनिदृष्टान्तालंकारवचनम् एतदप्यत्रापियोज्य।
यति एवमिमादिना उक्तन्यायेनेति प्रकृतवाक्यार्थेवाक्यार्थान्तरस्य सामानाधिकरण्ये
नाध्यारोप्यमाणत्वात् अतश्चान्येवाक्यार्थयोः सामानाधिकरण्यनिर्देशाद्भेदेनारोपस
द्भावेनवाक्यार्थरूपकयदुक्तंतन्नावदातम् यस्तुनः प्रतिवस्तूपमोदाहरणत्वमुक्तं दृष्
क्तमेव निरपेक्षयोर्वाक्यार्थयोर्हि धर्मस्यशुद्धसामान्यरूपत्वेप्रतिवस्तूपमानवोपेकस्मि
सम्भवति वाक्यार्थयोः सापेक्षत्वात् शुद्धसामान्यरूपत्वाभावाच्च ग्रन्थोपन्यस्तोदाहरणमे
ण्याशुक्तम् तत्रतः कमलालक्ष्मीयज्ञहारत्वदुक्तम् पादद्वेद्वस्यसमेभवतित्सेयत्वक
त्विनेदृयत्रतत्प्रतिवस्तूपमोदाहरणत्वेपापात्यपीयः अत्रहिवाक्यार्थयोः परस्परमा
दृश्यमात्रमपिनास्तिरङ्गिकाकथाप्रतिवस्तूपमायाः एवंविधचारुत्वालंकारोदाह
रणेष्वासमञ्जस्यसंभवदपिसमनन्तरोक्तेदृष्टान्तत्वमदोषमितम् तथावस्त्राञ्जायरःपव्वश
रःश्लथवस्त्राम्लापानः कर्मकरीश्रुतस्य सर्वापिमोदय विशेषवदीयद्वैतेद्वितीदीवरलोचः
नानाम् इत्यत्रविषयविषयिणोर्द्वयोर्वस्तुवाक्यकृदीप्तरूपकत्वेप्यनिशयोत्तस्योदाहरः
णत्वमुक्तम् तत्रावानिपायाक्तिवमेवनास्तीतिकिंकार्यकारणभावाद्वैकविनिद
लेनेमलेवद्धना अत्रंभवद्वस्तुसंवयनिवयनायाश्रयपिवस्तुसंवयस्यविशेषणास
भवउक्तत्वापिसमनन्तरोक्तोदाहरणद्वयस्योपमानसंबंधीयमउपमेयगतनेनसम।

अ॰वि॰
४९

वति नेत्थं योपमेयस्यैव पीयसः क्वचिदुपमानेऽपीत्याह इयमित्यादि उभयत्रेति उपमेये
उपमाने वा अत्र च समानवर्णनक्रमेण प्रक्रान्तत्वाद् द्वयोः प्रकृतत्वे योगात्तत्त्वोपमेयत्वम् नन्
नन्वनेनैव पादिसूत्रः स्मार्थमिति विवक्षितं सिद्धं सामान्यधर्मस्यैवोपमानोपमेयत्वम् यथाके
वञ्चकलावण्यमिति सम्यगाविसंलक्ष्यते पद्यवर्णितपायाः कथं त्वनेनाहृतेमसदृशकलावता
वा किमसाध्यमस्ति अत्र वाटवक्त्रेनोक्तमनायिकायाः प्रकृतत्वाद्धर्कत्वमुपमेयम् तदुम
स्यचलावण्यस्योपमाने प्राप्तिरन्यसंभवः पद्धतिसमभवत्कलमवेयतिवेधनाक्ष्यः श्रीतिमा
याइतिशामिप्रवेकवात्यनिषयस्य सेतिप्रामिः सादृश्यमिति पादयोर्दै समानितल्पायया
गतेः इयत्र सामान्यस्यानुगामितया यथा अक्षान्तवश्यादि अत्र विमर्शवक्रतात्मयम
स्यानुगामित्वम् अत्र सामान्यरूपतेनयथा हावेण्यमलकस्थूलसुकेनाशुक्रकृतलः फ
ली इतवदूरस्थित्रियमाप्स्यपनेटः अत्राशुक्रवद्योषु सामान्यरूपत्वम् बिम्बप्रतिबिम्ब
भावेन यथा ॥ अत्र समस्तनमण्डलाकुगलपरिमाणाग अशुक्लीत्वने निदृति अत्र सख्येव
नकवीनावहृदयचेटा ॥ अत्रोद्धृतं ततनामिश्रीतितयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः भेदप्राधान्ये सा
दि प्रधुनेतिप्रामाण्यसमम भेदस्याचाभ्रमाण्यमाह भेदस्य वस्तुतः सद्भावः सादृश्यपदव प
धवतानात अतएव सादृश्यव्यतिरेकोपमेयव नापि भेदोनाम विषयः यथाविद्योऽमन्दीयप्र
निकोत्तमप्रत्नमाजिदेवेद्यप्रतलच्छायियोनवधम रूपादिगावरमाणवेदनदृस्मृदहृदभा
वकमेवनवेन्यागमसमत्वहाये अत्र वेलवेभ्यः साम्यनिविशेषोवायमेक्ष्योरेवोभेदमात्रे

विवलितम् ननु केनापि कस्यचिद्दोषस्य सद्भृतिभेदः नन्वाधिकाविपर्यायास्यां हे विपश्चा
ष्ठितिरेकोऽपि हि विपलस्तन्नाश्रयनाटस्य वेश्यपतयेति शास्त्रियोवक्तव्या हि भामानेष्यितवेति
शाश्वितः पुनराननमप्यसंभवति ननु यौवनस्येति नतोन्यूनगुणत्वम् नयान्वशेविपये
येवेति सूचितम् भेदान्तरमशक्तरूपमानाद्युपमेयस्यान्यूनगुणत्वेवासत्वेवमानतेचालं
कारसमानुपपत्तेः यौवनस्य चाधास्थिरत्वेश्यतिपाद्यत्वेद्यपरत्यापि किंगुणानमेवविवक्षित
यदेतत्सुष्टुवयाने समस्तनेपातीति प्रसदेत् यतोयेषदूवह्नेनमयौवनपदिश्वनरथ्यावाक्ये
नेत्यिधप्रतिविस्मीयायत्रुवयनोप्रत्वेन कालांतरेपि ह्य स्पतदेव लोकलादिना सफली
कारःस्यात् इदंपुनरेतेयौवनयानसस्तुननोगक्वेन इतीयोयं नरायपरिह्नारेणानिवेत
रनैयवपियेणसहफलयितवं यौवनमितिचिरोर्यात्पनप्रियधतिमस्तुकथसार
मित्यस्मित्यियवयस्योपदेशोप्रियप्रतिकोपावधामायवेद्यपेत्याधीयौवनस्यापुनरा
गमननून्तगुणत्वेनैवविवक्षितमितिवाक्यार्थविदएवप्रमाणम् नचैतद्वक्तव्यमुप
मेयस्यन्यूनगुणत्वेनस्यैवसातिशयत्वेनैवप्रतिपाद्यत्वात् प्रकृतार्थोपरंजकत्वेहिसर्व
स्याकवेःसंरंभः नत्वाधिकगुणत्वेनभवतिनरथ्यावाक्यो विशेषः तस्माद्युक्तमेव विपर्य
येवेतिसूचितम् प्रस्तुतप्रतिकूलत्वमसूचितमयुक्तम् उपमानादुपमेयस्याधिकेऽपि
नावतैवलक्षणेनास्याव्याप्तत्वात् यतःसवैरणानस्यामरनलेलेवमादावन्यूनगुणत्वला
पस्यप्रतिकूलत्वोक्तेः कर्णकटुकत्वादिनान्यूनत्वावगतेरुपमेयभूतायाप्रत्याक्ताः।

सेवेयन्तिः स्वरस्य सत्कृतेवेत्यभिधानादानंदातिशयदायित्वादेवास्याधिकमेवावगम्यते इ
त्यलं बहुना अस्यापि सादृश्यप्रयुक्तत्वान्नमामास्मद्वयोगतिः नत्वत्र गम्यमित्याशया नार्थो हृ
हृत्वा त्वविकल्पशतादेकांतशोभा कदलीविशेषाः लत्वाधिलोकपरिणाहिरूपजातास्त
हेतौ कृपमानवाक्याः अत्र परिणाहिरूपत्वस्यानुगामित्वम् वस्तुप्रतिवस्तुभावेपुनर्थैकस्या
र्थस्येवोदाहृतम् दिट्टत्व इत्याहि ग्रहेमिन्नो हवन वम्यवयोः शुद्धसामान्यरूपत्वम् पत्मल
ताविलासविकस्वरत्वयोस्तु विंवप्रतिविंवभावः उपमानेत्यादि किंहेतुकं वात्र भेदप्राधा
न्यमित्याशंक्याह गुणेत्यादि गुणप्रधानभावोपि किंहेतुक इत्याह सहार्थेत्यादि एकस्य
च न विभक्तिनिर्देशाद्यस्य च विभक्तिनिर्देशात् वैवक्षिकमिति न पुनर्वास्तवम्
उपमानोपमेयत्वे हि द्वयोस्तुल्यकक्ष्यत्वेन भवति न त्वत्र किं निमित्तकमित्याशंक्याह
सहार्थेत्यादि एवं विशिष्टस्येति प्रयुज्यमानस्य शब्दस्येति न पुनरार्थः वस्तुतो विपर्ययस्यापि
संभवात् एवं गुणप्रधानभावनिमित्तकं भेदप्राधान्यमपि शाब्दमेवात्र ज्ञेयम् वस्तुतो
हि सादृश्यपर्यवसानात् द्वयोर्भेदयोस्तुल्यत्वेनैव प्रतीतेः तस्मात्वाद्भेदप्राधा
न्यमत्रविवक्षितस्य वचनम् विपर्यये इति प्रधानविभक्त्या निर्दिष्टस्य प्राधान्यम् गुणवि
भक्त्या च निर्दिष्टस्य प्राधान्यम् नियमेनेत्यनेनातिशयोक्तेरनुप्राणनाभावे एवालंकारांत
रत्वमेवास्यान भवतीति ध्वनितम् सैवातिशयोक्तिः कार्यकारणयोः प्रतिनियमस्याक्र
मस्य विपर्ययस्तुल्यकालत्वादिनोक्तः अन्योन्ये गम्यमेवरूपः तदेवास्यातिशयोक्तिमेदवत्त

दुमन्तुघ्राणकम् कर्पूरादीन्यादिशाद्बाह्यकर्मादयः नन्वेतन्निर्धारणे घ्राणमन्तुघ्राणकेवेन
स्यैतन्निशेषः अत्रापरायानाशाह्यगुणाभावः वस्तुतस्तुपार्थस्यैतेषामेवप्रतिपाद्यत्वात्
एवमन्यत्रज्ञेयम् तयमेतिसावराकीस्त्रेहेनसह त्वदीयेनेत्यस्यार्थम् ऊर्ध्वेहामाहतानारण
त्वितिसिजनावह्निसाह्नकिंभावानस्तुतिं अकथंविहृदह्वजलमसीवायुर्वायुर्वेभ्यः मार्गेना
ज्ञातिहृदानहननवराहहनेखेडनानन्तुकैरित्यस्योपपादनयम् सहकमलेलेलनानामान्
सकाह्नमयातीत्यस्यार्थम् एतद्विशेषपरिहारेणेति अतिशयोक्तिघ्राणेनामतरेण ह्रीण
नवनीतलवंवापुष्ट्रेरूपाकृतसदलवामरुद्धितितिद्वितीयमर्थम् एतानीतिसमनेत्यो
ज्ञानि पुजनरइत्यादिपुमापेनयापुजनस्यानेनरमामममनोरथवशमित्यादिपश्चाद्वावेत्
कामिकयोस्तुल्यकालत्वेनोक्तिः यथावा भारवेः सहसमगुणमेयजाभिःसहपालितम्
वार्यतेसहकृतेः सार्थमेणाराजमस्ततमा अत्रसमगुणस्यप्रयानेतरेतदावण्यानामनुमानितिरि
कामिकयोः समकालत्वम् अस्याप्युद्दसामान्यरूपत्वं यथा मलयाणिलेनसहसो
रहवासिपणादरगुणवद्धितिसोमलयपतिमलालासमितितकमा अत्रसोरभपरिम
लयोः गुद्दसामान्यरूपत्वम् विंवप्रतिविंवभावो यथा हिण अरअर्वाणित्तकामाः कणाश्चा
अलकस्तुरणविष्णुविश्वा विलकुसंतिपारिम्लभरेः भरिकमलाश्वेहिसममम अत्रक
नकावलकटकेनुविक्कुतिनवसपारिमलभरोद्भटैप्रतिविंवत्वेनानिर्दिष्टम् प्रतिभट
भूतामितिप्रतिपत्तभूताम अतएवतदनंतरमेतलहृतणम नटेवाह विनाकिंचिदिसा

अवि.
५१
51

हि एतदेव व्याचष्टे सतस्तेत्यादिना कस्यचिदिति यत्र याहक्शोभि विवक्षितं तस्य न तु वाचमसत्तासत्व
योर्विधित्सुत्वेन वैवाच्यत्वे किंचिन्नियतीति वैषम्यत्वाय विनानिषेधप्रत्युक्तेन निर्देशः कृत इत्याशंक्य
हि अत्र चेत्यादि तत्र शोभनेन सता सतयाः प्रत्यवमर्शः अन्यनिवृत्तिप्रयुक्तेन न निवृत्तिव्यापा
रेणापि किं भवतीत्याशंक्याह एवं चेत्यादि अन्यस्य कस्यचिद निवृत्तौ सत्त्वमसत्त्वमेव वा भवती
त्यर्थः अयमत्र प्रसक्तानिवृत्तौ किः काश्चीनेकाविकृर्गीतितिश्रियो विरहसद्भावः विनयाभा
वे कः सद्भावः स्त्रीत्वेन द्विधा नेश्रियोसत्त्वे पर्यवसानादिति विनयानिवृत्तिप्रयुक्तः श्रियोसत्त्वमुक्तं
एवं विनयास्याचेहतैः श्रियः सत्त्वमेव प्रकाशितं भवतीति विनयएव भरवेषः कार्यः एवमन्यत्रा
पिसेयम् यथैवाचवाल्लवलेमन्यसानाः लक्ष्याः शोभ्यविनाभोल्लावुप्रष्टाः सोवं भविनावि
नोसत्त्वेन च अन्यथ लोविनाप्रतिभासतेऽस्य च विनोक्तेकांत्वमाह अत्रस्योत्तादीनां शो
भादिभिर्निरूपविनाभावेपि विनाभावरूपतिबद्धः यदाहालंकारभाष्यकारः नित्यसंब
द्धानामसंबद्धवचने विनोक्तिरिति विनोक्तिरुपसंख्यायत इति अथत्वतापुनरियविरतन
लेस्तु तत्वालुक्तिता यथा कथंचिदिति यद्यपि यथा सहशब्दं विनापि सहार्थेवगतीयाक्ति
तथा विनाशब्दं विनापि द्वितीयादीनां भक्तीना विनार्थे सद्भावो नास्ति तथापि वाकार्थपर्यो
लोचनसामर्थ्यात् दर्थः पर्यवसितोत्र स्वभावः सहशब्दप्रयोगं विनापि सहार्थविवक्षाय
यो विहताविनासार्थमरात दोषवैविध्यतवगुणः स्पृशेन्या विकस्वरकमलकाणिकारे
योगेन हृद्वेऽहेयविवादः अत्र योगेन सहेति न तथा योगं विनापि तत्र पर्यवसाने राविस्थानेपि एवंवे ५१

नि यस्माद्विनाशहेतुं विनापि तद्दग्धविवला भवतीति भावः यथोदाहृते तेन निरर्थकमित्यादौ
ण्यथावा हंसानां सरोभिर्विना सरसां शोभा विनानुहंसैः अन्यमप्युवेते शान्तानेन परगुरुक्ते
वैति द्वितीयतिशाभनवतिवेयतो किं: तत्र यलंकारे हेतुमस्थानात् आदाविति प्रथानह
या अस्माद्धि विशेषणमात्रावद्दे भास्यत्रिकवाद्विशेषणसाम्यावधेदेन विशिष्टवमाह
विशेषणेत्यादि अस्या अलंकारान्तरेभ्यो विभागदेशपितत्वपक्रमेते हेतुस्यादिनावाच्य
स्वचोक्तयोः प्रस्तुतयोरप्रस्तुतयोः प्रस्तुताप्रस्तुतयोश्च भवति तत्र स्तवुतः कश्चित्
स्तुतस्य कश्चिद्वाप्रस्तुतस्य प्रस्तुताप्रस्तुतयोस्तत्र भवति तादृप्यणवत्सङ्ग्रावात् अप्र
निर्देशभेदेपति प्रस्तुतयोरप्रस्तुतयोश्च प्रस्तुताप्रस्तुतयोरेतदिति वाच्यहम अथवाप्र
स्तुतस्य किं निमित्तं तत्राम्यमित्याणेकाह नत्र चेत्यादि तत्रैवाप्रस्तुतसाम्ये विशेषण
तोवाच्छत्त्वमेवविवक्षितमितितावद्वाच्यम् अश्यन्नेविषमायायाश्शोत्तानंशेपितविश्व
मापालिमाणिपुंवावाख्यायतेतिमीलतिपाथिनी उपचित्रनमोमोय्यभूमिंश्वनक्लिव
वर्णलोतनदतिगाहनेदंशं दंशं कस्मभिविजीर्ण्ण इत्यत्र विशेषणद्वन्द्वनाम्नावेपिसमा
साक्तः सङ्गावादृत्तस्य विशेषणानां साम्यादितिनसूत्रणीयम् अवद्वेतनस्याख्याहतैवि
शेषणसाम्यमपि कस्माच्चेद्द्वेतं विभजते हस्त्याणकाह विशेषणेत्यादि यप्रस्तुतमिति
न तु नरप्रस्तुतधर्मा एव नहस्यायधर्मि संबंधिनोधर्माः स्वधर्मिणां संनेत्राणामस्त्रवतितेहि ते
न हि नायकेनायकधर्माणामारोप्यन्ते अन्यधर्माणामसम्भवात् अप्रवारोप्य
त

माणेनाव्यवहारोऽस्य वचनस्य भवति न ह्यविनाभावात्स्वव्यवहारविषयाणामात्तिप्रतीतास्तिप्रमा·
णेनाप्रस्तुतेन धर्मिणोऽवगतस्तेनापि धर्मी प्रत्यवबुध्यते न प्रस्तुतेनावबुध्यते तथा तेह प्रस्तुतेनाप्र
स्तुतस्याक्षेपितत्वात्तदुपमानोपमेयभावः स्यान्नव्यवहारसमारोपः अत एवाह प्रस्तुतेनावच्छेदक
त्वेनेति अत एवाप्रस्तुतस्य गम्यत्वे इति सूचितम् एवं समासोक्तौ व्यवहारसमारोपादप्र·
स्तुतेनाप्रस्तुतस्य वैशिष्ट्यलक्षणमवच्छेदकत्वं विधीयते रूपकेन्नरूपसमारोपेणाद्युपरोपि
तेनाख्यमाव्यवच्छेदकत्वमित्यनयोर्भेदः तेन विशेषणानां साम्यादप्रस्तुतावच्छेदः समासो
क्तिरित्येवसवर्णीयम् अतिशयोक्तिरूपमाशेषकाधुनर्वचनिष्ठमाणिक्येव सर्वथा विषयस्यो
पादानाद्विविषयिणस्त्वनुपादानात् तत्रेति अप्रस्तुतस्य गम्यत्वेनिमित्तम् नचेति निर्धारणे
मायकेति समरूपयोरेकशेषः अपरित्यक्तस्वरूपयोरिति रूपकेऽपि तेन हि परित्यक्तस्व
रूपत्वं स्यात् अत्रैवेति लक्ष्यव्यवहारप्रतीतौ ननु यदि लतैकगाम्येव विकासाख्योधर्मस्त
कथं प्रकृतेऽसङ्गच्छते इत्याशंक्याह विकासइत्यादि एतदेवान्यत्रापि योजयति एवमि·
त्यादिना नद्वेवं सामान्येन समासोक्तेर्विशेषणसाम्यस्य चाप्रकृतसंबंधि धर्मकार्य
समारोपमन्तरेण न व्यवहारप्रतीतिर्भवतीति सिद्धम् सुवेशत्ववशादिति सुवेशत्व·
प्रकृतोऽस्य एवानुगुणाभिन्नमायाः साधकम् अतस्तत्समाश्रयः समासोक्तेराश्रय·
णेनेति यत्र त्वौपम्यमासमासपरवस्थितं तत्रोपमानोपमेययोर्भेदस्यादेव समासो
क्तेरवस्तुत्वं एवं ऽपेतया अस्या यथा तात श्रैवेति दंतप्रभेत्यादावुपमारूपकसाधक

वाधकाभावादिति पर्यीननस्याहि प्रकृताप्रकृतयोर्लक्ष्यानानुगुण्यमिति साधकाभावः
नह्यात्र विगुणत्वमिति वाधकत्वाभावः अत एवैकपदार्थाश्रयाभावादुपमारूपकयोः संदेह
संकरः न तु समासाश्रय उभयसमासयोर्ग्रहणम् न ह्येकस्मिन्नेव वाक्ये संभवतीति कुम्भवा
रेणानयोर्ग्रहणं संकरसमाश्रयेणापि उपमासमासयोजने कृते यद्ययमेवालंकार
स्तद्रूपकसमासयोजनेपि किमयमेव किमलंकारान्तरमित्याशङ्क्याह रूपकेत्यादि ए
तत्समासत्वादपि रूपकाभेदसमासेयोज्यसमानन्यायत्वात् यद्येवं तर्हि उपमासमासाश्रयेपि
एकदेशविवर्त्युपमासमुत्थे नैवार्थान्तरप्रतीतिः किं नैतद्भवतीत्याशङ्क्याह नचेत्यादि एवं
ति रूपकोद्धः अभावादित्युद्भटमतेन यदाहुः न च रूढस्येवोद्भटस्यैकदेशविवर्ति रूप-
कवदुपमासंकरावेकदेशिनोक्तः अत एवोक्तं तन्मताभिप्रायेणासम ग्रन्थकृन्मते हि वस
मारणीयात्तयोः संभवः ननु यदि तयोर्ग्रन्थकृन्मते संभवस्तदेषामवाभिविशेषणेन्या
येनः समासप्रकारस्तर्हि न संभवति न ह्येकदेशविवर्तिरूपकदेशविवर्तिन्या उपमा
संकरात्मा समेवार्थान्तरप्रतीतिः सिद्धवैयर्थ्यात् नैतत् यतो ह्येवं तावदौपम्यगर्भविशेष
णाहेत्वकत्वे समासोक्तिः किं तेन दृष्टाभेदसंहर्षयितेन मेवासप्रानि सिन्नतोसज्जते न पुनः के
वले तथा ह्येवं हि विशेषणानामौपम्यगर्भत्वे रूपकैकदेशविवर्तिन्या उपमायाः प्राप्तिः न च ह्ये
तत्संहर्षयितमेतत् यथा परिपिजीवितनासिमनाथैर्निविडैः कं न हन्ति हारिभिः अभिमा
निभिः पयोधरैः स्फुरद्रागाञ्चललनारवकादिशः अत्र स्फुटमप्यातपनकेतुमेषिनिपाट

संध्यानवप्रक्रमेतिस्यौपम्यगर्भे विशेषणं साधारणमस्ति यथा नवीमनोरमावाला
लोलालीकनवकलनी विकासमेतिस्म मगासवदृशाननमात्रतः अत्र नवकलनी त्यौपम्य
गर्भे विशेषणम् शुद्धकार्यसमारोपस्तु वर्तते यथा समाकृतो हायदपि पादपानो लुलो
ठपुष्पाकरवेणपुंजे लताप्रसूनांशुकसावकर्ष कीडजनेः किंन चकार चैत्रः अत्रप्रसू
नांशुकमित्यौपम्यगर्भे विशेषणम् केवलं तत्पुनरेषामेकदेशविवर्तिरूपमेव यथा व
धौलोलापरदलेलसदृशानेकसरम् अविलासालिवलयललितलपनामुखम् अत्र ल
लितलपनामाप्यकम् समासोक्तिगाश्रया समानविशेषणानुभवदाच्चिनात्र समासोक्ते
प्रयोजकमित्येकदेशविवर्तिरूपमात्रमेवेत्यवधार्यं तस्यनीतस्यापेयर्थात एवं दन्तप्रभे
वेत्यादावपि ज्ञेयम् दन्तप्रभाः पुष्पाणीवेत्यवसमासे हृते उपमानभूताया लतायाः
प्रतीति प्रसिद्धेः समासोक्ताश्रयेण गता या लतायतीते वैयर्थ्यात अत्रह्यन्तानामवाहि
कवेः संरम्भः न स्यात ययैव सिद्धमिति किं समासोक्त्या विचिनतात्राश्रयात्तेन अत्र ग्रन्थकृ
ता समासोक्ति स्फुरत्कां यत्र यत्र समासोक्तावुपमाया समासानेन विशेषणसाम्यं या
नपि तच्छाक्यतत्रौपम्यगर्भे विशेषणानुभाविना समासोक्तिः कृतेति वस्तानितदपि विर
तनानुसारपरमेव अन्यथा हि समासेन न्याय्यकाहेकदेशविवर्ति निरूपकेऽपि यत्र समा
नविशेषणानां योजनापि वशकालत्रापि समासोक्तिरिति किं नोक्तम् यत्तु नोक्तं तत्पु
के रूपकमाहात्म्यात्त्यथ समेव तत्त्वप्रतीति सिद्धेः अनन्तरं समासोक्तिमुखेनाप्रस्तु

म्यतीति वैयर्थ्यात् आह्लादित्वं द्रवत्वाक्रान्तनायकमौक्तिकायनां यकारयस्मिंल्लाराज्ञेते
रागेनस्थली इत्यादौ पुनरूपमायाः साधकाभावादेकदेशविवर्त्ति रूपकमेवेति न समासो
क्तिश्चमः कार्यः नन्वेवमादावुपरूपकयोः संदेहसंकरोऽस्त्वायं स्त्रस्याल्लेकाव्यसमारकारादिभि
निराकृतत्वात्समासोक्ति लक्षणावसरः किं रूपकमिति रूपणोन्नेत्याशंक्याह श्लेष्यादि श्लेष्मा।
श्रयेऽथापणादिना भेदान्वयकलयतीति द्रवत्वमिमादिना भेदद्वयमिति सा तत्रान्वादिस्यमानेव।
नवा न विशेषयइतियथा कोपपत्तेः रूपकएव विश्रान्तेः प्रथममिति एतेन्द्रदयस्य समस्यामलमू।
न भिन्नार्थः उक्तं पुनः प्रकारपंचकश्लेष्माश्रवान्तरभेदद्वये विशेषणसाम्येसतनुद्देवात् यद्यपि
शुद्धसमारोपेऽपि विशेषणसाम्यमेवास्ति तथाप्यत्र शुद्ध एव कार्यसमारोप उद्दिष्टतयापि
नीयते इति न स्पष्टभेदत्वशक्कम् सर्वत्रेति भेदसमके बहुप्रकारेति लौकिकादीनां व्यव
हारयणामानत्वात् उदाहृतमिति उपोद्घातो गौण्यादिना क्रमेणेति यथाहेत्याम् मीमां
सकाचेन। मीमांसाविवर्तिनात् ह्हि निखिलधर्माणामात्मा वै परमात्मस्वरूपं दर्शितं यद्युव
हारसमारोपोपपत्तेः ननु तात्पर्यं तिय उक्ताभिधेयेन तात्पर्यं लक्षणाद्युमिति नेवाधर्म
नमोवेन शक्याभेदेन विषयस्थितेरिति श्रुतकार्यारामादिः श्रुतकर्तानटादिः तत्काव्यश्च
नरसः प्रतीयते यदुक्तं नानुकार्यरामादौ न नटादौ नानुकर्तरि रसः सचेतसां किंविति श्रम
दिति अन्यशास्त्रप्रसिद्धत्वसमारोपणाम् न हि स्यसमासोक्ति सरूपत्वं यत्नेनाप्युपन
रपि सहृदयानां हृदयसंगमीकर्तृत्वं हृदयेनेत्युन्नीतिविभागेन लक्ष्ये योजयति इति

अ.वि.
५५

त्यादिना प्रविशतिपतिर्योतनार्थस्तावद्व्यक्तः । ऊनत्वेऽपि किमस्यातिमित्रत्वमिति भावः । न
दात्र्वगुणत्वादिति शब्देनाधिकावगतौ तद्गुणत्वात् तयोरिति रविशशिनोः कथमिति
प्रकृतार्थानुगुणत्वात्सामस्त्यायोगात् व्यवस्थितिर्विशेषणसामस्त्यायोगात् समासोक्तिरप्र
मेयैकदेशवर्तित्वादुपमाया अप्रवृत्तत्वात् सामान्यलक्षणेति उपमानोपमेययोः साधर्म्ये भे
दाभेदतुल्यत्वे उपमेति एवमेकदेशविवर्तिन्युपमासामर्थ्याद्वा नायकत्वप्रतीतिरिति ।
भावः । अथेति पक्षान्तरे यदि वा उपमैवोक्तप्रकॢप्तेवानुगुणत्वाद्रविशशिनोः समासोक्तिस्त्वेव न
नायकत्वप्रतीतिः तदाङ्गनत्वेन तत्ताभ्रमितिर्विशेषणकथसाम्येन योजनापि तेषां कामि ।
त्याशङ्क्याह नदद्रेरमाहि एतदेव स्पष्टयति तत्प्रसिद्धदृष्टान्तमुखेन हृदयङ्गमीकरोति यथे
त्यादिना अग्निहोत्रं जुहुयादित्येनेनाप्यविधिवाक्येन हि होमो विहितः । तस्य पुनर्विधान
मदृष्टदहनन्यायेन यावदस्याभिविधेर्विषय इत्यस्य उपनामानुप्रज्ञाते इति तथा प्रकृतवाद
पपदर्दृश्यसेवायते इत्यर्थः । उपमानुप्राणितेति औपम्यगर्भविशेषणत्वापितत्वार्थः । स
मासोक्तिरेवेति न पुनरेकदेशवर्तिन्युपमा तत्वेन तरमलङ्कारान्तरम् येदितीउक्तादिभिः
यत्रकिमादिर्यस्त्यस्पष्टमेवास्माभिरग्नाय उक्तः । सेमक्तमुपवासासान्ययोगनाशाहस्थ
त्वीत्मात्राभिधानात् स्त्रीवशादिति पर्यायवर्णेष्विष्टमम लिङ्गविशिष्टेति रविस
ख्ययोः प्रस्त्रीरूपत्वेन कार्यं भजनाख्यमम एवमन्यालङ्कारसम्मिश्रत्वमप्यस्यादर्शयति अ
हीदृष इत्यादिना मेयमेत्वलायकः कालइतितामोसमासो कोर्भीकोरेणेवान्यालाया उ ।

स्यान्नात् एवमिति यथोक्तगतेनेत्यर्थः विशेषणोक्त्यादि इहेति समासोक्तावनेनेवम् शेषणा
नांचाचवक्तृत्वमेव विवक्षितमन्यथा स्पष्टार्थस्य दोषत्वाभिधानादिति शंकरणेन स्त्रीकृ
त स्पष्टार्थस्यायं विषयः स्यात् एवं चैवं विधानेक विशेषणोपन्यासद्वारेण वैचित्र्याति
शयः संभवतीत्यस्यालंकारत्वम् प्रतीयमानार्थस्य व्यङ्ग्यान्तर्गुणत्वेन प्राधान्याभावान्न
ङ्गीकारस्तदत्तं कृतत्वम् अत एवेति प्रतीयमानार्थस्य प्राधान्याभावादस्य सत्त्वम् वाच्य
स्यैव प्राधान्येन निर्देशात् गंभीरत्वं प्रतीयमानस्यार्थस्य गुणीभावेनाङ्गीकारात् य
त्र च प्रतीयमानस्य प्रसंगसंज्ञेनीकृतस्वार्थयोः शब्दार्थयोरवस्थानं मध्ये निविषय इति अ
त एव नामाप्यस्य यौगिकमित्याह एवं वेत्यादि सोऽयमाशय एवमिति यथावगतो जनाह
त्तिन व्यमस्पष्टनिजानुजन्यापि लक्षणासिद्धेरस्य देवनाम समासेन जनितस्य पर्याप
त्वम् एवमन्येषामपि स्वयमेवैतद् वगन्तव्यम् आदि शब्देन यस्य कस्यचिदास्राजयते
दश्रयतीमालयहारिरूद्दःकारागारसंगुणोपतिरपि विशवीचामरव्यव शृ दस्ना
कन्यातस्य समकालजनितचरपतेर्विषशुड्डातमेकोवालोलानिः शंकमस्याः प्रविशन्ति सुतनम् ।
स्तनमेतेस्ववाय इत्यादावपि विशेषणानामसमग्रगंभीरत्वतेयम् विशेषस्यापीत्यादि इ
दमिति श्लेषलक्षणम् प्राधान्येति प्राकरणिकगतं तेनाप्राकरणिकगतं तेनैव एवं का
रस्याचाभिनवक्रमोऽहस्थाः तेन प्रकारद्वयमेवानिव्याख्येयं एतन्नतनीयः प्रकारो विशे
षणसाम्यपरपर्यवभवतीति व्यवच्छेद्यफलम् अन्यथाहि प्रकारद्वयस्यास्य विषयसाम्याभा

ग्र. वि.
५५
55

वेष्वपि दर्शनादुक्तमिति: स्यात् न यथा संवादसूक्तानि दिग्रं तनोति कोवेत्यादि अत्र प्रभायेवोद्द
योः प्रकृतयोर्विशेषणयोः साम्याभावः आवाहकृतमंडलाग्रचयः सनद्धवतः स्थलाः सा
म्यात्तोत्र गतिनो विपत्तरुद्दद्य प्रोन्माथिनः कर्कशाः उत्सृष्टा वरं इह विशुद्धमनाय यासमरा
ग्रसराश्यो धावावव स्थलवाक्षण दङ्कः लोभः सर्वार्थजिनः अत्र त्वन यायर्यार प्रकृतयोर्विशे
ष्ययोः साम्याभावः विशेषणसाम्यमेवेति न पुनर्विशेष्यसाम्ये एतदपि विशेष्यसाम्ये किं न भ
वतीत्याशंक्याह विशेष्यसाम्येपि त्विति यथा लेकालयानां पत्रकवर्षितमांसलं सिलजप्रस
राणामापीनोवालीद्वृतानां विभेति जनः पलाशानाम् अत्र पलाशानामिति विशेष्यस्यापि
श्लिष्टत्वम् प्रकरणवशात्प्रकृतविशेषणानामेव वाच्यत्वनियमात्प्रकृतत्वेन निशाचरा
णामप्रस्तुतानां व्यंग्यत्वम् अत्रचोपमायाः एवं व्यंग्यत्वं युक्तं नातिशयोक्तेरिति प्रकृतात्र
पर्यायमाहित्तिनोक्तम् तृतीयास्त्विति न चैवाय शुने विषयस्तथैव वाच्यमपि भेदद्वय कथं न भ
वतीत्याशंक्याह आद्यभेदद्वय इति वाच्यत्वमिति न चैवायं द्वैविषयस्त्वस्य वाच्यानीति किम
रूपत्वात् तृतीयप्रकारविषयत्वेनेति प्राधान्याद् उक्तमाद्यस्यापि प्रकारद्वयस्याह्यात्रुपादान
संभवात् एष इति द्विविधोपि श्लेषः न चेति त्रयनिर्धारणे यत्र निग्रह श्लेष अत एवेति लवणा
दिभेदाभावात् सकलत्यतिमंभागात्मयापदमेल नयाएष्यमिति भेदेन न तु शब्दश्लेषा
यथा नेगाक्त्वातिमहापदेषु विपराभूतिः समुत्पयतेन पीतेः समलेकृतनिजकलेनेश्वापी
लव्यातिति: नेवोद्धारनदेनि वाजिनिवहा सम्भूषिताः अतंहृयेदृष्टाः परभस्मेरणमव ५५

नावेहेनहेतुना वा अग्रपदानां समभंगानां स्यादुक्तम् ग्रंथेस्य विषयोऽस्ति इत्युक्तो निर्विकल्पकेवनमह
शैथिल्यस्य कोऽक्रितीने विकल्पेन परस्परस्य समनन्तकेनापिलक्षातेतो यन्मौनेनानन्दपणीत्तना
विवन्नयो स्वमेव विक्षिप्यमाणो विकल्पविषमे विषय भवतीनानायोप्युवोजातत्वा अग्रपदा-
नां समभंगानां स्यादुक्तम् सकलनयात्मकयुक्तेनैवोदाहृतम् तदेवं त्रयस्यास्य निरवकाशा
हि विषयः सावकाशानिषेधीनायं न इति नीत्या निरवकाशास्सर्वालेकारापवादत्वके वि-
दान्तस्मिन्नाह एवमेवेति केचिद् दिमन्दटादयः केचित्तु न विषये वैविक्त्यस्य समावाज्जिरवकाश
त्वाभावात्तस्य सर्वालेकारापवादत्वमप्युपपन्नमित्याह यन्वेत्यादि श्रेयस इति साइश्याः विवि-
क्तोऽस्य विषय इति तत्प्रयोगिता यास्तत्र भावात् साहित्यमोर पिथक्कृतयो रपृथक्कृतयोर
पृथक्कृतयोर्वा विशेषाणायोः पृथगनुपादानेऽत्र पमस्य स्वारस्यते भवति इहतु तदभावः विशे
ष्ययोः पृथगनुपादानात् औपम्यस्य चारुतामावात् तत्र श्रोतायथवस्यामा यथैव तेनैव वा
तस्य मात्र शुभविवक्षितम् एकैनैव शब्देनाभिधानतयार्थद्वयस्य प्रतिपादयितुमिति तत्त्वात्
अत्र हि परस्परेन्नेचितत्वात्तयोश्च साधववाक्यार्थपरामर्शे वेलायां मात्रवव्वाक्यार्थपरामर्श
मात्रमपि नास्तीति कोऽनामोपम्यावसरः तस्मादेव सोदयालेकारान्तर विवेकविषयत्वाच्छ्लि-
ष्टतायास्तेनोद्वरकं यदीभावेनप्रतीतेनेव निरवकाशः श्लेषः अन्यः सत्कार इति द्वयोरपि तत्व
कस्यनाप्रतीतेः वाच्य वामिति श्लेषस्य दुर्वलत्वादलंकारान्तराणां च बलवत्त्वात् एतच्चायु
क्तं देवाग्रेदर्शयिष्यतीति नेहायस्तम् तदेवमस्य सर्वालेकारापवादत्वं न युक्तमस्माले

अ.वि.
५८
56

काव्यदेवार्थस्यवाच्यबाधकभावादिदर्शनात् एतच्चालंकारसारकृतामसम्यक्चतुष्कमितीहयं।
श्चविस्तरभयान्नव्याख्यातम् एवंचाभिसहूटादीनाम् अविश्रान्तिपर्यन्तकत्वावच्छेदःग्रा
येतिसर्वेलक्षणव्यापकत्वेनसर्वत्रैवास्यनिरूपितत्वात् तत्सूत्रइतितल्ययोगिनादीपको
पविस्तलंकारान्तरमिसंपमादीनाम् उपमानमितितल्ययोगिनादीपकाभ्यामर्पितत्व
नीतेरुद्देकात् अतएवेति अस्याविविक्तविषयत्वासंभवात् अनिभानमित्याभासमात्रम्
नपुनस्तत्रैवविश्रान्तिरितिभावः पुनश्चयथात्रोपपद्यतेतथासमनन्तरमेवोक्तम् अस्य
वशाद्यान्यांश्रितत्वाद्भयालंकारतांदर्शयति अलंकार्यमादिना नन्वेवं यावतैवम्
र्थोःस्तुःशाद्यात्तावतैवहीत्यापुलत्वारकच्छदनामित्यादावपिशाहृदयाग्रयताच्छा
लंकारएवायंनकस्मान्नयोक्तमित्याशंक्याह यद्यपीत्यादि एकतावस्थायादितिवत्
च्छदनादेःअयत्नादिभिःविनासाहश्यनार्थद्वयाभिधानात् अतश्चातिअर्थद्वयस्यशाहृदे
यस्यवस्तिष्टत्वात् एवंचेतरकच्छदनामित्यादौशाहृस्यहतस्यानीयत्वम् अर्थद्वयस्यव।
फलद्वयस्यानीयत्वम् अपरेचेतनात्वमित्याहोजनत्वकाहृत्यायेनेतिपरस्परंसंवलितत्वात
एवंचेतिरकच्छदनामित्यादौअन्वयव्यतिरेकाभ्यामितिकूलस्यच्छदनामित्यवशाहृस्येतेसंघ :
शाहृपारिवनेनेनकृतेनश्लेषइत्यपिशाहृहृत्वकत्वात्नद्वलंकारत्वमेवेत्यर्थः आश्रयाश्रयभा
वेनेति नपुनरन्वयव्यतिरेकाभ्याम् नाम्याहिद्यस्यपडूत्वकत्वेतस्यनत्कार्यत्वस्यात्रपुनस्तु
द्वलंकारत्वम् लोकवदिति लोकेहियथाकर्णाश्रितःकुण्डलादिःकर्णालंकारउच्यतेनपुनः ५८

ष्ववर्णोकारहेतुत्वान्नदलंकारः । न द्वैवस्वमनोयोहल्लनायसूर्वमस्याये: महसे कयोडंबलका
न्नावाच्यत्वमिति यद्रुक्तं तदेवग्रंथं वर्णयित्वमेतदुक्तेरेकनावदम्यालंकारवाच्यत्वं दर्शयति स्म
षेत्यादिना तृतीयकक्ष्यायामिति प्रथमकक्ष्यायां हि रूपकप्रतीतिरेव द्वितीयकक्ष्यायां तु
श्लेषप्रतीतिः श्लेषस्य हि सर्वालंकारापवादत्वमिति ष्वाहि रुद्रटेनालंकारवाच्यत्वमेव न
वाच्यस्योक्तेनत्स्ववचनविरुद्धप्रायमेतेषामिति ध्वनिवत्तदुक्तमेव रूपकसमासोक्तिश्लेष
वाच्यत्वमेतस्यायुक्तं तेहृदर्शितम् वाच्यत्वमिति विरुद्धत्वात्तमेतदावाप्तिके निदर्शनोच्छ
गावोपानां तोयपवनश्लेषस्यान्यालंकाराणामपवादस्य रवो वाच्यवाचकभावेप्रकाशनेः महसा
कीर्तिं दर्शयति इहनिम्नादिना वतदवाप्ति समाप्रवेशाप्ति वर्णसगमनमेभवतीति विशे
षणानि निविपरिणायोज्यम् वडवाग्निसमाप्रवेशापत्तिर्नैव पातितेनाग्निप्रवेशस्य नामिनि
श्राहारणपरित्यागावशायग्निनाकाभ्यासोयामिति यत्नातितनमाग्निप्रवेशयोर्वेलक्षण्येनान्यथा
सियन्तयोरप्यन्यथाभूतनाभ्यानाभ्यामभेदेनाध्यवसायः नद्वैतेके नि नन्वेहनानन्तक्रिया
योगात्पतामशः फलत्वेनतिदुःखस्याने इत्यत्रापि सर्वे यः श्रुते श्रुतिरिहत्वफलयोरुद्ये याः
त्वमाणत्वात् नन्विति विरोधालंकारस्य विरोधप्रवर्त्तनं च रूपेणस्पष्टुहेतत्वान्न कृते व समाध्यानं अवि
रोधप्रवर्त्तनास्तीति विरोधालंकारालंकृताध्येः कथमत्रोत्प्रेक्षास्ति नैवमत्र तेहस्या शंकाऽह
विरोधेत्यादि पहन्यत्वाति विरुद्धाभासत्वं विरोधरूपविरोधस्याभासमानत्वा
यथावभासते विरुद्धाभासाभावात्प्रसरोहः नापि वा यो नु नावधिये ति कल्पनं भनेनासिद्धक

द्विचंद्रावभासवदसिद्धप्यपरिमितार्थ्येवं विरोधबाधयोः पश्चाद्बोधप्रतीतिनिवाकम्पावस्था
द्वयम् नन्वबाध्यनिश्चयरूपेणैतद्वमभिनिश्चनाय रूपेणाबाधः बाध्येनैवैनत्थवश्वलीयते किंतन्ह
ने स्यादितिचेत् स्वलक्षणनिर्भासिनि भ्रमः तथाहि शुक्तिकारजतमरीचिकासलिलविभ्रान्ति
ष्विवनात्रप्रथमप्रवृत्तं विकल्पप्रतिभासस्वभावबाध्यविज्ञानसमुत्पन्नेनैनबाधकत्वमुद्यति बा
धेऽपि पौनःपुन्येन कञ्चलनस्येन्मनेनैवमिति केवलेद्रूपावभासवद्विकल्पप्रतिभासाविरूपः केवल
मत्रतद्रूपादेवानुपपद्यमानबाधकस्वलक्षणमिति नैवावगम्यते स्वलक्षणिनैवप्रतिपत्तिश्चैव
ह्वे प्रतीतिभिन्नतानुपपत्तिः नहि पैत्तिकः स्वपितविकाराङ्गुज्ज्वलनत्वेनदर्शनमन्यमानः
स्वरूपाकारंर्थंनयाप्रवर्तते निमित्तदोषवशानानात्वेन मिथ्यिकेऽपि वाह्यार्थइयास्विव
यवस्थापितेविषयेनैवबाधोमेनानुपपद्यमानबाह्यस्वरूपतिवनप्रतीयमानापि विरोधप्रतीयते
पेऽसौ मुक्तलक्षणालन्तायामवस्थानिमित्तभावमुपगतानुत्पन्नदृते यतोऽनुपपद्यमानत्वेन स्वलक्षु
तिलक्षणोपपद्यमानत्वेन चिज्ञव्यवस्थानिमित्तत्वाभिनिवेशस्यानलक्षणनिष्ठत्वाद्रूपमविरोधा
श्चनयोः कथमेकत्र समावेशो घटते अतश्चानेनैवाभिप्रायेणाह अतस्मादिति विरोधाभास
नसमयएवेति नत्वबाधकोदयसमयेऽप्यर्थः बाधेरूपानेनैवविरोधस्यान्यत्वेनास्तत्वेन अनुभू
नेरत्युपपत्तावितिमस्थितेनचोद्यतारहेतत्रविरोधप्रतीतिबाधोदयानामिवानयत्रानुपपत्तानिश्ची
यते बाधस्वरूपस्वारसिकत्वेकत्वदहनपर्यालोचनालक्ष्येनैवस्पतनादि विषयस्यापिसंवेद्योनत्वका
लमबोद्धाभासः संभवतिनत्रवाबाध्यविष्ट्वाद्वाद्यस्यचसंबैककालभावित्वाभावान् अनयथा

हि निर्विषयोऽपवादः स्यात् अतश्चोत्तरकालेऽन्त्यविरोधसमाधिरिति निश्चित्य सम्भवार्थे अप्रसङ्गेनानेना।
यमर्थोऽन्वेषणीयः यदि हि बाधः प्रागुक्तेनैतयोः स्वाधिकारवशेनात्यन्तमेते भिन्नविषये केवलं
द्वयाभासमवस्थानमतएवोल्लसत्तदुन्नीत्योक्त्यन्तो म्यानमेव न स्यादिति अबाधितएव विरोधस्तु
स्यत्वानिमित्तमिश्रकस्तु रूपकालेनाविरोधसमाधिरिति सत्यसमाधिर्येनाकदितस्यार्थोऽपि यदा
दृष्टव्यमेते इति विरोधसंज्ञेषोगमनं तदुक्तादेवास्योत्थानम् तथाचात्रानयोः संकीर्णत्वमात्रे
वस्थानं संकरालंकारः सम्यथा संजातपत्रप्रकरैर्विनानिसत्तुहृष्टनिस्फुटपाटलत्वम्
विकस्वरा गुणैकैकप्रभावाद्दिक्तानि पश्यानि चन्द्राद्विमीश्रः अत्रश्लेषवत्तत्र योगानयोरेकवा।
चकानुप्रवेशेन संकरः साम्यान्तो मते पुनरेतन्न स्यादिति मीमांस्यमिति हेतुः श्लेषायमित्याह श्लेष
स्यत्वादि तेनायः पत्रस्याभिधायेणात्रार्थहीनोक्तः यदि हृत्यन्तेनतश्लाक विचारयेव
संकरालंकारेऽत्र यथा समयं विरोधप्रतिभासादिहेतुः श्लेषः दृशनानेरवविरोधश्लेषा
द्यावलंकाराविति नेदं समन्ताभिधायेणास्यालंकारोनरावदन्यालंकारैः सहवा ग्य
वधकसावसंकीर्णत्वे च प्रकाशशब्दप्रशान्तकवाद्यनेविशेषप्रतिपादयति यत्र निस्याद
नावश्रमेव यत्राभावाविति उपदेशसंसृष्टिसंकरणीयवान् अमेरविनिर्वेषधानिष्ठा।
ति रिक्तः उक्तनयेनेति अर्थद्वयस्यान्वितेननाभिधेयतायावक्रमानिर्देशोमेननास
वेयार्थमिति संगाम्यम् यथा अते इंदेहामवणासमुद्दीपितमसमयानावकानवला
रपाभासानेऽन्तकरोतिकम् अत्र प्रकृताप्रकृतयोः समवस्थार्थमेवासमोक्तीरिति ।

प्र.वि.
५८
58

नायिकानिरूपणेनैव स्वयं कल्पनीयम् । एवं ध्वनिभेदानि यत्र पादस्थेन विवक्षितेन ग्रन्थेन शब्द-
शक्तिमूले ध्वनौ उक्तं चेति शेषः प्रकृतोऽप्रकृते नापि प्रकृताप्रकृतयोः प्रकारान्तरेणैव यत्रोपमा-
दीयते शब्दान्तरात् उक्तं इति काव्यप्रकाशकृता चेदृश इति वर्ण्यमानं इति शेषः । ध्वनिमिति
शब्दशक्त्यानामेव विभज्य दर्शयति तथा चेत्यादिना अत्र श्रुतिरित्येव शब्दशक्तेर्भावात् अ-
र्थपर्यायिषु नादिरूपार्थशक्तिस्वरूपमिति वस्तुध्वनेरुभयशक्तिमूलत्वमेव तथापि शब्द-
शक्तिमूलत्वमस्य ग्रन्थकृता नमनानवेयाउक्तम् अत्र स्वशब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरुक्तो
ऽत्र नमहानयनवाविभाति गुणासमनयाप्रधाननाम स्वमकथयति विरायदृश्य स्तनना
जगाम्यनभिमानितोदयत् अत्र केवलयैव शब्दशक्त्यामान्यापत्रकृष्टप्रस्तभिव्यक्तम् य-
तु काव्यप्रकाशसंकेते ग्रन्थकारेण वस्तुध्वनेः शब्दशक्तिमूलत्वं विस्पष्टमुक्तं तदुदाहरणमभि-
प्रायेणैवात्मेयम् तत्रहि पृष्ठिस्थानस्य पदस्य रामिस्योदाहरणम् उभयशक्तिमूलम् शब्द-
शक्तिमूलत्व वस्तुध्वनेः श्रीमम्मटेनापातनम् इहतु यथासम्भवमेव विचारितम् एवंमनेन
स्वस्वरूपोपपत्तिस्वरूपप्रतिपाद्यापि शब्दानेवाश्रनरूपितदीयमेवमतं दर्शयितुमाह
इहचेत्यादि भूतार्थावास्तवः सर्वपदस्तिग्रमेयसर्वयान आयेमादिमाहरूपपर्यवसायपङ्क्ति
निवद्धरूपार्थस्वरूपावस्थित्यपङ्क्तिलक्षणो उदाहृतेतिहृष्णोन्द्राविलादिना द्वितीयेति अपङ्क्ति
निपर्यवसायिसाहरूपरूपाभदर्शितेमाक्रमादाविलादिना अत्रच ग्रन्थकृतालिङ्गः सर्वालंक
रापवाद इति नकेवलश्राव्यमनानुसारमुक्तं यावदपङ्क्तिपर्यवसायिसाहरूपरूपापङ्क्ति ५८

निमेदेपि तन्मात्रसारमेवोक्तः पदस्य लिङ्ग्यानो केवोनयः प्रकारो विषयेनेत्यस्य एकस्या
ऽदृष्टसिद्धान्ताश्रयेणानयोक्तमिति प्रतिज्ञायां यथा केन्तेनवृत्यमादिपक्षेषु सल्लाघ्यानोक्ति-
लस्याएवकाकाथी भूतनेनाविज्ञाते: उक्तं तिस्मनं तर यव समासोक्तानेनतरेपरिकरास्ल
षयो वेवेन तद्विशेषणसामान्यादिनाप्रसंगात्म तामेवाह प्रपत्तनादिमादि नविहाय सत्त्व
नस्य वर्णनमेवाप्युक्तमिति निकथ्येत स्मादपि पत्तनस्य पतीति निर्भवतीत्याशंक्याह स्वरूपेणा-
दितद्विपप्रसत्तनवर्णनम् अतिप्रसंगादिति सर्वेस्मात्स्वेष्वप्रयाणात्मनः तस्यैव नित्यविष-
यसे वयस्य सामान्यस्य विशेषाश्रयत्वाद्विशेषस्य वसामान्यानिष्ठत्वात्सामान्यविशेषयोः प-
रस्परमाश्रयाणां संबंधः एवं च कार्यस्य कारणापरतन्त्रत्वादनावश्यस्य कारणस्य च कार्या-
मत्ववनाकार्यकारणयोरपि संबंधः इत्यमतत्त्वे स्वयं हृदयेवास्तवम् सा त्रुण्य पुनः प्रती-
तिकमेवप्रतीनावेवसदृशेनववत्तनेरणसदृशस्य वस्तुनस्य प्रतीतिसिद्धेः वस्तुनादि
वस्तुनरप्रतीत्या वस्तुनरप्रतीतिर्नेस्यात् अतएव भेदपतिकारणाकार्यस्य कार्योद्धाक-
रणस्य प्रतीतौ नवापीति सत्यपि पंचप्रकारत्वे श्लिष्टशब्दप्रयोगादिति एवं श्लिष्टशब्दानि-
वेयनापि प्रसतनप्रशंसाभवतीत्यविवादादाह पि: अतएवास्याव कूपकारतन्त्र कमम् अस्त
नेइति प्रहस्तवयवर्णनस्यैव प्रक्रान्तत्वात् अत्र वाक्यानैपातेविशेषाणामनिप्रसक्तेनपदस्त
वयेलिपतशुभाशुभकर्मलक्षणसामान्याभिधानमप्यनेनव्यासङ्गे संरुयातेन इयसद
हरणाभिरेणादाक्रियते यथा इजनहृषितमनसा पुसांतजनेपिनेवाविश्वासः बालः पाय

प्र. वि.
५९

महेतोरप्यपि कृतकत्वमभ्युपगन्तव्यमिति अत्र केनापि दुर्मेधसा विप्रलब्धस्य कस्यचित् संजनन विशेष
विशिष्टः भ्रमो न जायते तस्य सञ्जनविशेषविशेषप्रसक्तेः तत्र समानो यतिः तेन सम्प्रलम्भना का
रणान्यत्वतस्य कार्यस्य प्रतीतेः प्रथानुमानेन सार्धं सम्बन्धनानेकजन्मप्रतीतु लोके वहन्या
दिलाभवनातायनमेवनेन स्वात्मा समयोत्थानगतीविधेहि अत्र सम्बन्धाविकारणप्रसक्तेनका
र्यस्याभिधानम् ननु वाच्यकार्यकारणस्य प्रतीतेः प्रसक्तेन प्रयासात् तद्रूपकारणस्य पर्यायो
कालेकारणको विषयस्याह नचेवमादि सप्तमि इति सर्वालेकारकाभिमान नत्वेति
यन्निर्धारितो नेदवर्णितमानिकार्यमेवोक्तकारणस्य गम्यमानत्वात् ननेश्चति हेतो रपि
कार्यकारणयोः प्रसक्तनत्वात् स्यादेवेति अप्रसक्तस्यैव कार्यस्य प्रशमितत्वात् प्रतस्य हेतो
रपि प्रसक्तेनेव पर्यायो न प्रसक्तत्वात् प्रसक्तेन प्रशमितः विषयविभागः अनेकसामा
न्यविशेषयोः प्रसक्तत्वात् भेदकार्यकारणयोः प्रसक्तेनापि कार्यस्य कारणप्रतीतिनकारणा
त्कार्यप्रतीतेरविनाभावात् पर्यायोक्तकार्येहेतोर्भेदसामान्ययोरपि तथा अप्रसक्तप्रशंसा
यामनुपपन्नत्वात् प्रस्तुतमप्रस्तुतम् यथैवं तद्वत् पर्यायोक्तप्रसक्तप्रशंसयोः प्रसक्त
तत्रैवकार्यप्रसक्ते कारणं कथमाह प्रतीयमानमाह पर्येवमादिनाहृदयमेवेतिवाच्य
स्यापेक्षकत्वं न नेतिवाच्यप्रसक्तेः पर्यायोक्ते समर्पयतीति निर्वाच्यः इत्येव वाच्यप्र
तीतेः परार्थे स्वसमर्पणाम् उपादानलक्षणाविषयत्वात् तस्याभिनवाद न पारवात
त्पि विषयभेदो नीतरतमयम् ननेश्चतिभ्रमेयाभिमविषयत्वात् अन्येइति कार्यप्रका ५९

शकारादयः सर्वे येऽपि च वर्णा योक्तमप्रस्तुतप्रशंसावास्तिममभिप्रायः इदं च समापर्येयाणामा-
न्नृष्ण्यादाहरणानां एवं मनुहि ह्मानामेष्यनाति साधर्म्योदाहरणानीत्यनेनातिदेशवाक्येने
ति निश्चितमः अथ हि यथायेथक्तानेः पश्चात्के श्लिष्टत्रिकाभिलिखित इति शास्त्रिद्धिः ते च स्वान
वधानाद् उदाहरणपत्रिकानलिखिता इति देशवाक्यपत्रिकान तत्पालिखितमिति निश्चयस्यास
गतत्वम् वहून्विषु नक्षदाहरणाणि इमत्रापत्यमेवाभिप्रायो योज्यः अत एव पदार्थ्यः शेना
मनुभवति मनोऽपि मधुरायहीयः सर्वेषामिह च विविकारोऽभिमतः तेन समासाहृद्वितिपट्
मपृशमसैवपतितः किमिति लोटोवासा न पुनरर्गुणायामकृश्रवः तथापातः इह सोऽभवति
महतनोपनाणायय सासाकालेनाल्लकारत्वनगतातत्योति यास्यतिवान्ये एतावत्तव्यप्ययति-
यशालोकवारे हत्तमोऽभिस्तस्मिन् एप्रकृतिमहति ब्यास्मित्त्र श्रावकाणः तथा पद्यानि
पतिनाम्नूयेलच्यानिरावरणान्नानाद्रु दयिचरोगवीनडुः समुद्रकत्पः तिनममु
विनालालासाश्वहृाविकार शानाक्तलाः पदिनकृतकाणः काकः कदाचुकरिष्यति
इत्याद्युदाहरणान्यत्रमध्ये लिखितव्यानि ये वर्धास्यसंगतत्वं स्यात् अत एव सान्नृपासाथ
म्येवाच्यसे म व स्पष्टमस्फुटापच नदृष्यात्प्रयणोतिप्रज्ञानतारावापणा एतादृति अवेतेननम
दयस्त्रोतरकरणम् एतत्त्वसामन्यादिभेद पचकेवाच्यमदर्थात रन्यासह स्थानयाद्वि
घयोभवति अन्यथापुनरस्या एवहृष्टानेनाति दर्शायितुमाह तदेवत्यादि सर्वेष्वन्येने
नहूलनणलच्याच्यभिचारकः अक्रम्याये नेति अप्रस्तुतप्रशंसाभेदानामेववाच्यत्वकथ

नात् ग्रोहृति सामान्येनादिनासमर्थनाद्वस्येति साकांक्षत्वादुपादानापेक्षत्वात् उपादानमि-
ति एवमेवेतन्नहि तिन्नेत्याकांक्षोत्थाप्य ननु तत्कार्यकारणभावाश्रयस्य भेदस्य यस्य कार्यलिंगके
ऽप्यकृते भवन्तीति सामान्यविशेषभावाश्रयस्य भेदस्य यमाश्रयणीयम् विशेषणापि
सामान्यसमर्थने पत्र सामान्यवाक्यस्योपपादनापेक्षत्वं तदा यमलंकारः नहि विशेषाम
कारगत्वस्य तूपादाने पुंसोऽकलवेलत्तएपनवात्तमाप्रमेवग्रनिहाति मिनमिति सामा
न्यात्माद्यकृतोर्थः सिद्धात् पत्रत्रनः स्वनः सिद्धस्यवस्तीति विपरीकरणार्थे नेदंकेद
शभूतउपादीयते नत्वोसहूरणालंकारः गुणसन्निपाते दोषनिमज्जनात्मनः सामान्य
स्यैवेत्याकांक्षेणासिद्धस्येदोः किरणाविवाक इति नेदंकेदेशभूतो विशेषस्तत्वपतीति
विपरीकरणार्थमुपात्तः पुनस्य विशेषस्य सामान्येन समर्थनमर्थान्तरन्यासमस्यत्र विशे
षणापि सामान्यस्य समर्थनमिति सहृदयीयम् अन्यथा सर्वाभिः स्यात् नस्यैवेति स
हसाविधानभावस्य एतत्कार्यविरुद्धमिति सम्पद्धरणानुपकार्यविरुद्धम् सामान्यं रूपेणेयम
नेनैवयस्येणाविशेषः सामान्येनसमर्थितमित्युक्तम् सामान्यन्तविशेषेण समर्थ्यते यथा
गुणानामेव दोरात्म्याद्धुरि धुर्यो नियुज्यते असंजातकिणस्कंधः सुखं स्वपिति गौर्गडी
अत्रापि समर्थ्यसमर्थकभावसमर्थनादुदाहरणत्वेन वाच्यम् उदाहृतमिति सहृदयाव
ट्यीनेत्यादिना २२ एतदुपसंहृत्य मन्यद्द्वतारयति एवमित्यादिना नेदं वाहगम्यस्यापी
त्यादिना ननु कथमेकस्यैव कासिंकालेगम्यत्वेन वाच्यत्वेन च सम्भवतीत्याह गम्यस्यैवेत्या

दिप्रकारेतनरेणेतिकार्यहिङ्कारेण अत एव निष्फलैवैतस्मिन्काले गमनेवाच्यता सेय
वात् कार्यादिङ्कारेणात्मादिशब्दः प्रकारे अभिधीयमाने हि कार्यतदन्तादिनाभाविन्यान
व्याप्ति इत्यकारणमाह प्रतीतिगम्यमपि तद्वाच्यायमानेमिति यदेव गम्यते तेनैव
मर्यतेरणाभिधानम् अतस्य स्वप्यक्ष इतेयजयत्तनयस्तदीयः द्वमामारवतनुय
वाहननामधेयः इवीरवेतिवरवीरविलासिनीनोस्वभावशोभमकेणत्रियदर्शनय
इमारोवेवनरलेकारप्रकारेणवाच्यम् वद्धाजयदितिक्रियमाणेगनोकम
केभानीहरित्यादिविदनतद्वाच्यमेवस्यात् नचदोषाभावमात्रेणालंकारत्वयुक्तमितिव
क्ष्याः प्राग्युक्तम् यत्तु स्वभावशोभिस्वियदर्शनात्मककार्यद्वयेणार्थस्वस्थिरार्थकार
णद्वयस्यद्वयंप्रतिपादितेनेदितेनप्रकारान्तरेः पानिवास्थयरवत्केनयुक्तमिति निवी
जेवपर्यायोक्तालंकारवाचोयुक्तिः अत एवैतद्वयोरपि कार्यकारणयोः प्रस्तुतत्वात् कार्य
मुखेनेति प्राविज्ञानमञ्जरीस्पर्शनद्वारेणार्थः स्वर्गविजययइति कारणद्वयः वर्णनीयमि
ति प्रस्तुतमेवेत्यर्थः आहेतिस्वमिति निदाघ्याभिप्रायादिनाप्रमाणान्तरादितिवत्कृवाच्यम
कारणादिपर्यालोचनात्मनः वाधितस्तनूपेति प्राग्युक्तमेव प्रस्खलद्वृत्त्यर्थः अत एवास्या
धनेभेदः सा हि विश्रान्तवाक्यार्थ वस्तुवाच्यो विमर्शपर्यालोचनावलोदवगाम्यते इदपुनः
प्रमाणान्तरवाधितः स्वार्थः स्वयमनुपपद्यमानत्वात् रजनिदाहेसमर्पयः
तितद्वैवप्रहृतवाक्यार्थस्य विश्रान्तेः एवं अप्रस्तुतानां सर्गः स्वभगनत्यैव अनपवति

प्र॰वि॰

६१

61

सिद्धः इदानीमन्यद्दोषमन्यस्याविलोकस्य इत्यादौ विशेषेण वा कार्यं वक्तव्यो ऽपि समर्था
लोचनायावलम्बितायाः प्रतीतिरिति निषिद्धविषयत्वमेवमुक्तम् एवं चोदितप्रमाणेन वा त
एकाद्वितीयावेत्यभिदधता हेतुप्रवादव्याजक्तीति नेष्टुं नैकेवाद्विविधाव्याजक्तीतिति
रुचितम् प्रकाराप्रकारविभावो हि सामान्यलक्षणसद्भावे भवत्यसम्भवत्सामान्यस्य तद्धे
शेषाभावात् शाह निवेधनेन सामान्यमाश्रित्य हृद्योऽयाभिधानम् एवं स्थिति निरास्याम
पक्षतायां निरासस्य पक्षतद्योगस्य त्वमित्र अप्रसिद्धम् यद्येवं तत्किमियमप्रस्तुत
प्रपञ्च एव न भवतीत्याशङ्क्याह स्थितीत्यादि नत्वाह सामान्यविशेषादौ नाम्यत्वमुक्तं
विपरीतलक्षणे प्रतिपत्ति निमित्तत्वाच्च वैपरीत्यप्रतीतिरिति भावः अन्यथा हि सैव
स्यात्स्वैव प्रतिपत्तिस्यात् लक्षणाच मुख्यार्थबाधप्रविवेकैव भवतीत्यभिधीयमाना
याः स्थितेवापि तत्स्वरूपत्वमुक्तम् अप्रसामान्यनिरास्यम्यावाच्येन स्थितिनिदर्शनेदासस्य
न मेव भवति तदेवालेकावर्णनतात्पर्यादिति दर्शयितुमाह किंहुनीतेत्यादि उन्मूलितेन
निरुक्तिरेव वाच्यवैनोक्तेऽन्यर्थः क्लिष्टाभिप्रायदाहरणमेवेति हि तात्पर्यम् अतस्त्व
स्यालोचनकारेणायथाजस्त्यदाहरणत्वमुक्तं न तदुक्तमेवेति भावः उदाहृतेषु
माश्रित्य तमेवाह उक्तवस्तुमाणायोरित्यादि तथा हि विधेस्तत्र विवक्षितत्वात्
वविधानादेः सोऽस्य काम स्वनिषिद्धः वाच्यतत्स्वरूपत्वाद्धि तत्प्रकारणिके विधानादे
न स्यात्सम्भवात् यद्येवं तस्य साधकाय एवेत्याशङ्क्याह न स्येत्यादि अन्यथेति विशेषय

तिपत्तिर्यदि न स्यात् न स्युर्विषयं दर्शयति स चेत्यादिना उक्तस्येति वक्तुः कथन स्वरूप-
स्य श्रास्त्रितानामि पातने नेति सामान्यमुखेन श्लोकिमुखेन वा श्रास्त्रितानामि पाव्याणां ते
न ग्रन्थस्य हि सर्वे विवक्षितार्थस्यानिष्प्रमाचदेवस्यतीति प्रसङ्गः कैमर्थ्यकोटिकिमर्थ्यमे
तदिति प्रयत्नेयागमरूप इत्यर्थः एवमित्ति कैमर्थ्यकथपर्यालोचनानन्यत्वरूपाहरणरूप
त्वात् वदतीति शाख्याः यदाह स्मा मह्यं वक्ष्यमाणानां विषयस्तत्रोद्देशे पाहि यामतः प्र
कत्वपतयाशेषानिर्दिश्यन्तीयथाक्रममिति तेनासम्यकमेतन्मतमिति भावः वक्ष्य-
माणविषयोपि हि कथनस्यैवतिष्ठेयन्नकिमर्थमेतत्कथ्यत इति कैमर्थ्यपर्यालोचन-
मेवयतीयते इत्येकपदात्तेपराहस्यार्थ इति तस्यार्थमेदाभावाज्ञावात्वपावित्तिनशुक्त
तक्तिमिवात्तेणमवन्मते शुक्रस्थापाशकाह न चेत्यादि श्रातेण इति विशेषः कार्यका-
रणयोरभेदोपचारात् इष्यस्येति विशेषात्मनः श्रुत्यस्येति विशेषात् एवं निषेधविशे-
षयोर्भेदेनावस्थितेनात्र सामान्यलक्षणसंभवोलीति तात्पर्यम् न तु सामान्यं सर्व
विशेषाणां सामान्यानुशासनं तत्तादृक कार्यं कृतौ निषेधादिरूपश्चावश्यमेवव्यव-
स्यतीति कथमत्र निषेधविशेषयोर्भिन्नविषयत्वमुक्तम् सत्यं यद्यप्येवं तथाप्येत-
त्वमदर्थ्यमर्थ्यं दर्शनतत्र तथा नावगतेः इह वर्णाहमेवैतदातेणांताऽनार्थवदा-
यात्तम् तथा वेदे हि रूपकादीनामप्यपमानं स्यात् तेषामप्यार्थस्य साहश्यपस्य
भावात् पनश्चोक्तविचारोऽराजानकतिलकेनैवसम्प्रपंचमुक्तमिति न तथा।

स्याभिन्नविष्कृतम् तेनेतिनिषेधविशेषयोरेवभिन्नविषयत्वादित्युपशाहृत्याऽभेदात् य
स्तत्रविशेषः सकिंबाध्यतनगस्य इत्याशंक्याह विशेषस्येत्यादिकथनमेवेतिनपुनः
सालाहृत्वनादितिकथनम् सामान्यशास्त्रेयतिसामान्यमेवाश्रितमेवार्थः विशेषनिष्ठ
तेनेतिसामान्यविशेषाविनाभावित्वात् निषिध्यतेइतिअत्रोत्तरत्वेनसंबंधनीयम् अत्र
नरगतनेतिसामान्यशास्त्रेयत्वापिसेवेयः अत्रापिहिस्वरूपराशेरिति किः सामान्यस्त्वे
नैवनिषिध्यतेविशेषस्यहिंसात्वादेनिषेधनोभवतिनिषेधानेनवंतत्त्वनीतेभाविवत
निषेधासंभवात् नस्कंकोनिषेधः शास्त्रसमर्पितेनकालमयनीयमानेचविषयेसंभव
ति नस्येत्यतिपक्ष नत्तद्द्वयोरात्मेपयोःसुत्तरोभेदः संभवतीतिकथमेकस्यैवोक्ता इत्या
शंक्याह शाहित्यादिकल्पनमितिनपुनर्वेत्वसत्त्वावइत्यर्थः वक्तनानिषेधपुत्र्वेनविशेष
इत्यनेनयस्यैवनिष्टत्वंतस्यैवविशेषइत्युक्तेनिर्वाहितम् ॥ हरण्यवासेसंगृहीतमित्र
भयत्राशालिंगानांस्वर्णांकतृक ग्रहवाललहि भूमिणागमणोऽस्मिविलेवप्राणेण इ
त्यत्रपुनःकृतस्यालिंगनस्यनिषेधोविधीनात्पयोभावात्निषेधाभासतोयायाद्दिमत
दुदाहरणानवाच्यम् यतोऽत्रविलेबकारिणाशालिंगानस्यैवनिषेधेनगम्यतेविधिरुद्दे
चितः सचविधिरत्रयत्ययमनन्नादृग्भ्यानलक्षणानिषेधंलक्षयति अत्रचरामनस्याव
ष्टुपदविहायनादिविशेषः यथाजनात्लक्षणायाशालिंगनस्यैवचेष्टितनगम्यमानत्वा
विधिरेवपर्यवसानेनानिषेध इतिविवक्षितार्थोविप्रलापएवस्यात् अतस्त्वोक्तविषयेविहित

निषेधेष्वात्तेपत्वमन्यत्र निषेधोऽन्यत्र च विशेष इति न वाच्यम् प्रसादस्येति वक्तव्ये तु नत्वया-
मिति न कथनस्यैव निषेधः सामान्यद्वारेणाभिमतोऽस्मीति भणनेन सामान्यमेवाक्षि-
प्तोऽर्थः अतश्च तन्न त्वया यो द्वारेणापूर्वमेव नितान्तमविशेषाश्रूतकत्वम् इह प्रत्येति काका-
क्षिप्तोऽयं न योज्यम् अशोको वितिमस्तं [illegible] इत्यादिना अशोकान्वेषणेऽपि यते इत्यादिः
किमथवा इह तत्र लग्नेनेति सामान्यरूपस्यैव निषेधः एवमपरस्य विभज्यस्य रूपस्याविर्भा-
दर्शितं एवं चेत्यादिना उपक्रम्यते इति एतत्स्वरूपमनेन तेनैवाक्षेपेण वर्णं भवतीत्यर्थः
न देवाद्यने नेत्यादिनिषेधविधिनाक्षेप इति मैव वाच्यम् एतच्च न तत्रापि योज्यम् यदाहुः
विहितस्य निषेधेन न निषेधविधिर्भवेत् निषेधनैव विधिनं ज्ञानात्तेन प्रकीर्तित इति न
च निषेधविधिं यथा एष हीरादजन्माऽ[illegible] शरणात्राशीर्षं तदे
तेनात्र इदं मानिमिषेनैव मध्ये [illegible] सैषा हालाहलश्रीर्विलसति नन्तरं त्वं नागराजास्तथैव
के काल कालिया [illegible] दम पिनद्धं [illegible] ने नमस्ते अत्राभिमतेति निषेधस्यैव विधिः अ-
त एव न तस्य समानम् न त्वमाद्वारेण विधिपर्यवसानम् इत्यात्तेऽपि पर्यायोऽन्यः सामर्थ्याक्ष-
भावः इति नायमप्यलंकारः सद्भिरनद्यायस्य यावदेव भवति विहितनिषेधस्तु यथा अञ्जा-
म्भः [illegible] वक्तव्ये न तेन किं [illegible] मदेहे सन्तः [illegible] तो मुग्धास्मि सर्वोज्ज-
लिः यद्वा किं विनयात् [illegible] स्वयमेव न तन्मनसो-
ज्ञापरैव नयः अत्र विहितानां विनयोक्तीनां निषेध इति विहितनिषेधः एवं वक्ष्यमाणेषु ।

अ·वि·
६३
63

पालंकारः निषेधेन विधिस्तु गम्यत इत्येवोदाहृतः । यत्र च निषेधः स्वयमनुपपद्यमानत्वात्स्व-
यमेव बाध्यमानत्वात्स्वात्मनैव विध्यर्थं समर्पयतीति पदार्थस्य स्वसमर्पणासिद्धेर्न पर्यवलक्षणामूलत्व-
मस्यासिद्धम् यदुक्तमन्यत्र यत्र स्वयमविश्रान्तेः पदार्थस्य समर्पणम् इत्यतो सामस्त्येनापि
निषेधस्यैवाभासनात् इति निषेधविधौ विहितनिषेधे च पुनरभिधीयते निषेधः न पुनः स्व-
सिद्धये पदार्थे पदार्थस्यैव लक्षणामूलत्वमत एवाक्षेपे व्यङ्ग्यार्थस्यैव विश्रान्तेर्व्यङ्ग्योऽर्थो वाच्यायमा-
नात् अत एवास्य स्वसिद्धये पदार्थेषु प्रतिषेधस्य पदार्थान्तरे पर्यवसानेन विधुः प्रतिषेधस्य भा-
सनादिति यदुक्तमेवोक्तम् यद्यपि लक्षणायाः स्वसिद्धये पदार्थान्तरपरस्य शब्दाभावः पूर्वमानुक्त-
त्वाद्युक्तेनत्वेनास्य वैधर्म्यं प्रस्तावनामपर्यालोचितनाभिधानमित्येवं पूर्वमेतदुक्तम् नन्वेव
यद्येव निषेधस्य सामान्येनाविधिपर्यवसाने आक्षेपे स्तु देव विधिनिषेधपर्यवसाने
कोनामालंकारस्त्वाक्षेपो नाम विधिनेत्यादि अवसरे तत्स्यापि शाहसामान्ये निषेधसा-
मान्यविशेषभावमाश्रित्य वाच्यप्रकारप्रकारविभावः कोऽयं नानुवाचकेन विधिनिषेध-
योर्निषेधविध्याक्षेपकत्वादनयोः सामान्यलक्षणायोगात् तथा चोक्तं निषेधस्य विधि-
पर्यवसानात् अस्य चालंकारान्तरादेः लक्षणमदृश्य इति केवलमित्यादिना अत्र राज्यव-
धनो केवलनाटकमुक्तम् श्रीहर्षदेवोक्तो न निषेधवनाविवक्षितप्रसूतेति न केवलं
वाल्यायत्र निषेधवत्ताविवक्षितया विदतदेवान्तनिषेधकमपीत्यर्थः नेनेति वा बल्यादे
निषेधस्याविवक्षितत्वात् वक्ष्यते इति सौकर्येण कार्यविरुद्धक्रियायां चेत्यादिना एन ६३

एवमानेनोक्तनयापि द्विकृत्यादिप्रतिपादयतीति इह सत्यादिना प्रमक्तनय इति विशेषांश
प्रसक्तवयथापि विधिप्रवेनप्रतीतिः नयानिषेधप्रवृत्तेनातिप्रसाक्रयम् एवं च निषेधैकनये
वा हेयाक्तिने निवर्तनमिति विहितानिषेधादावतनत्र प्रसङ्गविधय इत्याह इह निमादि
तस्येत्यादि तेषाम् तद्भावमात्रेणेति केवलेन चमत्कारसद्भावेनेत्यर्थः प्रतीयत इति प्राप्
तेनाहं नाणिकेनि निषेधस्य शाह्राप्रपातेनेवात् निषेधे विशेषमात्र सामान्यं त्वप्राहेपोले
कारोवाक्यपद निषेधाभासस्यापि वाक्ये तत्पद्य तु यत्नेनादर्शितम् प्रतयथास्य धन्यमानो
दाहरणामप्रयुक्तत्वात् तस्यहाप्रयुक्तानत्वात् इत्यत्र च निषेधाभाव एव सामान्येयं प्रयमानो
भवति न निषेधमात्रं स्वैवेति दर्शयितुमाह न खिल्वादि प्रतदधि निकृताय इत्यदाहेणा
हामुदाहृतेन दप्युक्तमेवेतिभावः एवं वा सर्वथायथादि तस्तु रूपसप्रपसंहारं सर्वथा विध
निपादयति सर्वेथात्वादिना सर्वथेत्यनेन कृत्याप्यसत्याभिधानानासीति दर्शितम् एतदु
पसंहृत्य न मदवतारयति एवमित्यादिना समानन्यायतादितियथात्रे इह सनिषेधोवा
ग्विनाहृष्टोपर्यवस्यतीति तथ्येहायानिषेधस्याविधिर्निषेधे इत्येवं रूपात् एवमनावृत्ताव
स्यायत्ताचाक्षेपस्य साक्षात्प्रयुक्तः सामान्यलक्षणसद्भाव इत्यर्थः नदवाह प्रतिषेधा
दि एतदेवहृष्टान्तद्वारकं व्याचष्टे यथेत्यादिना नदीति विधानेप्रस्त्रवलङ्घनादिति स्वार्थे
बाधात् पर्यवस्यतीति स्वात्मसमर्पणेन निषेधं लक्षयतीत्यर्थः ततश्चविधेर्निषेधल
क्षणात् उपकरणीभूत इति स्वार्थबाधाद्रूपसर्जनीभूत इत्यर्थः प्रतिषेधविशेषेण

नेनश्येनेनाभिचरेत्कम् अन्यथाह्यग्नीषोमीयस्यापि तुल्यत्वात् निषेधाश्रवणमिति निषेधस्यात्रलक्ष्य
माणत्वात् सर्वत्रैव हिंसात्वलक्षणार्थाना लोके नैवलक्ष्यार्थे प्राप्तत्वेन तस्मात्तत्पत्तेः तेषा
मोत्तराश्रवणे सिद्धेऽपि पातेष ह्येवलक्षणा अनाक्रमस्युपर्वनिरस्तत्वात्ताम समर्पणे
नैवभवतीतिपश्यामिकमेवमुक्तम् अतएवाग्नावस्थानिवमिति यस्तु यागवदात्मकं
मधिसातेषशाहस्थार्थः व्याजक्तमाहोत तमाजेनस्वतीविवादितत्वात् रतनमेवमुक्तं तत्र
एकत्वम् इहापि श्येनेनाभिपदेशाभवतीति न्यायाविदेवयत्रयथा तन्नयाविवक्षितं तदे
वलत्वात्पदेशानिमित्तम् नचफलातिशायिवताश्रुतावक्तुमित्युच्यते न तस्यापातिकेध
नाविलितीन्यात्वाश्रिविवादेहुक्तः तस्माद्दादिष्णतेविधिना नर्यता निषेधः स्वार्थे वि
धावपिनपर्यनुयोगावहिः तस्मादनिष्टविधिरेष लक्षणत्वात्तेषमव्यापतितोपित
भिन्न एवेत्यादिनवाच्यम् निराकरणस्तवेनेति यद्वालाक्रियते क्रियतां कातु स्वातुमोदन
द्वारेणानर्थः फलवद्रूपेहेनेति स्वार्थबाधात् प्रापत्रयतीति स्वात्मसमर्पणेन तु विधि
मुखेनास्य किमागृहणे स्वयानिषेध एव क्रियतामित्याह फलाभिमत्यादि एतेन तिविध
निषेधाश्रुकत्वम् यथावस्थितेनास्य फलसंप्रावर्प दर्शितम् प्रमुखत्वपर्वतिनप्रनः प्रष्ठ
मानेत्यर्थः एतदेवोपसंहरति तस्मादित्यादिना अभिनवतेन तिदेशाधपतयातेनूत्सेसो
हृत्याश्रीवेत्वनोचयोपायहाशीर्वादात्मना स्वावस्थास्वरूपस्येव प्रियायाता निषिध्यते इत्यु
क्तसंभवनापलक्षणेनलक्षितः नपुनर्यथघटात्मकेत्येनयाक्षेपम् विधिनिषेधा

म्यां प्रतिषेधार्थं प्रक्रियालेप इतीह गोवर्द्धिश्री भोजदेवेन स्वलक्षणं कृतम् ॥ इदानीं
विरोधस्य लक्षणमसौ उपक्रमते श्रुत्वेषु इत्यादिना एतस्य भावेनेति विरुद्धत्वात्प्रवेशा
नुगुणत्वेनेत्यर्थः तत्रापीति विरोधस्याभावे कारोपक्रमेपीत्यर्थः तावदिति उपक्रम
तत्र हि विरुद्धता भस्य श्राधान्येन तमेवाह विरुद्धेत्यादि तन्मध्यपर्वेति जात्यादीनां गुणा
दयपर्व विजानीयात् गुणादीनामपि जात्यादयः एव विजानीयाच्छास्त्रा तत्र कस्मै यद्
भ्रादय इत्यर्थः ननु विरोधस्य दोषत्वे वाच्ये प्रस्तुते कथमस्यालंकारत्वमुच्यते इत्याशङ्का
ह सचेत्यादि समाधानमिति वस्तुतः न पर्यालोचनया लोकस्य विरोधस्य तीत्यनेन भावी
नैतदेवमिति प्रत्युत्पत्तो वा यः प्रमुखत्वेनेति तत्र तः पर्यवसानेन नाशुल्लगतो विरोधः
पर्यवसानेन नाशुल्लगतो विरोधः पर्यवसाने तु तथा न प्ररोहमेतीत्यर्थः एतच्च श्लेष
एवावितन्यतया तिपादनमितीह शुनत्वेऽयं क्रमः एवंच मन्यत्रापि समाधाने दोषाभावमात्र
मेवास्य न तु रूपेणाशङ्कनीयम् अलंकारः पर्यवसायिनो विरोधामि विशेषस्यापि संभ
वात् जातेर्गुणेन सह विरोधे उक्ते विरोधोऽन्यथा वा पुनमिति दिशा तेनेव गुणस्या
पि जात्या सह विरोधः सिद्धः अत एव गुणस्य जातिर्वर्जितोऽयं भेदः एवमन्यत्रापि वेद्य
दिष्टा द्वेनेति अनेनेव कालस्य तथा वैव संपादनवक्रामिधानिता अत एवास्माभिरप्य
नेन दर्शिताः अस्यादिति अनेनेह खिंतेन रत्नकोशपिवेचिद्यदायिनो भेदा अत्र प
सन्न व्याख्यापि सह चितम् तेन भावयोरभावयोर्भावाभावयोश्च विरुद्धताप्रतिवेदे

विरोधोन्नेय इति न च भावयोर्ऐक्यहृतैवोदाहृतम् अभावयोस्तु यथा नो वीतरागेण पशु·
मतो मरणमानयापि हि नि:स्पृहत्वं परस्य कुह्नत्वहृद्दृष्टौ सागांध वलय्याति कराक्षलिने व्रुमि·
भुः शैलाधिराजमनन्यान्यपयोनिनस्योः अत्रागम्यत्वानयोः क्रियायात योर्विरोधः
भावाभावयोस्तु यथा अनेन लोकोत्तरवर्णेन विदर्भेगानाज्ञनामसपि दर्भेगाभे
करमक्रमैश्च लांजनं यन्नापि पांचालस्य वैशुद्धयम शस्मान्मार सीकरणमण्णार
सीकरणवकार समागधानपि विमागधानुद्धाधाश्वेरकान्तानच्चोलकाना·
समपादयन् कुन्तलालमानच्च कुन्तलालसमाश्वालिमेमेशूरसेनानाच्च शूरसेना
न्हृद्दर्शयन् इत्यादि अत्र समागधानि लिभावः विमागधानित्यभावः एवमन्यद
पि ज्ञेयम् अस्यापि मतभेदेन श्लेषेण सहव्यवस्थितिं दर्शयितुमाह विविक्तेत्यादि
न इत्यनित्यनापवकृतेः अन्यत्रास्य विविक्तविषयत्वम् दर्शितम् इति अथ कुद्दमिम
ने संकरशाह अत्र संकीर्णमात्रेवतत न नायं संकरेण संकीर्णत्वेन श्लेषमिश्रत्वेना
लंकारान्तरविरोधाभास इति ज्ञेयम् अलंकारशाह्निवाव्विरोधाभासपवाभिधीयते
नेष्येव दृश्यवल्लनतान अत्र हि श्लेषाविरोधोन्मोहमत्वेमजोतेनेनाविनातस्यात्थयाला
न संकराश्लष्टेनवलालअमनताकयारलंकारयोर्भवति तेन यायस्पष्टत्वतामज्जेते
नेनसहतत्त्वसंकरोनयुक्तः पहृत्याति न त्वविरोधाभासानिदेतोश्लेषश्लेषस्य विरोधाप
नसहायाभासंकर इति द्वयोरकस्यानेन श्लेषमिश्रत्वस्यापि ए वैवमदर्शितम् अ·

स्यचवक्ष्यमाणाद्विशेषणाभाद्दलंकाराद्भेदलक्षणं दर्शयति एकेत्यादिना जडीकरणाना
एकरणायोविकारगानेत्वनासेकविषयत्वम् विषयभेदस्तुनिकार्यकारणादीनाम्
कविषयत्वेपयनावपिभिन्नदेशत्वासंभवनिवर्तनात् तावद्विनिश्चयममम् कारणाभाव
कार्यात्मकत्वेनविरुद्धत्वात् आहेतिकारणाभावइत्यादिना तत्रतावत्कार्यस्यकारण
एवतेनतदर्शयति इहेत्यादिनायद्गुणम् योहियेनविनानास्तियस्मिंश्चसतिविद्यते
नदेवकारणंनस्यानान्यकारणमुच्यतेइति प्रसिद्धेतियदिकारणंविनापिकार्यस्यसं
भवउपनिबध्यतेइत्यर्थः ननुयद्येवंतत्कथंकारणाभावेकार्योत्पत्तिरूपाविभावना
भवतीत्याशङ्क्याह यद्यपीत्यादि तथाभावइतिकारणाभावेकार्योत्पत्तिः अतएव
कार्यस्याविशिष्टत्वम् सतिर्यथाप्रसिद्धकारणंविनापिकार्यसंभवउपनिबध्यतेइत्य
र्थः विशिष्टतिप्रसिद्धम् विरोधपरिहारइति प्रसिद्धस्यकारणस्याभावस्तत्त्वात् य
द्येवंतत्कथमस्यविरोधत्वेनभवतीत्याशङ्क्याह कारणान्तरादिनेतिकार्यस्य
दुक्तंकारणस्यानिषेधेनबाध्यमानःकालोदयः विभावनायामाभातिविरोधत्वो
न्यवाधनम् अतआहदेवविभागोस्याविरोधेनव्यवस्थितइति एतदेवसंग्राहिशेषो
क्तेरप्याह एवमित्यादि लोकेकुतश्चायमपवादः नतथापि हरनापितत्तुयस्मैत्यादौ
बलहरणेनकार्याभावेनन्तुहरणाद्युपकारणेनबाध्यते अपितुसत्यपितत्तुहरणा
दौकारणसामग्र्यकथनेनबलेहतमितिकार्याभावस्यैवबाध्यमानत्वप्रतीतेः तस्मादेवं

विशेषोक्तौ कारणसमग्र्या कार्याभावस्यैव वाच्यमानत्वमेवमिति पाठो ग्राह्यः एवदेवग
ज्ञानतिलकेनाप्युक्ते कारणसामग्र्यामिद्धत्वाय कत्वेनैव प्रतीयते कार्यानुत्पत्तिस्तु वाच्यैवे
ति ग्रंथकृत्स्वग्रन्थे तन्मतानुवर्तिभिर्न तूक्तसमानन्यायोऽस्माभिः पाठो लिखितः यद्वेति प
कत्वेनैव वाच्यत्वेनैव प्रतीतेः ननु च क्रियायाः प्रतिषेधेन तत्फलस्य विभावनाज्ञेया विभा
वनामेवन्याहिनोद्भटादिभिः न लक्षणे क्रियाग्रहणं कृतमिति न कथमिह न इहे च नेन
कारणग्रहणं कृतमित्याशंक्याह इहेत्यादि सर्वेति वोद्भटादिभिः प्रतइति वैयाक
रणैरेव क्रियाफलस्य कार्यस्याभ्युपगमात् सामान्येनेति सर्ववादिसाधारणतयेत्यर्थः
सर्ववादिसाधारणोऽर्थः द्वितीयेति अन्यपादेयानेविभावनेतिभावः यौवनहेतुकत्वे
नेति समस्यानायायासिद्धकारणमाश्रित्येत्यर्थः अन्यस्याहि विरोधपरिहारो न स्यात्
न त्वेच सकेन न विहितोऽप्येवमदो यौवनहेतुकस्यान्यस्यैव यौवनहेतुकएव विव
क्षितइति कथं कारणाभावे कार्यस्योत्पत्तिरित्याशंक्याह मदस्येत्यादि हेतुविशेषइति
स्वभावदर्शरूपे मन्यातिशयोक्तिः अव्यभिचारिणीति अतिशयोक्तिं विनास्या अनुत्थाना
त् अतएवेयं न्यातिशयोक्त्यनुप्राणितैव भवतीति सिद्धं तदेवाह तदनुप्राणितत्वेनेति य
द्युक्तमन्यत्रापि शास्त्रिणातिशयोक्तिरवश्यं वक्तव्या चैव विभावनेति निरुपादानसंभारमभि
त्तावेव तन्वते जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने इत्यत्र तु उपादानादिविरहेणे
व जगद्रूपस्य कार्यस्योत्पन्नत्वमाह विभावनेव नास्तीति कस्यातिशयोक्त्यनुप्राणितत्वं। ६६

स्यात् एवं नवद्रूपेन वस्तुद्धिः न वस्तुलेन वस्तुगणानविज्ञानम् एवमेव तथापि कस्यापि कोपि नव :
वहितो भवति इत्यादावपि ज्ञेयम् अनन्तककविक्षुद्रव्यापि सम्भवास्मिंश्चास्यात्रतिपाद्योगा
न पानितत्वमिति निवाच्यमिति यदुक्तं तदप्युक्तम् विशेषोक्ति वदति विशेषोक्तो पाख्येयं ।
षोकमिति भावः अत्र वाच्य इदाहरणे द्वितीयपादे एव विभावना व्याख्येया न पुनरन्यथा विले
वान्यथ्यामकमित्याह अमभूतमिति केचिदिति विवदंते इति संबंधः अकारणतादिति से
भवणादिहि मदुनादः स्वरूपम् यद्यवनहेयान्यः कोलेकार इत्याशंक्याह एके इत्यादि अग्रमे ।
इतिवामनीयाः अपरे इत्योद्भटाः तृतीयस्तु पक्षी नूतनो लेखकप्रकल्पितेनात तथाह्य
सौपमानस्य शुक्लत्वे उपयोगा इति न स्पलतितत्वसम्भवोपयोगायो अनेकत्वमिति वात्
गेयकृतापि साहित्यमीमांसायामेतत्स्त्राकविज्ञेनोपपत्स्वयमेवात्रकम् लेखकेस्य सस्य ।
च्यस्यानिपदमेव विपर्यासः कृतः तथा चाचेवासम्यतामित्यादिकोऽयं स्वस्तदनुयायिनी व
ने स्पस्पपश्चादुपपन्नोपि गम्यमानत्वमिस्य स्पपश्चात्तिखितः एतच्च दूषणाभिन्नस्याभिर्यथाहि
न एव ग्रन्थो व्याख्यातः न हि प्रयोजनकारणसामग्री कार्योत्पादात् नोभवादकारणस्याहि
सामग्रीत्रितावयवकारणानि कार्यवंति भवंतीत्याद्याद सामग्रयाः पुनः कार्यजनक
त्वं नस्यादिति भावः अतएवाव्यभिचारात् नियमेनेति अन्यथेति यदा कारणानि कार्यं ।
नोत्पादयंति एवमेके किं वनजनकं सामग्री वेजनिकेत्यादिनी सामग्राणा कारणानां
कार्यजनकत्वं भवतीतोऽवेतिनाम्यर्थः यदानेनद्विप्रयदुपलिवक्षेनेनदाविशेषोक्ति

श्र.वि.
६७
67

संभवतीत्याह यत्रेत्यादि यत्र च वक्तव्ये नानिमित्तनिमित्ततो निविरोधपरिहारः नन्वेकमेवास्या भेददर्शि
देशमाह साचेत्यादि अविरोधिनि उत्तानशायिः वक्तुः तत्त्वे संभवत्येव अन्यथा असाविरोधोद्भा
व्यःस्यात् अविकल्पितमामयोविकल्पयमनेशनमशनमपविरोधेन अस्यास्य कार्यात्तूत्पत्तेर्विरुद्ध
मतेरणावपेक्षाचितमाह कार्यमित्यादि यथा कर्कष्ठवत्यादौ पूर्वमिति यत्र च वा कार्योत्पत्ति
निर्विशेषस्वरूपेणापनिबध्यते इत्यर्थः तथाचमतीति इयोरपि नयोर्विशेषस्वरूपेण कार्यका
रणभावेनापनिबध्यमतीत्यर्थः उक्तलक्षणायाः कारणे च मावरूपवणायसंनिधानेरूपकारणे
विमुक्तवया उक्तादि इति विभावनान्यथा कोमावरूपवणादिसंनिधानेरूपस्यकारणस्य
कार्यमत्र उक्तेद्यानस्यास्य विरुद्धा कद्याते नमसंधि कोमारत्वरत्वादिसंनिधानेरूपका
रणे कार्यस्यात्र उक्तेदात्रपस्याभावः इति विशेषोक्तिः अस्य इदं नवमिति कार्यकारणयोः साक्षा
देशयात्तेनायतीतेः नन्वेवानयोः किमिति संदेहः एकपक्षाश्रयएवविक्रियतामित्याशङ्का
ह साधकेत्यादि नन्वत्र तेहि नामपरूपस्याभिहासमेवान्यमित्यादोवासनेन यावि विशेषोक्ति
रूकामेहि किं नाम्नेत्याशङ्काह यात्रित्यादि एवमनयेवादर्शकयुगलहास्यपवयादि का
ल्यनायां स्याधदार्ढ्ये विशेषइति संविता विशेषालंकारोव्यामिन्दर्शनेनरूपकमेदपूर्वातिम
इत्यस्वाद्यः प्रस्तावेनानुगुणेपन अनपेक्षयतः कार्यकारणभावाश्रयापि विच्छित्तिविशेषाः
संभवतीति अयं पंचमात्र दर्शयितुं पुनरिहास्य वचनम् एतच्च शश्यहतैर्वोक्तम् प्रकारपंच
कमध्यात्कार्यकारणभावः यः प्रकारः सकार्यकारणनाश्रयालंकारप्रस्तावप्रपंचितस्थेन ६७

तापिध्यते इति उच्यते इति न पुनर्निर्णीयते इति पूर्वं वै वास्य निर्णीतत्वात् तामेवाह कार्यका
रणयोरित्यादि उभयत्रापि नियतशब्द एतदव्यभिचारदर्शनार्थम् एतदुपगमः इति कार्य
कारणयोः साम्यविपर्ययोः साम्यास्युपपत्तिवैधात् शैत्यौक्तिनिमित्त इति कौतिस्त्रियोर्वह्नेः
नानिर्गमनप्रवेशासंभवात् अनिपात्यते इति प्रयोजकत्वात् तथात्वमित्यादि एतदेव व्याप्ति
वकमुखेनापि दर्शयति न हीत्यादिना उचितसंगतिनिहितेतरेति एकदेशयोरपि कार्यका
रणयोर्भिन्नदेशत्वेनापनिवधात् अतएव वचनयोर्भिन्नदेशत्वादित्यविषयभेदेन भवतीत्य
कविषयाद्विशेषादस्याभेदः इह वस्यते इति अस्याश्चापि कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वेन विरोध
गर्भत्वात् अभेदायुक्तस्य य इत्यनेनातिशयोक्तिरस्याश्च यन्त्रणाकेन न कदाचिता अन्य
थाहि विशेषोऽद्यापि हरःस्यात् एवं पयोगजस्वरशाद्वयोरतिशयोक्तिवलात्मनापालनपु
क्तिमत्तापवाचकत्वं द्रष्टव्यम् अन्यत्रेति कार्यवर्गादौ विरूपेत्यादि इहेति अस्यास्तत्र उप
मसंगेणाविरोधगर्भत्वात् विरूपामिति कारणापेक्षया विजातीयत्वेनातद्गुणत्वात् यद्य
पि चात्र समयाहृत्त्विकेतराति विनिवकार्यकारणयोर्वैलक्षण्यं विरूपत्वं संभवति तथापीह का
विषमनिभातिवर्तितमेवेन तथाह्यम् तेन द्राक्षाफलानि शिखरिभूषिलोद्भवानामप्यसंभवात्
रसनिर्भरता भवेति विषवरदंशकठिनकायनिगूढभ्रमरालगार्हकालिष्वन्तर्भावसंभव
ति इत्यादावेषमनवाद्यम् अपरेष्वपि कार्यकारणभावस्य व्यत्ततः संभवात् तेषा
तिसाधर्म्यविवक्षायामिहास्य अप्रतिलम्भ इति अप्रसिद्धिरिति यावत् अपरेणेति न केवलं तयोर्विरूप

नेयावनसंघटनायाश्चमत्कृतत्वमितिभावनात्मार्थे । एकमित्यभिहितताशंकताविषयाणां
भिन्नत्वमुक्तम् । नमस्कारकारित्वसामान्यलक्षणस्य समवायात् । एकमेव पुनरेषां कस्मादभिधा
नमित्याशंक्याह । पुनरुपेत्यादि । यः किंचिद्गुणवत्स्वभावेन विकटमनस्य रथिकमुक्तेनेदित्या
स्याभियुक्त्यावस्थेयथामात्रव्याख्याननिर्वाहसमुन्मेषकमानसमाधानेनिराकृतमितिनतेदः
वसितोनीकार्यम् । नस्पष्टयाङ्गीकृतस्थिरविच्छायमाणत्वात् । इह हि यथाशङ्कास्याक्रमाश्रहस्यहृदयपर
कीयहृदयाणोद्धारमात्रमेवाविवक्षितेनपथायोग्यार्थपुनस्तत्तत्रिवाकरणमपिकृतेकैश्चदेव
सम्यक्करूपस्यग्राममिति । अत्र च कृत्स्नवर्गीनेकार्यकारणात्मकविषयद्वयगतत्वेनास्यन
भिन्नस्याभिन्नविषयत्वादेकविषयाद्विरोधाद्भेदोऽन्यः । एवमन्यत्रापिज्ञेयम् । अत्रपनानीति
अत्रएपामादीनामनन्तरूपसंयोग्यघटनवास्तवमित्युदाहरणान्तरेणोदाहियते । यथा
शिरीषादपिमृद्वङ्गी केयमायतलोचना । अयं क्व च कुकूलाग्निकर्कशो मदनानलः ॥ अत्रा
नवरूपयोर्बालाशीमदनानलयोः संघटनम् । अत्रेति तयोर्यातेरेवहिरोधो अतइति अत्रविषमम
वसान् । ननुयथायोजितप्रतिनिषेधसुखदत्तः सखीवाक्यतमस्यकुटात्तः सम्भ्रमोद्दवत
स्यविशेषात्स्वेकरः किमिहहृतवश्चैव अत्रकुटानस्पहृद्यानिषेधायादलक्ष्मनकेवलंतद
सिद्धियावतस्येवमात्मतेपुरकोज्ञानेर्थान्तरन्यासः । तद्धिपर्ययेण्यादिश्वसंभवादित्यल
कारवत्स अत्रालंकारत्वोदितिकारणकार्यायोनेवैलक्षण्यनायतस्पत्वान्तीडुष्टत्वाल
क्षणात् । यद्यपिवतनमसमघटनापिवस्तुतएवश्रुतेतितस्यात्रापिकस्यमलंकारत्वमित्या

शेकाह ग्रंथेत्यादि चारुत्वादिस्यलेकार्यत्वपर्यवसायिनः अभिरूपानाभिरूपेतिशोभना
शोभनत्वविषयत्वेनेत्यर्थः आद्य इत्यभिरूपविषयः द्वितीय इत्यनभिरूपविषयः अत्रेदे
ष्यादिभ्योचित्यलक्षणात् स्वविपरीत इत्यादि एतद्व्याचष्टे यस्येत्यादिना यदिति प्र
सिद्धम् फलमित्येकार्यम् तस्येति हेतोः तदितिकार्यम् प्रयत्नस्यकार्यादभेदोपिनेव
विध्यमिति तदिदमुक्तम् एवंयस्यकार्यं तस्यनाचन्तद्विपरीतंभवतियदिचतन्नस्यात
न्निष्पत्तिश्चैवयदिकस्यचिदित्ययत्नः स्यात्तदयमलंकारः इत्ययत्नात्पर्येम नन्वेवमिह्रूप
कार्योत्पत्तेः किंनविषममेवभवतीत्याशंक्याह नचायमित्यादि तस्येति विषमस्यवी
लयापिप्राङ्गुपदशः प्रसूतमिति विपरीतप्रतीतिबलादेतन्नोपपद्यते इति स्वप्रतीतिः
अन्यथेति निषेधबलादुत्पत्तीत्यप्रतीतेः यद्यपि विषमे विरूपस्य कार्यस्य स्वयमेवो
त्पत्तिरिदंवत्तन्निष्पन्नेयत्नप्रयत्न इतिस्थितोप्यनयोः स्फुटो भेदः तथापि ग्रंथकृता वि
शेषपरिपोषायैव सहस्थितिकथामात्रो भेदयोरुक्तः हेतुमितिमोचनस्यापदृष्ट्वाफलं
ग्रहणं कथं भवतीत्याशुविपर्ययादिकं केनाज्ञाने षयप्रतीतिः अन्वेतन्नेवं चेतन्त्रिमिति काव्ये
पदानां प्रतीतिः अत एव विषमादस्य भेदः इतानन्द इति एवोत्क्रम्यते चापवानताना जनक
दाहरणमस्यलुत्यस्याश्रयदर्शनार्थम् एतानिग्रंथकृतेवाभिनवत्वेनोक्तम् आश्रयेत्या
रभेतिविविधानेनरम नचतनुरूपयोः सङ्घटनेविषमस्त्वमित्याश्रयाश्रयिणोस्तुमेके
षम् लंकारान्तरमस्यैव भूषणाशंकाभावात्कारणेनघावद्देते नत्वत्वादिना आश्रयस्याप

प्र.वि.
६९

स्य आश्रितत्वेनात्मीयत्वम् अनेनैव ज्ञानभेदद्वयमप्युक्तम् एवं चापरिमितताऽपरिमितत्वयोः
संपत्त्यात्मतया विषयव्यवस्थापनं घटेनैकत्वदर्शनमस्मिन्निरिस्थितावपि यथायोः संघटनमेव
नन्वेवं तत्स्वरूपमेव तत्स्यते विभिन्नचानन्यापत्तमेव स्वतन्त्रचिदानन्दरूपयोः सच्चिन्मयतया सह
भेद इति विद्राधु: इत्युक्त्वा यागायययोर्येन समसंवी: स्यादिति रूपयो: समस्फुटो विषमो वा
च्यमपि केवलापि किंचनाधिकं तत इति न वाच्यम् तस्मात् श्रुत्याणोः कविश्वतिमाकल्य
तमेव प्राग्वन्नुपनर्वीत्तवमेव तत्प्रकाशप्रतीतेः तेन नमोऽस्तु परमभूतीनावाभ्यामयोपत्तयोर्वि
पुत्लपारामिसंवर्णानलत्वमेवमस्तु तदाहरणमेतत् नचोदाहरणं तत्समेवमुच्यम् ततो यथा
रणवीणाकल्पाणिनाश्रम वेतन्वी समुद्गाकारे मेरुतटवत्समस्तवहृदयेकस्यचिदनिपुति
श्रवहृदयस्यमहत्वेन तत्त्वास्वनन्दतामिथ्याचारायेयपयोरचत्तूरूपम् परस्पराभिव्यादि
नतु यदिपरस्परजननस्य विकल्पत्वेन कथमस्यालकारत्वमित्याशंक्याह क्रियेत्यादि
क्रियाशब्देनात्र परमालक्ष्यते प्रमयत्वात् प्रकाशः कोऽपि केलासशैलप्रणेन्दुविव
योः उदियाय तदन्योन्यापत्तजननक्रमादित्यादेशप्रणात्मकपदवस्तुविनेपरस्पर
जननेव्याप्तिः स्यात् परस्परमोमाद्कत्वमित्येपरस्परत्निष्यादकत्वमित्यर्थः एवं चा
न्योन्यजननस्य क्रियासामान्यमेवदर्शितेन शिवतमहृदयविवेशात्तन्वीपरस्परवत्त्विधम
गपरसारणायप्रतिस्वभगवतयाहरेत्माना इतिवत्रिजहृदये तावशायत्वमित्यप
रस्परहृदयानुप्रवेशात्साम्योक्त इतिप्रतीतेः पर्यवसानात्परस्परजननस्याच्या ६९

एकेनेनवाच्यम् विपर्ययं एवैकथावु नस्य वालोकाभुपालशारश्चकार पपात यत्रहस्तृति
वेराहस्ते विश्वलोगोवस्थाप्य भावेन ग्रहणं नादिवराहस्तु मात्रे वेलक्षण्यमात्रस्य विवक्षितत्वात्
व्योम्नालकारण्य वनात्मीति कस्य व्यापकत्वेनावस्यात् एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् तथा शक्ति विशे
षादिनि इत्य तत्र शुश्रूषादोषलक्षणात् यदि पुनरत्र विशेषण समाधिर्भवेत् दलकारत्वमपि स्या
दिति भावः यथा यत्नेन न्यायसूत्रप्राप्तया जायते प्रत्यर्थो जीवलोके स्मिन्न रस्य वा तिर्वचने
ग्रन्थज्ञापनयोः स्वरूपस्य परस्य रंजनेन देशकालभेदाद्विरोधसमाधिः शोभाति मेवस्य
हेतु वनतिमित्तम् स्तनाचारमिश्याद्दि एतद्देवमावेष्ट इहमादिना तस्माद्विहाररणानि स्वा
धारव्यतिरेकेणास्यार्थः परिमितमिव व्यापकं व्यापकस्यापि हि स्वरूपदर्शनेक शक्यमिति विवक्षितम्
भविनीति नन्ववालंकारत्वम् किंचिदिति यत्र यापरहारविवक्षितत्वे केवलसौदर्यस्येव वक्त
नो निषेधातिः यावदसंभाव्यस्यापि वक्तृत्वेन रस्यत्वेनान्यथार्थः न स्ववसन्तेतरविकीर्षि
तेभवन्नविकीर्षितेवा एवंच फलात्तु रस्य निषेधात्तिस्त्रिकीर्षावि वेहेष्पियामविशेषस्त्रिषा
याप्रस्ताल कतनः हृष्टतिमाग्रतस्याप्रसंगादस्यार्थः प्रसंगादति प्रसंगात्रमलंकारान्तरं
नवाच्यं नहि विकीर्षितत्वम् विकीर्षितेनात्मवाकाङ्क्षिहिङ्क्षितिविशेषो यन्तु लंकारान्तरत्वमस्या
न् यावता ह्यसंभाव्यस्य वक्तृत्वेन रस्यानिषेधातिविवक्षितानसौ वाच्यस्यमिति किं विकीर्षितत्वावि
कीर्षितकल्पनेन तस्मात् शशोङ्गमाद्रह विचन्दन पंकचर्चामार्णालहारवलयादिवपाप्य व
धाः यथाभूहिवापतनावियोगाविधादहेभोज्योत्स्नाभिसारपरिकल्पे मन कमासीदित्यत्र द्वारवद

श्रु.वि.

१०

न च वोऽदिना न केवलं पतिविषादः दंभः कृतो यावद्दिभिमानपत्रिकमोपि कृतमित्यशोकवक्ते
नरकरणात्मेवायविशेषः विशेषाभ्यात्रयोन पुनर्वकाहिविधोलक्षणस्यभिन्नात उचितः।
स्तुविशिष्टस्यभावा त्रयाणामपि विशेषत्वम् अत्र वहिवमणुपर्यानानामियत्रनिषेधम्
पियथ्रकास्मिस्यच गिरामत्रकाविस्वभावादनन्यत्रभावः शमस्थलोकानरवस्त्वसंपादनेवा
स्तवमेवेति विशेषालंकारमयमेनमन्यते एतावतैव पुनरस्य भावनाबाध्यः उदाहरणानंत
ष्यस्य संभवात् नानितयथा अमानि वेदनरमादपिशीतला निवेड्शानपवमतिवाङ्गरसोय।
शोभिःचालकागात्रतिलककवमसमसोनेड देहम् अमपरिनापगृहः पनापः अत्रागाढी।
नामनदेहनेनापानाभावेनापथस्यसनापस्यास्थितिरिति विशेषालंकारत्वम् यथा वबौ
धरमणाकुलितपुत्रिपिपहवपिष्पसीतिकमाश्चर्यम् अजेतीपुत्रवेश्मस्तामवेरिसिंव
मांघरमपिनोत्थामि अत्र न केवलं शिवेपहवपिष्पसियावच्चिकोषोविरहणासभाग्यति
मित्यमपीतिवस्त्वन्तरकरणात्मा विशेषः यथा वा माघः शिशुपालवधविदधकविमद
वधविहये: रत्नाकरः स्वविजयहरविजयवर्णायन्महेणान् अत्र न केवलं माघः शिशु
पालवधवकार किं तु सभाग्यविक्रीषितकविमदवधमपीत्यशोकवस्त्वन्तरकरणात्मा
विशेषः अशोकमेव कविमदवधं कर्तमाघस्यात्र कर्तृत्वम् एवं पुनररत्नापि ज्ञेयम् अत
एकस्मिन् कियमाणे तज्जातीयस्यासंभृतः सिद्धिरन्नुषगाद्मन्ययुषणालंकारोऽपि विशेष
वानमवनीतिनपृष्टरवाच्यः यथा माधिनस्यमाद निष्कारितमिति नवनिष्कादयितेम्

१०

भाव्यमानेन हि द्वितीयस्य व्याख्यानविशेषकः तेन इति निष्पादनकर्तृः तथा तिष्ठेद्धि न इति निष्ठा
दित्ववस्तुव्याहतिकारित्वात् तेनैवेति तेनत्वः अन्यथा हि वैयर्थ्यातिशयो न स्यात् अन्यथा
क्रियते इति तदुपमर्दकवस्तुतन्त्वनेनेत्युक्तं: अत एव नामास्य यौगिकत्वमाश्रित्याह निष्ठा
दित्यादि अनवस्थय वा निष्ठादित्वस्य वस्तुनो न व्याहतिरूपविवक्षाने तत्र नायमलंकारो नि
ध्वनेर वक्षोद्गतव्याख्यानायोगात् निष्ठत्ववस्तुव्याहतिर्हि व्याख्यानैः फलं चात्र व्याहति
कारित्वं लक्षणम् अत एवास्य निर्विनाशयोरेककोणपर्ये व्याख्यानमिति न समग्रणीयम्
एवं हि व्याख्यानमेव न स्यात् कलेममलिने मद्यामृतिमेति स्तुतिशालिनोऽभ्रज बलमलस्फो
नालक्ष्मीः प्रभवमावसेदितम् प्रकृतिसुभगापत्रभावाश्च भीमरयं जनेऽद्य निसृततारदेया
जेत एव नवाङ्कुशाः इत्यत्र कलादयो यथा स्वं दर्पे हेतवो न तथा तु वस्तु तद्विनयकारि
णो वेस्मा विविधगुणविशिष्टेभ्यः प्रकृष्टात् शिलां स्वलक्षणमात्र विवक्षितेन तु कलादि
भिरुत्पादितोऽपि दर्पस्य व्याहत इति येन व्याख्यानालंकारो भवति अत्रापि दर्पकारित्वेऽपि
कलादेस्तद्विनाशस्यायमलंकार इति चेत् नैतत् कलादीनां प्रकृतिभेदेन दर्पादर्पकारि
त्वस्याव्याहतत्वेनानलंकारत्वात् तत्रापि कलादिभिस्तस्य दर्पस्य विनाशस्य रूपगमेनायम
लंकारो निष्ठादित्ववस्तुव्याहतेरभावात् निवर्त्यवेनावश्योत्कर्षत्वात् विज्ञानेन मदविष
विनिवर्तनेऽभिनकरणोऽन्नविज्ञानकरणोऽयं तस्य वन भणकानिवर्तनापत्ति अत्रापि मद
स्य विज्ञानेनैव हेतुत्वं न त्वेकेनैवाह्लतेमा विम्बवृद्धेर्मदविज्ञानेन निवर्तते तदेवकः प्र

प्र.वि.
७२
.७१

नःकेनचल्लेकाग्रभाष्यकारोक्तमाविहन्ति हेतव्यो दात्मकत्वाद्विमर्को लेकारेन तद्याचनात्:
विज्ञानहेतुकायामदानिष्यन्ते च विषयोदाहरान् गाढकाल हृष्टान तल व्यथामकटादृविवृमूजनस्य
यः उग्रह विड्डमहलान्यमोचयन्निर्देशान्तुपिकषानिनाथवम् इत्यर्थवाचयव्यथानिमावना।
त्मकविपरीतफलनिष्पन्नार्थेनानिर्देशनात्मायथत्नेन उपनिवद्ध इति विविश्मिनिव्याचा
तालकारेनवाच्यः ननैवेति हृष्टिलक्षणानैवनपुनरन्येनैतमर्थः नैनेतिनिष्पन्नस्यवस्तुन।
त्वेनैवेपायेनव्याहृतत्वात् नैदृवविभजतिविरूपानन्येत्याह्निना श्चैनेतास्यव्यातिवेकं विनो
ष्यानमेवनस्यादिति सूचितम् तथाहि येनकेनचिद्यत्किंचिन्मायितं तत्तयययेनान्यथा
कियनेनदानस्य नैकेनाथ्याकरणाज्ञपमा वैलक्षण्यमवश्यान्युपगन्तव्यम् अतश्चास्य
सर्वात्मनाव्यतिरेकोनिमित्तनेयायात पूर्ववदिति प्रात्ररूप्यपरिहारात् सैवैकोस्यपा।
यस्मात्मायनान्यथाकरणाबेनविवक्षणात प्रकारातरेणेति प्रतीतिभेदात् प्रयामितिव्या
ख्यातःतमेवाह सैकार्येणेति यनद्रवव्याचष्टे किंचिदित्यादिना सम्भाव्यमानइति केन।
चिदृश्येननकार्येणेति तच्चतत्कार्यनिष्पादयितव्यकारतम् अतएवासम्भयमानव्याचा
नाउद्दः तथाहियेनकेनचिद्रूपेयनानिष्पादितसहकारेणतथैवान्येनान्यथाक्रियतेइत्य
कम इदलकश्चिन्निष्पादयितसम्भाव्यमानस्यकारणस्यनहितरुद्धनिष्पादकत्वेनसम।
थनम नहिकदूनिष्पन्नेसमीकार्यकिंचुकमित्याशाकाहकार्येति नराद्गुणपदिते
कार्यविकास्यत्रगुणात्वात नतिनिग्रापितउत्करवेनकार्यत्वमित्यर्थः श्चैनोपयस्यस्थ

मानव्याचानोऽद्वदःसूचितः इह हि किंचिन्निमित्तादर्थ्ये संभाव्यमानः कारणविशेषः सौकर्ये
ण न हि कुड्यनिष्पादकेवलसमर्थ्यते तत्रत्रूपायविशेषपरिहारेण कर्त्रैव प्रतिपत्ता ।
भावमात्रिग्रतनथानोपनिबधः अतएव निरुद्धयोरपि कार्यत्वसंभवात् अनर्थकत्वेनेनापि
विषमादस्य भेदएवापोह्यते: संभावितमिति तथासमर्थितमित्यनेन प्रथमव्याख्या
नोदाहरणत्वमस्य निरस्तम् तत्र हि द्वयोरपि कार्ययोर्निष्पन्नत्वं विवक्षितं नात्यसत्व ।
कार्यद्वयजननेऽपि सामर्थ्यं किंतु प्रस्थानजनने सौकर्यम् अतएवात्र संभाव्यमानस्य ।
कार्यस्य व्याहतत्वम् यथा वा यत्स्व शाठ्यमिति क्रमाविमर्दनं पुरपतिहर्तन्तितरूपः तद्
भावकत्वापि विटरथागोपनायनिजक्रमरूतानाम् अत्र संभाव्यमानेकार्यपरिहारः
तस्य व्याहतिनिवारणम् उपायस्यैकस्य कर[illegible]त्वेनाविशिष्टत्वाद्यत्र प्रथमव्याख्यातोदा
हरणत्वम् यथाचनायमर्थावक्रोक्तिभेदः तथा वक्रोक्तावेवंरूपमः ष्ट एतदुपम
हरस्यदत्ततारयितिएवमित्यादिना अलंकार इति न पुनः [illegible]लेवोकोलंकारः ए
वहि सायस्यमध्यकएवालंकारः स्यात् तद्युपमादिष्वसायस्यपरिहारेणप्रत्येकं कश्चि
द्विद्विशेषसंभवः येनालंकारभेदः स्यात् एवं विरोध एकएव वाच्यः नहि विभावना
दीनां विरुद्धत्वादस्यः कश्चिद्विशेषः किमपरम् एवं समानानामपि नामेव वालंकाराणां ।
लक्षणप्रणयनप्रसंगः अथोपमादीनामपि सायस्यादावनेकत्वेऽस्ति विशेष इति चेत् तर्हि
कारणमालादीनामपि शृंखलावैयोपचित्तवैपवत्यमाणानीत्या कार्यकारणविशेषण

अ.वि.

७२

विशेष्यभावान्नास्त्येवावान्तरो विच्छित्तिविशेषः येनोपमादिवत्स्थितेष्वामलंकारेषु गतम
प्येवादि शृङ्खलायामवान्तरविच्छित्तिविशेषसद्भावेऽप्यलंकारान्तरसंख्याने प्रसज्यते इति चे
न्न यथाक्तिविच्छित्त्यन्तरेणानन्तरमलंकारान्तरत्वोपसंख्यानं नैको दोषः प्रत्युत भासमानस्य वि
शेषस्यापह्नवो न वाच्यः तथात्वेऽपि नैवालंकारभेदनिरूपणप्रयासः तस्मादुक्तरीत्या स्थापि
तमेवात्र वाच्यत्वेनैव पर्यायेण वाच्यं शृङ्खलेति तिनवाच्यम् तत्र तावत्कारणमालामाह पूर्वंस्यादि कार
णमालाख्यायमिति मालान्यायेन बहूनां कारणानां योगः पूर्वपूर्वस्यानन्तरं उत्तरपूर्वकार
कार्यकारणक्रमप्रवृत्तिना पुनः केवलमेव शृङ्खलानामिवयं अतएव कारणमालेयमस्या
न्वर्थमभिधानम् एवमयमत्र शृङ्खलावैचित्र्यविहितैव अलंकारस्याविषयविभागः नहि
नेषु कार्यकारणक्रमप्रवृत्ते हेतुः विशेषणविशेष्यभावादेवानन्तरस्याविच्छित्तिविशे
षस्यापि समवान्तरविच्छित्तिपर्यायेणापि भवति माघेन्द्रगुणाः जायते गुणाश्च पि जायते स
ज्जेभ्यवगम्यविमलेनसुकृतसत्त्वेण तुजनमेवायाउत्थानम् अत्राह पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरोत्तरं
कारणतयोपनिबद्धं एवमुत्तरेऽपि विपर्ययो द्रष्टव्यः यथा पूर्वमित्यादि परंपरमिति अ
नपदर्शनपूर्वस्य पूर्वस्य यथा यथोत्तरं विशिष्टतयावगमः स्वरूपमात्रेणावगतस्य वक्तुमायस
वे यवेल नवीशष्टमवगम्यते तेन विशेषणम् यदुक्तमिति उत्तरोत्तरस्य पूर्वं पूर्वं प्रत्युत्कर्षहे
तुत्वेनैकावलीति एकावल्यलंकार इति पूर्वान्तरयोः परस्परान्वयत्वं तेनैकपंक्तिरूप
त्वान् पूर्वंस्यादि अस्यैकावल्यलंकारांगेहोल्लस्वरणं दर्शयन्नाचष्टे उत्तरस्यादिना उत्कर्षान्

वेधनते इत्यनेन कारणमालातो व्यवच्छेदलक्षणमुक्तम् । तस्यां हि पूर्वंपूर्वं हेतोनवमुत्त
रोत्तरं कारणत्वम् । न त्वत्रास्य मालादीपकान्तर्लक्षणात्कृतम् । इह तु किं न तथैव धर्मा
शङ्क्याह मालात्वेनेत्याहि मालाशब्देनात्र शृङ्खलालक्षणेन तस्यापि दीपकान्तर्भावात् । न चात्र ।
मालोपमावन्मालाशब्दो ज्ञेयः । एकस्योपमेयस्य बहूपमानोपादानाभावात् । तत्र ह्युपम
मेव नास्ति कोऽयं शब्दादीनां तस्याविवक्षणात् । अत एवास्य दीपके भेदेन वाच्यम् । गोपा ।
स्यजीवितेऽपि नत । ग्रन्थेः पुनरेतद्दीपनमात्रानुगुण्यात् तदनन्तरं लालित्यशृङ्खलात्वेन वि
शिष्टमस्य चारुत्वमिति हि लक्षणमुक्तम् । एतच्च दीपकमेव ग्रन्थकृता क्रम ख्यापयितुं तेन
तमालादीपकस्य लक्षणं तेन लक्षयिष्यते इति । ग्रन्थे मालादि उक्तकर्षः शब्दादीनां कोऽयं हि सम
स्यादेतल्लक्षणः । दीपनविषयाणामिति कोऽयं शब्दादीनां अत एवास्य दीपकभिन्नत्वं धर्मस्य
नम् । उक्तमेवाह एतदेव व्याचष्टे पूर्वपूर्वेत्यादिना । एतेनैकस्यैव बहुत्वेन बहुलतां स्यादित्य ।
स्यादेकविषयम् । तेन पूर्वपूर्वैरुत्तरोत्तराणां तिर्यक्स्थानविशेषणविशेष्यभावेन व्याख्येयम् । अत्र
च्यापेक्षत्वे न पुनरेवं कथं स्यात् एवमुक्तेनोत्तरपञ्चकः । स्वरूपेण यमुपाणां भवती
त्यस्यावान्तरविषयम् । एवं च ग्रन्थकृता यथायथमारोहक्रमेण धारावाहि एतदीयकर्षप्रतिपादने
स्यादित्यलंकारबीजम् । यदुक्तम् । उक्तेनोत्तरमुत्कर्षाभिवेत्सारः । एतावत्यपि वितिपूर्वोपत्तयोत्तरो
त्तरस्यात्कृष्टत्वमित्यनेन मालादीपकादस्य भेदोऽप्युक्तः । तत्र हि पूर्वस्योत्तरं प्रत्युत्कर्षनिबन्धक
त्वमुक्तम् । अत एव चास्योत्तरोत्तरस्योत्कर्षापादनं यादृक् तथात्वेनैकस्य रूपेणोत्कर्षो यथा किं

त्वं किंचित्रतिलकमथ तथाङ्कं लंकेशो न भोगी च कंवावारिजं वेणुरमस्तुवनिभिर्यं हृलि हेषदेहे
दुर्धर्षो मोलाललाटस्थवस्मिन् हृदि कण्ठे नाभिदेशे च दृष्टः स्थाने नाकं वक्त्रमेव दत्तं जातं वर्धमानः क
मेण श्रेयकस्यैव बहुरेक्तनद्वस्याविशिष्टेन तेन रूपेणानेकानेन मुख्यः यमेणापि यथा श्व
तसोऽजस्तुमपृभ सुवेन दन्तलक्ष्वमेव कथुति श्वथ्वालतमालमांसलश्रस्तनेपशनिमवेन
तमः श्रेयकस्यैव तनमसानविडनाख्येयधर्मसुवनिनोतेनानेकमुखः अत्र च यथैकस्मिन्नेव नम
स्तस्यानेकस्यानसोऽजस्तुमपृभादिकस्यावस्याबाल्यपर्यायवं तथापि न मसौनेविशेष्यथा यथ
शुक्तुष्टतयावाक्यार्थीश्रुतमिति यथाक्रममेव युक्तम् बहूनां स्वरूपेणोक्तिर्या यथा श्रस्वा
स्नवः स्फुरन्ति गिरयः स्वनामिशलक्ष्वतनसमापद्विस्वपदनतः किमपरं साद्यख्यमस्वनतम
न स्मान्स्वतन्त्वमाधुरदयास्तु व गर्भयोनितिलकस्यास्वतनयेतवाञ्छिपदवीविताम णोतनवे
श्रुत्वानेकेषां पूर्वेषां तया च रूपेणानेनातरमुखः बहूनामपि भेणयथा क्रतेस्कोटदप
वकैवक्षोपद्मवनेव त्रिलोकीमिमामस्पुनस्फुटभगविभातिनमापिश्रीताभुजगेशद श्रीकठ
स्यमसकटस्तचमस्मवहृवनयानेहृविश्राणनपरस्तुपाकषकथा श्रीकठलिनाश्रिता श्रत्र
केटमारिशमूर्तीनां पोहषाख्येयधर्मसुवनेनानेकमुखः एवं जयेयथारिमास्पादेयधर्म
सुवनेनानेकमुखकेषां वाञ्छ्याः नदेवाहार्येणादि यथा वा त्रैलोक्यरत्नरः स्नास्नान
स्याय्यनयनेहीन नश्रीगुरुःशोलायतनस्मिन्नपि मण्डलम् अत्र च बहूनां स्नास्नानयमेणा
नेकानेकमुखः यत्रैवैतनस्यानेकपथ्यसां ख्यामाधिकाव यमानामिति वयं मानयोक्तं त २२

तेषां नाममात्रेण वीकरणे रसिकत्वम् । एषैव हृद्वहृद्वोपि तयोग्नेरेतुस्तेषां कृषीपनिबंधात्मकत्वात्
मशविषयाक्ष्माहत्वसहिष्णुत्वात् । तस्मादस्मिन्नवधमान सारोभावमनिनश्रुत्विदमतद्भूत
मार्गपरिमितविषये महाविषयामित्युक्तमेवात्मम् ॥ ५२ ॥ एतदुपसंहृत्यामाध्वर्ननारयति प
वर्जित्यादिना नेत्रनिश्चयनिर्धारणे हेतोरित्यादि यच्चत्वारि हेतोश्च वाकार्थपदार्थेगमोप
निबन्धादस्यानेन सहृभेदत्वयमण्णुक्तम् । वाक्यार्थात्मनि नत्वपदार्थगत्वात् श्चक्षपनिबद्धस्य
वैदस्त्वात् । हेतुत्वेनैवेति हेतुत्वस्याभ्युपगमवाहिकत्वम् प्रतीतेः । यन्मात्राति हेतुत्वेनापानिबयो(
यहिन स्यात् । न च हेतोर्वाक्यार्थपदार्थतयोपनिबन्धेन काश्चिद्विच्छित्तिविशेषः प्रतीयत
इति कथमस्यालंकारत्वमुक्तम् । न हि श्रीमप्पसायनतयोपात्तस्य हेतोरेव प्रकार्ह्यतिर
केणोपनिबन्धः स्यात् । न च यथामम्भावितोपनिबन्धमात्रेणालंकारत्ववक्तुमुक्तकविप्रति
भात्मकस्य विच्छित्तिविशेषस्यालंकारत्वेनाभिमतत्वात् । न चैवमुपनिबन्धात्काश्चिदतिशय
इति कथमस्यालंकारत्वम् । एवं हि हेतुस्वाभासवन्तोपि न वेद्यावादावपि स्वाभासत्वस्य हे
तोर्विशेषणाद्वारणपदार्थगत्वात् । तथा प्रसक्ताह्येवलंकारगलाप्रतीनेर्व्यापित्वादक्षश
क्तिर्द्विपननत्वयादिन्यादेतनमासिविवलकुशलिप्रतीतेव्यापित्वातिद्वियकोशलेमवस्था
पनमिति हेतोर्वाक्यार्थगमनयोपनिबन्धादलंकारत्वे स्यात् मन्मयग्योवदपनिबन्धस्येवस्वह
तेन समवात काश्चिदतिशयः प्रतीयते । तथापि ग्रन्थकृता[illegible]लिनित्वादततिदहुलत्वम्
यथायथत्वाप्याभिष्टावाक्यार्थोवाक्यमवार्थप्रतिहेतुनामजेनेतज्ञायमलंकारवुज्यनएवेति ।

चेत् न हि व्यगणश्लेषवशेनैतदुपमानाद्याकारार्थपदार्थतयोपनिबध्यमानस्य हेतोः स्वात्मनि न·
कश्चिद्दतिशय इति न चानाकृतत एवातिशयो यसम्भवप्रभवमानानेतत्क्तेनः न तस्य वस्तुपनिबद्धस्य
वास्तवत्वात् यदि चैवमाह वचैरीवह्नेरलंकारता नाभिमता न च्छा ह्यापि हेतोरलंकारत्व
प्रसज्यते यदि तत्रापि व्यगणश्लेषः स्यात् अथ तस्य शास्त्रत्वादेव वैचित्र्याभावादलंकारत्वम
युक्तमिति चेत् न यत्र शास्त्रस्यापि हेतोः स्वयं वैचित्र्याभावादयमलंकारो वैनिमित्तं न कथनं·
यायात् अथ तत्र व्यगणश्लेषो न भवतीति चेन्न किं तेनापराद्धं येनात्र व्यगणश्लेषस्तत्र वेनेत
तथात्वेनालक्ष्यादर्शनादिति चेत् नैतत् अपूर्वार्थदर्शनप्रवेशविश्लेषयात्रुपपत्तेः अत एतद्यत्र भ·
वता व्यगणश्लेषप्रकल्पनमनास्तीति वक्तुं शक्यते तथा हि वतः स्थलीवत्तनमाजगोति
जगात्मतेर्गारुडध्वजस्य श्रियोगाराणि विभाव्यते याभिर्मा यपद्मतः कथं पाठ्ठिकेवल्य
त्रवतः स्थल्याजगादूत्कलेजगात्मत्तिवपदार्थहेतुः प्रभवविलहितिजयप्रतनैः सर्वथै
व तत्त्वमनुचितम् अतएव गारुडध्वजस्य वतः स्थल्या जगदुत्कलेकत्वमनुचितम् इत्यो·
स्याभिधेयप्रवार्थः अतएव वा चनेहेतोः कश्चिद्व्यगणश्लेषः इत्यस्य संजीवनोऽयमिव ह्येत
स्यरतेति ब्रनत्यव्यापारस्य स्फुनवाग्रदर्शनकण्ठगतजीवितानां स्त्रीणाम् इत्यत्र कण्ठगतजी
वितत्वस्य प्रत्यक्षजगात्मत्त्वनिबन्धस्य हेतोः पदार्थतयोपनिबन्धे न कश्चिदपि कोऽविशेषः एवं
श्रुयिप्रमतेऽमिवयश्रहाणोऽस्त्रकोपि सत्त्वान्निविवेदकाचित् मन्नाहि स्मातत्रमानतालेयद्यात
ङ्गोभमगावानन्नगः इत्यत्रापि ज्ञेयम् यद्यपि चात्र समशाहृस्यजलवाविकविवर्तितम् न

याप्यभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः न पुनः शाब्दशक्तिमूलेऽप्ययम् तथान्येऽपि हेतुहेतुम
द्भावस्य न कश्चिदतिशयः एवं हि एकोऽनेकाग्राह्यरक्ष्योऽकस्माद्वा पराजिताः कदेत्यायन्नत
श्चितत्जयः कनकलावतो इत्यत्र ज्ञाऽस्यातिशयोक्त्यालिङ्गितत्वेन वैचित्र्यावहत्वात्सूक्ष्मे
स्यापि पदार्थस्य हेतोरलंकारत्वं स्यात् एवमुदाहरणान्तरेष्वप्यवसेयम् एवं च यत्रापि वै
गुण्याख्यः स्यात्तत्रापि हेतोर्वाक्यार्थपदार्थतयोपनिबन्धे न कश्चिदतिशयः प्रयुक्तसाध्यप्रती
तये हेतोरुपनिबन्धाद्वस्तुवैचित्र्यातिशय इति चेत् न अनुमानमेवेदं स्यान्नालंकारान्तरं
साध्यसाधनस्य तल्लक्षणेनैवेदृक्षमाणत्वात् एवं हेतोर्वाक्यार्थपदार्थतयोपनिबन्धे यस्य
वाच्यत्वात्स्पृहणीयतालंकारत्वेन प्रकृतम् उक्तवत्प्रमाणानीत्यनुमानप्रवादान्तरे भावोपप
त्तेः साध्येत्यादि एतदेवं ग्रावाचष्टे यश्चेत्यादिना एवं चानुमानसाध्यप्रतीतये त्रिरूपस्य साधनस्य
निर्देशान्नकानुमानस्मानकत्वमेवास्य लक्षणमिति भावः यद्येवं तन्नेतो पक्षे विशेष
र्व्याशङ्काह विविक्तेत्यादि तत्रानुमाने द्विधा स्वार्थं परार्थं च तत्र स्वार्थं यत्र समयापमव
गतोऽर्थ इति रूपानमर्शस्य निश्चयः स्यात् परार्थं यत्र परेषां नवगतस्य वस्तुनः प्रतिपाद
नामत्र प्रत्यायकत्वं स्यात् एवं च स्वार्थपरार्थभेदेन हि विधमनुमानमेवेकोलंकारो वाच्यो
न पुनरनुमानहेतू तत्र पृथगलंकारत्वम् उभयत्रापि सामान्यलक्षणानुगमान्यकार
प्रकाराभावेऽप्यवोपपत्तेः तत्र स्वार्थानुमाने यथा स्वभिमित्यादिना ग्रन्थकृतैवोदाहृतम
अत्र हि स्मरदवेलत्वं इति रूपपरामर्शेऽपि निश्चयः परार्थानुमाने यथा नदकृतैव छान्तम

अ.वि.
७५

सिद्धमपि पूर्णं निष्पादयन्तेयादिपादमार्थिकम्‌ ननुः श्लेषमत्रिविशिष्टवासेरकथं तन्नायं वर्णाभ
विष्यति अथ दिवासवर्णास्य कथंस्यादिकृत इति शाब्दवैलक्षण्यमप्यायुक्तो हेतुः रूपकमूलमेव
ति रूपकमतरेणानुपपत्तेरात्‌ नत्रवास्यालंकारान्तरगामीकारमात्रमेव किंतु कोऽयमानवैल
क्षण्यनिमित्तमुन्मादोऽपि किंचिद्व्याशंक्याह क्वचिदित्यादि अन्तर्लक्षणनिमित्त शाब्दमेव
वादेः श्रोत्रेऽस्याबालबलेन विवक्षितत्वादतिशयोक्त्यालंकारान्तरगामिकारणाभावात्‌ अ
नेकस्यास्य कालिकमेव वैलक्षण्यनिमित्तमिति भावः तदाह श्रोत्रेत्यादि एवं कविकमो
भावाय श्रविच्छित्तिविशेषाश्रवणेनास्यानवतायमलंकारः यथा यायनकथाप्रसंगच्छित्तिविच्छि
त्रायनोऽस्मिन्निश्चामितः समवतिनेश्रतिरक्तत्वप्रतिपादशुणमेतत्तत्र श्रवरकतेश्रतिविशिष्टस्य
निःश्वमितस्योऽपि दैवेनवान्नवतान्कविशतिमानिवर्तितेन नाभावनायमलंकारः यथावाश्र
जानोविनयादानादत्तणादश्चणादपि सतिनानतरत्नासांकेवलंजन्महेतवः अत्रविनयादाना
दिहेतूनांवास्तवत्वादनलंकारत्वम्‌ नथनरत्नेहेतोरार्थत्वाभावादलंकारत्वमितिवाच्यमक
विकमेत्तणपत्रवालंकारनिवंधनत्वेनोक्तत्वम्‌ अर्थस्यतनवदप्रयोजकत्वात्‌ नहिहेतोरार्थत्वेऽपि
कविकमेवानिवेकणालंकारत्वस्यात्‌ नत्वाहापि हेतोकविकविश्चतिमानिवर्तितेनेनालं
कारत्वमुपगमेनकश्चिद्दोषः यथकृताप्यनेरतरिश्चितेनमताभिप्रायेणोक्तम्‌ तन्मतमेवा
पिकृतमयमनेन्यादिनाविचारः प्रस्तुतः तत्रनिद्दयनिर्धारणप्रतीतिरितिवाक्येनतुसमर्थ्य
नयाप्रमुखप्रवायिगानमाम्यर्थः नकश्चिदकारहेतिदेतमात्रत्वपत्वात्‌ हेतुत्वस्याकविना ७५

ति नहि प्रियामेष्यत्सुखावा रूपकातिशय इति भावः । यद्दूपणतिहेतुत्वप्रतिपादकत्वं मतेनेणेति उप
मेयाति पातनरशोभ्यान्यदाश्चर्यस्य वा कार्थस्य हेतुत्वेनोपादानानभिधानात् एकमिति परा
श्यानम् हेतुत्वप्रतिपादकइति शाद्वादिः । नटस्यत्वेनेति नतुहेतुत्वेनेत्यर्थः । अत एव वान
योर्भेदः । ननुश्लेतिपातिशोषात् ननुयद्येवं तत्सर्वं मर्थान्तरन्यासस्यकेनापि प्रायेण कार्य
कारणगतत्वेन समर्थकत्वमुक्तमित्याशंक्याह यस्मिन्निरामादि लक्षणान्तरमेतत् यदा
गतत्वेनोक्तः । यदाहुः श्रुतेनैकपदस्यास्य नत्वभेवस्य वाहेतुत्वेनाप्रतिपाद्यते काव्यलिंगं
तदुच्यत इति ननु यद्येतद्रुद्रटमतेनापि प्रायेणोक्तं तच्छब्दमते संगच्छते इत्याशंक्याह उ
क्ते न्यायादिविविक्त इति नात्र स्यान्व्यतिरेकेण वा कार्थस्य हेतुत्वोपन्यासाद् दृष्टान्तरन्यास
स्यात्र प्रवृत्तेः श्लिष्टत्वेनोक्ति नपुनर्वस्तुतः संभवतीत्यर्थः । एवं यत्न उपसंहरन्नस्य दूष
णारयति एवमित्यादिना उद्दिष्टानामित्यादि यथोदितोद्दिष्टानामेव यथासंख्यार्थनिर्देशो
यो न रूप्यस्यात् सामर्थ्यादिति वाक्यार्थपर्यालोचनाबलात् अन्ये इति वामनादयः
यदाहुः उपमेयोपमानानां क्रमसंबन्धतः क्रम इति श्रेनेनास्य प्राच्योक्तं वर्शितम् अ
यववाहितत्वेनेति समासाद्यभावात् अवयवानामिति दृष्टिचेदनकजनतादीनाम्
नवास्यालंकारत्वमुक्तमेव दोषाभावमात्ररूपत्वात् उद्दिष्टानां क्रमेणानुनिर्देशो ह्यक्रि
यमाणोऽपक्रमाख्यो दोषः प्रसज्येत यदुक्तं क्रमहीनार्थमक्रममपक्रममिति यथा न
वेयथा कीर्तिप्रनाशो भवतः स्यादेवं समाविवेति दोषाभावमात्रेणानालंकारत्वम् तस्य

कविंशतिभाग्मकाविक्किमि विशेषणेनोक्तत्वात्‌ तेनैवास्य यथासंख्यमत्र देशः समानाधि
निरूढोदाहरणानां तु श्रीमालानवरत्नीकृतत्वात्‌ क्रमाद्यथाकर्मादीनामप्यलंकार
त्वप्रसङ्गः एतस्य व्यक्तिर्मीलितकृतामप्रपञ्चकमित्यस्माभिर्विहितावलम्‌ ग्रन्थकृता पुनो
मर्दोद्भटमतानुयायितयालक्षितम्‌ एवमस्यापत्तिविरुद्धवतामदृष्टत्वेऽपदेशः क्रम इति
लक्षितः क्रमाख्यनलंकारएव दोषाभावमात्ररूपत्वात्‌ आदिप ` ` ` ` ` ` ` ` ` ` ` `
` ` ` ` ` ` ` ` स्यानिर्दिष्टनाम नथानिर्देशे यथाक्रमाख्यपदवैदोषःस्यात्‌ यथा नरगम
यवामानंगमेशयत्क्रमदालमम शब्दगानां यथोपादाय चान्निर्देशपर्यायेनथानिर्दिष्ट
दयक्रमतम्‌ पुनयोग्यत्वस्यानिर्देशदोषाभावमात्रत्वे न पुनरलंकारत्वे तस्मादवश्यं तद
हाभाविविद्यागोपत्वेनोक्तवम्‌ परिच्छेदमहत्वेषु विषयेऽप्ययजीविते निरूपतपरिच्छेद
हीनामत्र यथानिर्देशे दोषएव स्यान्नवायंतावाक्तकस्त्रिविशेषउपलक्ष्यते येनानलंकार
त्वस्यात्‌ एवं शालामलमयोहमित्यस्मिन्मतेदेहाभिमानस्य शोभेश्छाविरतिमेमानित्वम
नेहोपन्नमादिषुपि शस्याकेवलेवश्यमनिष्कुटनदीमाष्यानेके दारिकोदयात्यावलयादिके
बपिकयमाहेननालंकानेन्याययापत्तेयम एकमित्यादि इदमितिपर्यायलक्षणेन तदेवमप
वेहएकमित्यादिनाएक इति हितो यापतया अतस्थहेतु पर्यायेनपुनरेक एव सामान्यलक्
णयोगात अतएवकाव्यप्रकाशकृतापृथगनेनालाहितोपदाहृ एकक्रमेणानेकमित्यथा
यद्दति प्रत्यक्षेनामपि नित्यशहकृतावनयोरन्यान्यस्थानपरस्याग्रदोषेनक्रमान्यथाभावाप
प्रसक्तेरतिरूपणोद्भावनेयेवलक्षणेनकृतम्‌ एवक्रमेणकमनेकयान्यथाथायाथा

ग इति च संक्षिप्तेनेन युक्तम् नेनान्यथायुक्तत्वमेतेनैवाप्येतेन क्रमेणेति संक्षेपेण सम्भवत्रापि सं-
बन्धसद्भिमित्येतेन क्रमेणेति सूचितम् तेषामेव प्रयोजनं दर्शयति नन्विमादिमा किमर्थमिति
विशेषालंकारेणैव तत्सूचनीतिसिद्धेः अर्थ्याद्दीति यावि विशेषणात्मकात्सामर्थ्यादित्यर्थः ने
नेति क्रमयोगापपत्तेपत्वे नेत्यर्थः ततइति विशेषणात् नश्येत्यादि अयाणिक्रमग्रहण
स्य प्रयोजनं दर्शयति नन्वेवमादिना अत एवेति विशेषसमुच्चयपर्यायोपपद्यसंभवात्
अन्वर्थमिति पर्यायत्वपानाय यदि क्लिष्टेनेनानुपात्त्यपगम्यमानत्वयोर्विदितत्वात् अतश्च
स्यैव क्रमाख्याभिधायित्वात् क्रमादिपदस्य गालंकारतया नलक्षणीयः अथ यात्रा वाहाव
नेहयोरुपिकेयाः अतीतिवत्तीति युक्रमे वास्य पृथग्लक्षणमिति चेत् एवं तर्हि पर्यायोपया
नावरस्य विलक्षणत्वाविलक्षणत्वाभ्यामपृथगलंकारत्वप्राणये नस्यात् नयोरप्यधिकयो
पर्यायसंभवात् नवायतनावान्कश्चिदतिशय उपलभ्यते येन पृथगलंकारत्वमपि स्यात्
एवमारोहादिनापि यदवैलक्षण्यमवगम्यते तदेतदभेदेनैति मितं न पुनः पृथगलं-
कारतया मेकस्यानेकत्रानेकस्य वा क्रमेणावस्थानान्त्यसामान्यलक्षणसूत्रीतथ्यत्व
मस्मात् एवं यदेकस्मात्रिवृत्तस्य आयातेन स्मात्स्रवेत् स पर्यायो निवृत्तेनाक्रमायव इया
स्थित इत्यपि पर्यायादस्य पृथग्ले निमित्तनवाच्यम् निवृत्तिवृत्योर्विक्विति विशेषत्वा
भावात् तस्मादस्य पर्यायपदवाच्यत्वनाभावात् पृथग्लक्षणमप्येन नवनवालंकारस्य दृष्टान्त
हेवाकमात्रमेव नान्यलंकन्ना नेनुवेककेनकल्पस्यैवक्ततेन अथ श्लेषः परिवृत्तिर्वागर्थकं

नेत्याशंक्याह विनिमेयत्यादि संहृतत्रप इति संबन्धरूपत्वमित्यर्थः । तत्रेति शाहृ सामान्यमवलोक्य
नाम अमेहते इत्यत्र उपात्तानामनेकत्वात् क्रमेणेति हृदयायानुक्रमात् एवमप्येकस्यैव का
लक्रुटस्यानेकानेकाधिकस्यानासायनादारोहणादीति । अवरोहो यथा शिरः शार्वम्
गादित्यादि अत्र गंगायाअपचायकस्यानासायनम् अहतेति अपरकामुकादेरनेका
साश्रयत्वात् क्रमवर्तित्वमिति अभिसारिकाणां वा नामतीतवर्तमानकालावच्छिन्नत्वा
त् मृगयादीनां बहुत्वाद्बहुत्वम् समस्तेनेत्यादि एतदेव व्याचष्टे विनिमय इत्यादिना ना
हृशास्योत तुल्यगुणत्वमित्यर्थः अतस्तयोरपि तुल्यगुणत्वाभ्युपगमान्न दूषणम् योगि
प्यमानमोपम्यम् एवं च तन्निमित्तस्य साधारणधर्मस्यापि द्वैविध्यम् अधिकत्वं न्यूनत्वं चो
तकृष्टत्वान्निकृष्टत्वयोगात् तस्मान्न्यूनाधिकविलक्षणत्वेऽपि तानेकविलासमध्यलमध्यम् तदिति वि
निमयस्यापि रूपत्वात् क्रमश इति भासमानत्यागादानयोः पौर्वापर्येणक्रमिकत्वात् तु
ल्यगुणत्वमिति वैपुल्यादिना साधारणधर्मस्यानुगामितया पुनरत्र तुल्यगुणत्व
यथा सुधावदातपाण्डुत्वे विनिपायकपालयोः भोयन्क्त्योभ्यापाशाच्छूर्णानि: शोभमह
रयशः अत्र सुधावदातानिमसुसानुगामित्वम् विंबप्रतिबिंबभावो यथा लतानामभ
तासा कुदितकुसुमानामरुहसामतालास्य दक्षिणानिल शमाशारमसमम लताल
सन्नानामहृहशूणमादायरसमाहृदत्तापिवापिश्रमहादिनमाहृतकरम् अत्र म
त्रतामसमत्वयोर्विंबप्रतिबिंबभावः शुद्धसामान्यरूपत्वे यथा मनोहृत्वेन प्रतीतेन नाथ ॥ ११

ऽनेषु कल्प्यो मत्वविनहारिमधादयानोमधुपार्थलोकः पद्मावरणमन्तर्णीवस्तुव
शब्दमनोहरत्वविनहावित्वयोः शुद्धस्यासाम्यात्पत्वम् किमित्यप्राक्षेत्यत्राभरणानीवाग्रा
तू कृष्टत्वं रत्नसामर्थ्यालम्यते वल्कलस्पृष्टत्वादौ कर्षणाभीत्येनैन स्वयमेवन्यूनत्वमु।
क्तम् पर्वतस्पृष्टत्वस्य सत्यपि च कलेवरप्रशंसापि जने रोचनत्वेन न्यूनाधिकत्वमुक्तम्
एतत्त्वास्याः प्राच्येकमेकामिनिवेशम् तथा वक्षद्वेदाहरणेपि समपरिहासाद्यानय।
निर्दत्वस्यादिना एकस्यापि पर्यायेणैकस्थानेकत्रावस्थानादेककत्वात्
प्रसङ्गात्कविबन्धनिमानिर्वर्तितत्वात् लोकान्तरद्रष्टार्थः न पुनः शामिविषयत्वेना
सम्भाव्यत्वं व्याख्येयम् सर्वथा शामस्पष्टस्याप्यानर्थान्तरे नियम्यस्य परिहार्यः परिस।
ख्या शब्दार्थानन्तरानिर्घयतानामयमवदशाशयिकहितीयपरिहारेणोत्युक्तम् वर्जन इति श्रुप
परीवर्जने इतिवचनात् सनियथाकस्या एवानिपरिसख्या किंशब्देणामितिप्रस्फुटत्वकत्व
नवत्वामिति शब्दोपादानात्परिवर्जनीयस्यत्वस्पशाहत्वम् न पुनरीश्वरादिसङ्ख्यामितिपरि
वर्जनीयत्व स्पशाहत्वोपादानादार्थत्वम् प्रश्नातिपहहहरणेपु श्लोकिकमितिकविप्र
तिभातिर्वर्तितत्वम् गृहमानमितिविधीयमानतयावस्तिनरवाचस्पोद इति प्रश्नानरलि।
पनामयोग नियमाभाव इति नयत्रवाचकस्पशाहत्वार्थत्वान्याकस्थिलहत्वणोभद
इति भावः श्लोकिकत्वामिप्रायेणेति नहेपं च प्रवत्तुत्वोमस्या इत्याधिप्रसङ्गे तत्रवक्ततह
णमित्याशयः कविदितिकुत्राप्यप्रसङ्गेतवेकत्वमप्युपितवादिति भावः [illegible]

श्रु·वि·
१८
78

श्रुतशब्दस्यावशिष्टरूपाद्भेदेनैव यागानामतिशयोऽस्त्येवेति तथाप्येकस्यातिशयोऽकिंमात्रमेव
कृतेन तथाचाकृतेन भवतीति प्रयोजनम् अपनेनाविहेत्वहादरूणश्चः तत्र नियमपरिसंख्ये ।
भिन्नलक्षणे प्रसिद्धे इति कथं तयोः सामानाधिकरण्यं सङ्गच्छतामित्याशङ्क्याह प्रत्येकं त्रिवि
कां विदामीमांसकाः यदाहुः विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ प-
रिसंख्यानविधिरिति इत्ययमर्थः इहैकस्य विहितस्य पक्षे नियमेनाप्राप्तस्य विधिः क्रियमा-
णो यदर्थान्तरं निषेधयति स्वमात्रपर्यवसानात् न तदा नियमः विधिः पुनरप्राप्तं प्रापयन् स्वमात्रपर्यव-
सित एव भवतीति नियमे त्वेषोऽप्यनवहननीयतादोषः अवघातस्य विधेयत्वे दलनादेरपि निषेधः
न तु विधिनैव घातमात्रपर्यवसायिना भवदलनादेरपि निषेधस्तेन न प्रवर्तमानात् नापि नि-
षेधमात्रपर्यवसानान्यथैव भवत्यनाभावविधिर्निषेध्यते: सर्वप्रकारेण भेदसाधारणपरिहारेणास्या-
यमेव विधिः क्रियमाणो नान्यं निषेधमात्रमेव पर्यवस्यतीति सा परिसंख्या तेनैव
पेवनेत्वाभक्ताप्रमादादेवमपवनत्वेमत्रनिषेधमात्रे नान्यमेव न पुनरेतत्स्ववनत्वमत
राकं नैव तत्त्विन तथाहि एवं नत्वानामतत्त्वं प्रत्यवायप्रसङ्गानियमादस्यामेदेवानस्या
न नाद्रव्यं नियमित्वे नैवलक्षणेन भायोविषयत्वात् तथाहि नियमे समेदेशाय जेनत्यादे
यागस्य समविषमात्मनेकत्र देशाभावे कस्य समप्राप्तिर्नियमने हूतम् परिसंख्यायाम
पि सर्वेषु भवत्वस्य प्रसाधिते वर्जनत्वे विषयप्रकेत्वेन नियमने हूतम् न त्वत्र पेवनत्वेनत्वे
निषेधमात्रे तात्पर्यान्त्रं वनत्वेविषयभक्षणं नियमनेन तात्पर्ये न च भक्षार्थानामितक १८

चमुभयात्नुगाम्येन हृतगणामिति वेत् सत्यम् अक्लिनावदातमुखे पर्वप्रयंवनत्वे विषयेमतगोरि
सिः पश्चार्थानरतिविषयेपर्यवसायिनेनदेवव नीतिनमूतनेनेहालोकारत्नप्रतिष्ठापकम
नत्वलियमगणास्मत्वोघोः समानम अथ्वनियमेविधिर्नियधपर्वकार्थनवपरिसंख्योपा
वनिष्टपर्यवसानपोपमेट इति चेत् न अक्लिनावडेककानतुनिषेधपर्यवसायित्वसमाने।
यात्रवयतमनयोरलेकार्त्वेयत्नेतियमेविधावपिनात्ययेनत्वपरिसंख्यायामतदेनोप।
पिकत्वादिहानायरणीयम् नहीह प्रत्वानापवनेत्वानामसमतणप्रसत्वायः प्रसमन
येनविधिनात्मयोरनात्मयोरस्यामनयोरलेकारभेदः स्यात् नथा त्वेच सर्वालंकारभेदानां
भेदहेतुतिशयांशमेयवाक्लितलहणाकरणप्रसतोलेकारानतरस्यात् अतश्चैतदेव
मेवनियतमस्त्वावाच्यम नदाहत्रन्तएवमस्मादस्त्रीक्रियतेइतिमदतेनेत्यर्थः सावयथा
किमासेव्यशुमामिस्मारोहा अवतुहिशुमरितेटस्वरयोः सेवायानशुगापत्नसमावनामितन्यने
नेपपृथवसायोशुमरिनटपवेकरत्वेस्वायानियमःहेतेः अतएवचनत्वाधिकामिमुक्ते
हेडम्पृपिकत्येस्मादि शाह योजनानावदाह देहेस्मादि हेहेमनोत्तादिमस्पृशत्व नेनव्र शे
त्वापाम्यापिकेस्मादिवत् नवत्वास्पवितिनिवाति सिमाहहेः किंनुभवतीत्याशंकाह हे
योदातादीनियचोपादिहस्मिमनेनहिशिहप्रयोगभानाशहानाम्याकरणाशाहेण
लोपानामवर्णविकारादियदृविहितेनत्वकिलत्वमलनाम्याकरणस्यतेनाम्राविहि
नोपिहच्छभावेनेनासिद्धः इतिशाहेहेतो अतइतिठनाविस्पेनतवत पतत्त्वपतत्वंसा।

प्र॰ वि॰
१९

मान्ये नैवाभिदधता यं श्रुत्वानाम्यमेवोपपन्नः पत्वमप्रयुक्तपरनीयत्वं निराकृतं विवितम् तेनात्रार्थापपत्वप
त्वमप्रयुक्तपरनीयत्वं निराकृतं विवितम् तेनात्रार्थापपत्वपत्वमप्रयुक्तपरनीयः पदार्थान्तरयोरनुपपत्तेः तथाचा
त्र पदान्तरयोरनुक्तानां तेषां समभ्याहृतनेतोऽस्य नोऽन्याख्याप्रस्य समभ्युच्चैर्निविड्डमाह तत्रैव न
भवति अथापि विषयनियमार्थमस्यानिकरणस्याप्यसंभवाद्दृहापि भवतीति चेत् न पत
द्धि नियमेनोदाहरणविषयम् अन्यथा हि निषेधस्याकरणप्रसंगात एवं न स्यात् अहमहमि
काशाहृत्य पुनरेव तदर्थमेवानुक्तमर्दितान्यानि पदादिकादुन्नेविहितत्वात् केनोत्थानप्रामि
तस्य प्रतिकूलतो गम्यमानायाप्रसिद्धार्थत्वनेमानात्यानिपादिकादुकत्वात् प्रतिकूलताभावा
त्मकत्वं भवति अन्यथा हि गोविन्दगावयरेभ्यापि कनः प्रसंगः तदिदमस्यापपत्वोपपत्तोख्या
ख्यात् ननु तर्हि किमर्थं लिङ्ग्रानत्वमिह भाविनोऽर्थस्याकस्यापतनेऽस्थितम् येनेह दृष्टान्तेनेनद
र्शनमित्याशङ्काह अत्रैतदादि पतत्वेव वस्तुतेन योजयति ननु चैतदादिनासामान्यत्वायव
लक्षणादिति येनैवन्याये नैकस्यार्थस्याभिडिहेनेवापरस्यापीत्यर्थः ननु यथा दृष्टान्तरप्रतो
तेः किमिदमनुमानमेव न भवतीत्याशङ्काह न चेदमित्यादि मस्वरूपताभावादिति हेतुम
लक्षणमभावसमानन्यायत्वादुचितमपि नातिश्चितमेव हेतुमलक्षणापित्वकस्वे
भावव्याख्यानादिनाकेनापि निमित्तेनाप्यनामभलक्षणस्यापि भावात् अत्र मात्रेणनियत
मेवार्थान्तरस्यापतनमित्यस्माततः पृथग्भावः इहेतिवाक्यमपास्तुलालंकारप्रस्ता
वेद्वित्वियेमनेनापतनेऽर्थान्तरस्यासाम्यादिनावहुप्रकारत्वं तस्यावेविद्यावहमितिहाविते १९

प्र.वि.
८०

यथामेवेनाप्यनुकूलत्वमुक्तम् अत एव चैतद्भावनायां हि नाम न्यायवादितमपि सहितम् अ
न्यत्रापि प्रसक्तवितमवालंकारेत्वनिमित्ताह नमनेत्यादि तेनात्र न मनाक् सम्बन्धस्य प्रत्य
गामितैवेकत्वप्रेणानिर्देशः वस्तुतस्तु वस्तुभावत्वयथा सदृशविधानत्वरूपितस्य मेवं
खितं भूकेननसुन्दवकानविलोकनेषु दणाकविवमयथवाविविलकलेकमेकत्वमहि
हितएव जगत्प्रकाशः अत्र चैतन्न विवलनमयोः शुद्धसामान्यरूपत्वम् एकैकयोस्त्वे
वर्तते विवमानः इत्यसत्त्वादिति द्वयोरपि भगवत्संवेदितेन भवानुहरणकरणे
सामर्थ्यसमवायात् ननु नैवम्भवन्तु श्रेयस्त्वसम्बन्धयथापि किं न भवतीत्याशंक्य नवात्रे
त्यादिना विनिर्माणे हि सम्बन्धयात्यलक्षणायां तेषाति सम्बन्धार्थपरत्वे तत्पक्षे: न
सम्बन्धसम्बन्धार्थोभिव्यक्तिः एवमत्र विरोधाभावात् कथं विकल्पापि न भवेत् इत्याह न चेत्या
दि न कार्यमिति तत्त्वाभिधानेनैव नैरर्थ्यः स्वीकृतत्वान्न कृतमिति षष्ठ्यभिधानम् सार्थि
भावमिति अन्यथा हि षष्ठ्यभिधाने निष्प्रयोजनं स्यात् सार्थिभावादिति तत्स्वलक्षणात्
स्वस्वरूपत्वादिति सत्त्वेन विकल्पनया कल्पनानिरासः कृतः सदिति विकल्पः एतदे
वोपसंहरति तस्मादित्यादिना सम्बन्धे द्वयोरपि युगपदवस्थानम् इह तत्र्यर्थत्वात्तत
शनिपतत्भूतत्वम् अनेनास्यत्र्यर्थकरूपत्वमेवदर्शितम् गुणक्रियादि तथैवेति यो
गपद्यावस्थानेनत्यर्थः अनेनैव वास्यगुणक्रियाणांगुणपदवस्थितेर्भेदद्वयमप्युक्तम्
विदलितत्वाद्यायमकपदेद्वन्यत्वेनेमेत्यमालिन्यायागुणायारूपत्वमनवनत्वाश्रक्रिययो ८

योगापेक्षेणावस्थानम् विभिन्नविषयत्वेनेति गुणादीनां स्वकार्यादिविषयगतत्वात् घटस्य
भिन्नाधिकरणोयमत्ययः एकैकस्माद्विभागा इति घटपटशयनादीनां शोषणादी
नाञ्च क्रियाणामुत्पतनमनभ्रमणादिविकालानन्तरभाविनां संयोगापेक्षेणावस्थानेन यथापि त
मेरनयेणनयम् एवमिति घटेवानेकविषयत्वेन शयनादयः क्रियाश्रयः नेदनदुण
समुच्चयेऽदाहरणं यथा सितेन्यानन्यजालैरकणकविसश्याकैरलमः श्यामैः इणाम्।
श्चितिमपटलैः पीतमपिव नमोनीलीनीलैरन्तिमणलीलाविहरणाद्यलीधागाचि
वेवरवनाविचितमदः अत्र सितादीनां गुणानामनेकाधिकरणगतत्वेन द्रव्याणां व्यवस्था
नम् गुणक्रियासमुच्चयो यथात्मन्यन्वेदिस्यादि नतु वाकेकरादयोमत्वेदिस्याद्यसमुच्च।
दि गुणक्रियाशब्दानलसमादीत्यादयः पुनः किंशब्दाश्च गोशब्दवाह प्रसादीस्यादि नस्व।
निमेवयत्र एतदेवोपमर्द्दनेन एवमित्यादि त्रिपति गुणानां क्रियाणां गुणक्रियाणां
वेयोगापेक्षेणावस्थानात् भिन्नाभिन्नाधिकरणत्वेन पुनर्योर्विशेषः सपदन्तपदपदति
नष्टस्थाविशिष्टपानः लक्षयन्तीति एकस्मादिदिना यच्चैकः कस्मादिदिनियतत्वयाद्दशौवि
वक्तिनस्यसर्वथेति अकान्तस्यैकतोः नासिद्धिमितिकार्यनिष्पत्तिम् अपरइतिहर्वेसमु
च्चयाद्भिन्नलक्षणत्वात् नतुयथेवेनकर्थवस्मापालनगः समाधिवेदायनमभवतोमा
शकाह नचेत्यादि एवमित्यमनिरुक्तसिद्ध्यर्थः प्राकसिद्धकमापतनमादिकारणान
स्मीकार्यणसुविनसर्वपायवयाप्यवेन सुखदाकार्यनिष्पत्तिः समायोगयोन्न

प्र.वि.
८९

नम अतएव काकतालीयेन निदर्शनीकृत एवं च सोपानारोहणपरिश्रमेण कस्याश्चिदपि ये
विनिःसृताः न पुनर्हरिदर्शनव्यतिरेकेण श्यामानभिज्ञा इत्यादौ सम्बन्धयत्पूर्वसोपा
नारोहणपरिश्रमस्यैव हरिदर्शनरूपस्यापि कारणत्वं तस्य तच्चैवक्षेदनिषेधपस्त
त्वेन श्यामकादिनोपनिबन्धात् अतएवात्रेन समाधिः तस्याह्निकाकतालीयेनापतनाकार
णानेराकार्यसोकार्यलक्षणम् नचाथेनसंभवति नयच्चकाकतालीयेन हरिदर्शनरू
पस्यकारणानन्वयसाधनम् तदर्थमेव सोपानारोहणस्य शङ्कानवात् नापितवोपाका
र्येष्वपि हलनात्मके लोके यम् हरिदर्शनस्यापि सोपानारोहणपरिश्रमस्यैव पातनकारित्व
मात्रस्यैव विवक्षितत्वात् अतएव गणवाह्निकमात्रस्मृतम् इत्यादिस्यारिशोभनोरीति मदृत्वा
दियोगात् इर्षारा इति न तु हरिनिवासिवादिनापि पतनमादीतायचशोभनत्वेन कथंचन
वयःप्रभृतीनामपीषाशङ्काद् तदुपादिशशोभयादि नाट्यौचिति सदसद्भिः कामि
न्यादीनामुक्तः शोभनत्वानामपि पालितयौवनत्वादेरशोभनत्वात् अन्यथा पुनरत्र सदसद्भा
येन व्याख्येयः स्यात्शङ्काद् तु निमित्तादि नादृशानीति समुच्चीयमाने तत्सद्भावः प्रक्रमभेदादि
ति शोभनत्वानामुपक्रमप्यशोभनस्यानिर्देशात् अतएवेति सोदर्यानिमित्तकत्वाभावात्
अश्योरिति काव्यप्रकाशकारादिभिः तदुपयथाकृतेनन्वडिम्भमेनेन मलिनाम देन नारीम
लिलेनविभ्रमा निशाशशाङ्कन धृतिः समाधिनानयेन बालेक्रियते नोदनां प्रकृत
मुद्यादिपदार्थपरः महद्वैभावमन्नमविवक्षयानिरूप्येऽप्यभिन्नत्वम् एवमपीति म ८९

स्यामप्रत्यासमर्थेनार्थेनसंबध्येति अनेनार्थेषमेर्गणात्क्रमभेदापनेवं समयोगसद्मयोगो भे।
देनदर्शयति नानुस्मादिना इदंनिप्रकृते सद्यो योगोदाहरणे तद्येम् सद्यो योगोदाहरणेषु
तपश्चेति योभन स्वसमनोयोभनस्त्वनाविवक्षणात् सोऽध्व इति उपसंहृतमित्याप्यपिस
वेयनीयम् एतदेवोपसंहरति नस्मादित्यादिना प्रकारत्रयमिति प्रकारद्वयस्यनाव
द्वेदकः नदन्नादेव परिशिष्यात् तीयस्यापि प्रकारस्य भेदः प्रतिपादितो भवतीत्येतदु
क्तम् कारणमाह एतदेव व्याचष्टे केनचिदित्यादिना सोऽकथ्यमितिकार्यस्य स्वत्वेनाः
नार्थासमेव प्रकृतेन कारणावशेन निष्पन्नतोपि स्वरूपेण च यापायकेन नाहंकृत्यार्थं।
स्यापलक्षणपरत्वेन विवक्षितत्वात् स्वव्यापकत्वाभिमतार्थः अत एव कारणत्वेन योगात्का
र्यस्य स्वत्वेन स्वव्यापकत्वादस्य भेदस्य यमपि तेषां प्राप्नोतीति सम्बन्धे यदुक्तमितिप्रकृ
तः तस्मात्कार्यस्याभिमतिस्वत्वेन कार्यनिष्पन्नस्यार्थाभिमतार्थः यदि स्वाकांक्षकसद्भावाज्जि
नयोगोन स्यात् नैतद्वा प्राप्समानानि वाक्करणेन सिध्यत् एतस्मिन्नर्थे प्रकारत्रयस्याप्युदाहरण
द्वितीयस्य यथा हेमपात्रीत्वाभवनामभितस्वार्थयव्याश्रमाभः शब्दापद्यावलिस्यामदर्थं
जिनश्रमणोदरः केलितोभः कवलयदर्शनान्मोक्षकार्यमोरं पुबन्धाववोदनभिन्नः तोरे
हर्षेपि निनाय अत्र स्वेच्छादिना वृहितस्यापि पुवन्धावस्य केलितोभाख्येन कारणेन तेषां।
दृष्टान्तभवणे योदना दिनास्वरूपेण च यापानास्मासिः एवमेवमाद्यावव्यापकमेत
लक्षणमितियदन्येकन्तेन तन्मात्रमेतत्स्वरूपेणानवधारणायरमवेस्वलवद्भना २८ एत

प्र.वि.
८२

इयं महत्वस्पदत्वनारयति एवमित्यादिना नेयोनानिर्णोयेणयति एतेनादि एतदेवख्या॰
चष्टे यत्त्वत्यादिना बलवत्त्वत इति उपेलेनेति वप्रतीकारकवर्णानिषेधणाद्धारेणाहेतद्वयो॰
त्यासः न स्मेवाधिनः इति बललवस्थानिपत्तेसकस्य नस्मेवाधिते व माद्दशा इति सवयमलेउर्वेन
सोतनस्याभिहित बलबेनेउवलेनप्रतिपत्तेणप्रतीकारःकवेशकरइति भावः नामेति सव॰
लेप्रतिपत्तम् बाधितमिति प्रमन्याहितदीयतिरस्कारो तिष्प्रयोजनः स्यात् क्रियते इति उर्वे
लेनप्रतिपत्तेण नैवेनस्मेतामाशमित्याह प्रनेकस्येत्यादि नवस्यनमेवदर्शयति यथेत्या॰
दिना किंवाशप्रयोजनमित्याशंकाह प्रतिपत्तेत्यादि उपेबख्यापनमित्यः प्रतीकारपक्षा
नु प्रेत्यादि वक्रमाह यप्रस्त्वेननदीयइतिसंबंधः नतिरस्कारादिति नपुनस्त्वेतवीका॰
रात् वाधत इत्युक्तेनिरस्कारस्यैवमाहात्म्याकांक्षात् पुनःपुर्ववेरेषिनस्मेवाधिनि व
स्कारकारानेस्यैवबाधनादित्युक्तम् प्रकृषोप्रतीकाराबलम् एतेनवास्य प्रयोजनं दर्शितम्
प्रवक्षातिरस्कार्यतिरस्करणाभिरस्कर्तेति द्वाभ्यां रणवलेबलः प्रतिपत्तस्य प्रतीकारं
वास्त्वेति प्रतिपादनेतात्पर्यम् उपमानस्येत्यादिके मंथके नेति नद्यापारस्योपमेयवे
वक्तृतनादन्उपयोगनेत्यर्थः उपमानांतरमिति उपमानानामसंख्येनाद्दृतार्थमिति उप॰
मानतेननैत योग्यमिति यावत् हर्वेकगत्येति उपमेयस्योपमानप्रतिकूलेवर्तितवात्
प्रनेनोभयत्रापि नेतस्मृत्वाभावामित्युक्तम् एकंहितीयमित्याभिदधतातेप्रथमस्त्रनाय॰
नीपयाख्यमलंकारद्वयेनपुनःसामान्यलक्षणाभावादेकमेव द्विप्रकारमित्युक्तम् ८२

उपमाप्रकारत्वेनानयोनवाच्यमुपमानस्यातेणाउपमेयकल्पनास्थनेहितत्रनदस्तीति ततो
नयोः स्पष्टत्वेयएवभेदः अनयोः पुनः सा यस्यजीवितेनात्सायारणयमोणणम्भक्तित्वेवि-
यम् एवंमोपम्यमन्तरेणनेनदलंकारद्वयंभवतीत्यवगन्तव्यम् तेन निर्दैववचनेनकिं
यतेदेवताभिरन्याभिः यस्याः प्रसादेन प्रियोलभ्यते हृद्येऽपिनैवमन् इत्यत्रप्रतीपालं
कारत्वेनेवाच्यम् अत्रहिदेवतान्तराणांतथासामर्थ्यादर्शनात्तदात्तेपणसमकाले
प्रियोपलब्धिदायिन्यानिद्रयाविरहिणीकर्तृकं वाक्सर्वेवचनम् वक्तवनालंकार
इत्यविवादः यत्त्वेव्यादि अत्रकुवलयदलदाम्नामालेपप्रद्युम्नमस्तेनेमेवत्सन्माय
म्यप्रतिपादनार्थः अन्यथाहितदात्तेपोनिरर्थकः स्यात् एवं किंकर्णेऽवतंसादिसाधु
वादामृतफलं; किंयदिवासौविलासाः किं तृणपोगेयदि रूपशोभालावण्यमा-
लयदिमंडनं किम् इत्यत्रापित्तेयम् अत्रहिकर्णेऽवतंसादिभिः श्रोत्रशोभाक्रियतेतेथ्य
वसाधुवादादिभिरितिसाधुवादादिभिरेवतत्कार्यकरणात्कर्णेऽवतंसादीनामाक्षेपःप्र-
स्यवसाधुवादादीनामत्यन्तमवन्तस्यधर्मप्रतिपादनेफलम् एवं खलेनीनामस्वरूपेति
परिवारवारांगनानांयन्नेनीरधनितत्खैभाग्यमितिकोलाहलोयम् तेनेवाभिमन्दन
रूपतेमोगालिकाप्रवाधेमायोपेतपथ्यपयिणोकः कल्पनागवतानाम् इत्यत्रापित्ते
यम् यस्यनवजामेकमुपमानोपमेयभावप्रमाविवक्षितेनमुखेकतत्तेनपोनस्वरूपेणनमिन्न
नम् लावण्यादियमस्यास्त्रमदनरूपचंद्रयोरतमानितयानिर्दिष्टः यथावातस्या-

श्रेन्मलवमास्ति सोमस्य प्रभ्रमं किं पार्वणेनेन्दुना सौंदर्यस्य पदं दृशोश्च यदि ते किं नाम मनीलो
त्पलैः किं वा कोमलकान्तिभिः किसलयैः सत्यं वनेनाथवेहीयावः प्रनकस्मेव स्तवकेना
वेमिष्टपूर्वोत्रहः अत्र सोमस्य प्रभृगानादि सकृन्निर्दिष्टम् असकृन्निर्देशस्तु यथा यथ
न्ति तस्याः स्मरशार्ङ्गमौर्व्वि विलासवल्गुतनुभ्रुवेन न गणाः नादिन्दुना किं विद्दूने विधा
त्रास्ते हन वलस्थरगमावकेन अत्र वल्ह तुल्यपयो भुजमामामयद्वपनम् अस्मगयोस्त
विंवशतिविंवभावः निकर्षार्थ्यामिति अन्यथा चेदस्योपमेयत्वकल्पनेनिरर्थकस्याने
प्रयोजनिकेनिउक्तप्रतिपादनात् अत्रापि साधारणधर्मस्यानुगामिता यथा मुखे
नसौरवपी दृष्टपल्लवेनानिशास्तेन उपमानयतावध्यवयेणासिद्धोमेश्रवम् अत्रपी
दृष्टपल्लवनमनुगामितयोपात्तम् असकृन्निर्देशस्तु यथा पोलस्यविकृन्तविवहृ
दप्तुवंश्रवकृष्णचक्रकष्टप्रकटनिस्जनतायवनाम् नीताजनादिकपमृष्ट्रावियात्रा
ग्गालेगा अत्र वल्हाद्रिवलतयोः भुजमामामयद्वपनम् कुर्वदावयोस्तु विंवशतिविंवभा
वः अस्य विच्छित्यन्तरं दर्शयति क्वचिदित्यादिना निष्पन्नामिति सिद्धवेनोक्तेः गदे
मिति उक्तं भोजस्य यथा नेत्रगालस्य ष्टुड्भावश्च न तु उपमानस्यास्तस्योमानिः अत
एवस्यथावयमाद्धः पूर्वस्यामादाघकाकार अनेन न्यायेनेति अतएवोपमानघातुर्भो
वोन्यककारककरणेन तथैवेनाथ्यः अतएवह पूर्वस्याविच्छित्तिरिदमजनेन उनरेन द्विच्छि
त्यन्तरमानि भावः अनोपमिति उपमानभावयानमहनेनस्योपमानत्वकल्पनेनप्रतिकृ ८२

लवतिनात् यद्यपि शहस्रहस्तेगुणेनोपमानेन भाव्यं स्तनगुणेन चोपमेयेन तथापीह शशक्र
हगुणान्त्वविवक्षितम् यदपि तथान्यस्तनगुणमप्युपमेये न संभवतीत्यर्थोपि ज्ञातव्यः । वैकृतायस्थि
यमस्मिन् वैद्युतीन भाव्यं भवावयशाङ्कं चेत् श्रवस्त्रसमपि वावद्धिणानन्त्वं गणम् । नस्मानाय
स्मापि गुनयेयपद्दानि स्मदेहकान्यस्तस्माङ्कवलिगुणनेस्वयेवोपि समः । इत्यत्रनगुण
वन्यमतेपि नग्रतोपलस्यादेवाधिकगुणस्यस्तनगुणेन देहेना वद्गत्वादाना भावा
न् अथाहिलस्यादिदानाहेहदानस्यापि कगुणान्तविवक्षितम् अनवाप्तयः स्वदेहदान
गुणस्य कोनामलक्ष्यादिदाने तोकथ इत्यत्र वाक्यार्थः । एतच्चैवत्वस्वदेनालंकारइत्य
लमतिविस्तरेण वक्तनेत्यादि लक्षणेति विरूपेणवक्तनेत्यर्थः । तस्य च सहजागाव
कानेनद्विविधत्वादस्याणिद्विप्रकारत्वम् स्तीमतेनेतोक्तम् नत्वेवक्तनवस्यवक्तनेरणानि
गृहितेनेनैकान्यरूपोनिबद्धापि कि मध्यसामान्यालंकारएव न भवतीत्याशंक्याह नवा
घमित्यादि साधारणगुणयोगादिति यदाहुः । प्रस्तुतस्य यदन्येन गुणसाम्यविवक्षित
यापकात्म्यमवध्याने योगात्तत्सामान्यमिति स्मृतमिति भेदानुपलक्षणमिति प्रस्तुतापस्तु
तात्मनः सदृशस्य च वस्तुद्वयस्य सामान्यकारतयाप्यथावगतस्यापि पृथक्त्वं विशेष
स्मरणादुभयविशेषाग्रहणाच्चैकतरत्वेनैव निश्चयोत्पादनात् घटपटवद्भेदेन प्राप्ति
स्थितेन रूपेणानुपलक्षणाद्यथावगममनध्यवसायइत्यर्थः । यथा राजेवांकाहे ।
शुक्लिकारजतयोः सन्निकर्षेण सामान्याकारतयाप्यथावगमे पृथक्त्वविशेषस्मर

मा. वि.
८४

णादुभयविशेषाग्रहणात्तस्य विवेकेनैव निश्चयो जायते नैष्ठ्ये वेदापि त्तेयम् मीलि-
तेपुनन्मन गुणस्याधिकगुणेनाभिरोहितत्वात् सामान्याकारेत्वेनापि नाभयावगमात्मन
गुणाच्छादकत्वपातदृशाव हृभेनाधिकगुणस्य वृत्तिभासात् अतएवा ग्रमदादयकु-
तस्य स्मकारल्पादेनीवरामसाद्वेनस्य मदादया स्त्रे मपितेश्रुवाव स्थानाद्वलवतो वाभा-
विकेन हृकारल्पादिना छादितत्वात् सामान्यमपुनः अभेदमच्छ स्त्रवकाभिरागलोभि-
रेषहुलिमालियन्किभिः इयपुरामाकृतनीतिनालुकानलेस्तेत्वक्रमवामनन्तनो-
दृस्यादोनिक्रजम ध्यगानायायाधितः पृथगदृशावहृभेनसामान्याकारतयावभासि-
माया वा गुणयोगात्तताभ्याभेदेनानध्यवसायः अतएवनलस्तेत्वक्रमित्यायुक्तम
अतश्च स्वरूपेणावगतस्यापि भेदेनानध्यवसायः सामान्यम् वलवतानिरोहितत्वात्स्व
रूपानवगमे मीलितमितिव्यपदेशः अतएवाहमहाननयोविशेषइति एवंतर्हिसमान-
गुणानुस्यादिविशेषाद्वसमाणदाहरणादावसिमानिकारादिवत्योतत्वादेरपि भेदेनानुप
लक्षणं किंनस्यात् न नूक्तएवात्र परिहारोयन्मानगुणत्वेनैकत्वविशेषस्मरणादु-
भयविशेषाग्रहणाच्चेति एवमपिकथमिति चेत्कस्यायं पर्यनुयोगः किंतावदुत्तवान
स्पेत्ययस्यवा अत्रत्वाद्य स्तुतत्वामहास्याभिरुकामिहव अस्तुतेस्यवाग्रस्तुतत्वाद्भेदनाव
पलक्षणंविवक्षितेनतदूतत्वेनैवाभेदव्यग्रेणतत्साहृश्यप्रतिपिपादयिषितत्वात्
नैवेवमध्यन्यस्यान्यतयाप्रतीतेरस्त्यंतिमस्येतभोवावाच्यः नत्स्याहि प्रकृतवस्त्रा

क्यादकन्तेयेवबवंस्त्वं न तस्यैव प्रतीतिर्लक्षणम् इह त्वनस्यात्मेपि वस्त्वंतरस्यापृथक्त्वान्निप
तितिस्यलेव इत्नानवास्यसंज्ञमात्रमत दित्यातितेधायकत्वादित्यादि प्रत्नसंबंवंनद
त्वश्याभियाने मीलितमिन्त्युक्तं निर्वाहितम् प्रत्नत स्यमादि प्रत्लत सेन्सपमेयस्य प्र
त्वतेनेत्युपमानेनसाधारणयधर्मोत्मवाचित्वपत्वमत्रार्थसिद्धम् तेन साधारणयधर्मस्य
वेगाभिनायस्य मयेत्रात पदस्वैशास्त्रवानामममलविछाम राहोलस्यत्वनायेतियत्वस्तु ।
र्णेडुमड्लम् प्रयामलकातिवमनुगामिनयामहाकविरिदूम् प्रसंकुमिदेशालयस्या
प्रभेदमित्यादौ प्रत्नत्वकत्वनयार्थविवप्रतिविवभावः तुलितत्वनतितवधोत्मप्राप्तइत्या
मान्यत्रूपत्वम् नत्ववप्रत्लत स्यायप्रस्तेत नात्रायमङ्कुरः क्रियते इति किमियमप्रकृतिरेवन
भवतीत्याशङ्क्याह नवेयमित्यादि प्रविभागभ्रुतानानाश्च्यर्थोत्थक्लेः स्वगुणत्यादिपरि
मितेति स्वीक्रियमाणस्य गुणस्याभावात् तत्सम्भवादेवचान्यस्याथकुहगुणत्वम्
समीपवर्तीत्यनेन गुणाग्रहणोपायत्वमनुक्तम् प्रसिमितिपरिमितगुणप्रकृतेप्रत ।
प्र. नेतत्सत्यामात्रम् नत्वेवप्रकृतस्य गुणनपरिमितगुणस्यातिरोधानान्मीलितमेवाय
किं न भवतीत्याशङ्क्याह नेत्यादि प्राक्त्यादितनेनेत्यपकृतस्वरूपत्वेनत्यर्थः उपरक्त
त्वेनातिविशिष्टत्वेनेत्यर्थः विभिन्नवर्णत्वमित्यादि नत्वेतस्यकृष्णवर्णस्य प्रापि: समुत्रय
यथा वा इहइत्यस्मरदनमिन्दुविम्बकाबेत्वत्लवमालिमसहायमेयत वस्तुस्वरूपं गारमयममे
येमेनापकर्षणह दवविद्रियोगात् प्रत्यहदवविद्रियोगस्यमेनापकर्षणस्याकारः सत्नीत्या

अ. वि.
८५

दिति हि प्रतीयते लिङ्गं च हि प्रत्यासत्त्या अप्रस्तुतगुणग्रहणं संभवम् । इह तु यो बहुनायामपि तद्गुणत्व
हणम् प्रत्यासत्त्येति विच्छित्तिहेतोरस्य तद्गुणस्वीकारस्योपपत्तिः । यदा त्वेतन्न भवति तदा यस
लंकार इत्याह यदेत्यादि उक्तरूपगुणासत्त्वेन तद्व्याख्यानेऽतद्गुणो विषमानगुणत्वे सति
नम् एवं च यत्राप्रस्तुतगुणस्वीकारे तदभावोऽयमलंकारः यदुक्तं तद्रूपाननुहारश्चेदस्य
तत्स्यादतद्गुणः इति अस्मिंश्चातद्गुणे यदि चेति पक्षान्तरे प्रकृतस्यानुहरणीय
गुणसाम्यस्य तदेव व्याख्यातृ येनास्य प्रकारद्वयं दर्शितम् अननुहरणाख्यस्यासामान्य
स्यानुगमात् धवलोऽसीत्यादि प्रतिवस्तुत्वेनास्य तद्रूपगुणानुहरणस्य संभवितम् अप
मपीति समानगुणत्वेनापीत्यर्थः धवलोऽसीति तद्गुण एवेति येप्येकदेशस्थं का
विहायैकः कल्पितः स्वरूपं तत्प्रकारान्तरमस्यापेक्षः नच गाथाव्याख्यानेऽस्त्य
नम् यत्रालंकारान्तरस्यापि व्याख्यानं स्यात् नात्र तद्गुणः न ह्यत्र स्वगुणत्यागेना
स्वगुणस्वीकारोऽलक्षणम् नचात्र गुणत्यागोऽन्यगुणस्वीकारः तस्य धवलत्वात्मि
चाग्नेः किं तत्र कारणाभावेऽपि कार्योत्पादाद्विभावना नच विरूपकार्योत्पत्त्या विषमालंकारः
तथाहि कार्यकारणयोर्विरूपत्वं बाध्यमानतया प्रतीतिः इह त्वेकस्याबाध्यमानतया तिरस्
हाननं योऽभेदः नचवा तस्यापि कारणस्याप्रस्तुतगुणानुहरणं रूपस्य कार्यस्य नु मतेः किमय
विशेषोक्तिः किंवा न भवतीत्याशङ्क्याह कार्येत्यादि अविकलकारणेऽपि कार्यकारण
भावः अतएवालंकारान्तरत्वं विशेषोक्तेनभाव एवोक्तः यथा तद्गुणाख्यातरोपालम्भिति नः

विषमालंकारेति पाठस्तु युक्तः कानने षु स्थितेऽप्ययायुक्तः । नहि कार्यकारणभावविव
क्षामात्रेणात्र तत्त्वस्यापेनत्ताभि घ यतेतस्यानवकाशः नस्य हि विरूपस्य कार्यस्यानर्थेल्प
वोत्पत्तिलक्षणम् उत्पाद्दिन्यादि उत्पीयते इति प्रश्नेन तु संभाव्यते इत्यर्थः ननु वाश्र
नीतस्य प्रश्नस्यापेक्षणता किमिदमस्तु स्यान्नेन भवतीत्याशंक्याह नैवेदमित्यादि श्रुस ।
भावनीयमिति किं विशेषविभाति नैवेति तमेवेत्यर्थः नहीति प्रश्नपूर्वकस्तु नतम एवंप्र
श्नस्याप्य सहृदयैर्नैवेयोऽन्यायः अतस्तु इति सहृदयेन रस्य चारुत्वाप्रतीतेः एवं ।
सामानस्यापह्नवासु वे अपह्नुतिर्व्यक्यमानप्रश्नाशयकस्तुतम न सहृदयत्वावश्यास्य ।
णाचारुत्वाप्रतीतेर्विन्याश्रयणीयम् नन्वेवंप्रश्नोत्तरस्वरूपतादिपेयपीति संख्यैः वक्तिनभ
वतीत्याशंक्याह नैवेयमित्यादि एतस्योत्तराख्यमलंकारद्वयं नघुन्ते कः सामान्यलक्ष
णायोगात् एतच्चोदाहरणद्वयं येयथा हृन्नायाथमतान्पैयेण दर्शितम् वस्तुतस्तु रत्नाः ।
स्मन्न दलंकारद्वयम् अतएवैतावतालंकारसारकारादिभिरेतदलंकारद्वयमपात्तम
न चैतत्प्रकृतलक्षणदोषाभावादुदाहरणान्तरेष्वनुप्रतिष्ठापनात् नन्वयथाभिनवो कथ्य
श्लेषालंकिन्नु शाफरवयं नालिकेवानिमन्यान्त्यमथुवरपाः पिवसिमधुसमंवेप
यायासिवेपणम् हृत्वा पीत्किकाविष्यकातिनवाप्येवः संपिबेयस्मिये वा चोरस्त्वदु
नेहेतोः कथमपि किंतावयेनाभित्तेनमस्ते अथवाहि शाफरवयं जालिकेस्पुनरान्तस्या
दनरूपो स्यप्रश्नस्यानयनम् एवमन्यदापि ज्ञेयम येनदासीहतास्थानिषुनः पा ।

सा. वि.
८८

[illegible]

८८

वस्तुनो वस्त्वन्तरस्येतरेतरपरिणतिनिर्मितोऽनन्वयः कथ्यते ऽनन्वयश्चैः शैलेन्द्र इत्यादिवन्निरवकाश इति स्था
यी अपुष्टोऽपीति व्याख्यातोऽर्थः अपोहात् अपलापमात्रं विवृतं येन निरावकाशत्वमनवकाशत्वेनाहृत
त्वात् अस्याश्चापुष्टेनेदं लक्षितं येन अपुष्टमतेन निरवकाशादिनास्यापि नामाति स्वोपत्र
श्रयस्त्वक्रम मा इत्यपद्मनकायेन अपुष्टो वा सावयपुष्टितिः अपुष्टवायमाइत्यपयशोभनाया
पुष्टिनीति एवमपुष्टिनिश्चये इति पूर्वं वाक्यमेवमवयनीयम् उक्तः प्रकार इति अप
पुष्टवायमाइत्यपनाहृतिरुक्तनेयो वक्रकारेणाव्याप्तत्वात् कथमिति निष्प्रयोजनत्वात् एत
द्वाभ्युपगमप्रतिविधेन सन्नामम् इत्यादिना नदेति अपुष्टवायमाइत्यपम तन्नेति स्लोष
नस्मते इत्योऽर्थः न चेति व्याख्यातमावेश्यानेकार्थस्य न चेति निर्मितेति अपुष्टो हि प्रकु
नमेवाकथ्यते नमस्कृतस्थापादानम् इहवद्धि नमस्कृतनवस्तुवस्त्वन्तरेणापुष्टो
न निगृह्यते इत्यनयोर्भेदाभेदः एवमाह कथ्यादौ विन्यादौ बालकात्मकवस्त्वन्तरस्य
पुणोद्धिमतियानगृहनस्यैव वाक्यार्थत्वानव्याप्तोक्तिरेव न पुनरपुष्टिः अतएवाग्रत
ववक्रोक्तिः नस्याग्रत्यार्थयोजनमात्रेऽलन्तराम अन्यथेत्यादि एतदेवव्याचष्टे यद्वाकामि
त्यादिना अन्यथामिप्रायेणोक्तिविवक्षितार्थपरत्वेनार्थः काकुर्वेति विशेषः यदुक्तम्
वाकामिधीयमानार्थो येनान्यः प्रतिपद्यते भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः सकाकुरिति कथ्यते इ
ति अन्यार्थवदनेयानिमकोनादर्थादन्यस्याप्यानीतिकस्यार्थस्य वदनयाल्लुप्तेनेत्यर्थः
नेनकेनविरुद्धार्थामिधानार्थप्रतिपादनं इत्यपयाउक्तं स्यावाकास्यान्येननहिवानायय

न्यादिवा॰

हैलिकायां पनवकें वलकेऽप्रमाणत्वकल्पनं लाक्षान्यथायोजनमात्रमप्यमलेकाश इति किं
शेः अत एव द्वितीयाध्यायाद्यन्तेनाप्यभेदनयोबाध्यः नोहितत्रवचनेविद्यातीये वान्यथायोज
नम् न त्वगानं इति स्मृतरामपरीतम्याजेष्यास्मिरत्नाणीय इति भवत्त्रजत्वे हि वस्त्रस्थानमितादौवा
लवाहिकं प्रस्थाननिषेधकत्वयावाज्यवर्ध्ये नेन संभावितम् श्रीहेमाद्रिणा पुनरन्यथा प्रस्थान
निमित्तनयायोजितम् अत एवाचारान्यथायोजनस्य प्रमाणत्वबलव्याहतिनिवेधनेनापि प्रस्था
नाविरोधात् प्रथम न तद्वितीयात्मात्रे तेनापि नवक्रोकावत्नभावः प्रथमान्यथायोजनस्य विशे
षाकथनाभनात्पव क्रोकावनभावइनिचेन्न हि माय म्यो विशेषाद्युपमेयोपमादीनाम
प्युपमायामनभावः किं न स्यात् प्रथमात्र फलभेदाभिदिति कथमनन्त इति चेन्न एवमि
ह्यपि फलभेदस्य विद्यमानत्वात् कथमप्यानभावः स्यात् न्यायप्रथायोजनस्य क्रावि द्वबन
विद्यानमात्रे फले कश्चित्संभवत्प्रमानमानव्याहतिनिवधनेनापि तेन तात्पर्य फलभेदस्याले
कादिभेदनिमित्तमिमप्रविवादः तेन एवेत्रवक्रोक्तिरपरत्रवव्याघात इति यथाक्रमपवालेका
दिभेदोत्पाद्यः एवफलान्तरेष्वपि ज्ञेयम् तस्मात् एष श्लोकः एव कारणक्रोक्तिविरना
भिमनोरागनहमत्रनानासय स्नापयजानाप्रशमसूपनयत्र क्रपा राजेलन क
वैदिकक्रवालाक्रमणप्रदयनदेवकिंवा विवाहा मा मेव मालवेन्द्रापरिमलक
नरस्त्रहितान्नमसित इत्यत्रश्लोकासमाविनस्य वारिवाहस्यान्यथा विद्याविन व॰
क्रायोजननत्वपत्वसाहश्यप्रनान्यथेभिप्रागश्तेनानरमात्रमौपम्येवक्रावविततम्

८७

वाक्कुलमेवोपचारवक्रत्वेन तद्विशेषादिति नीत्या वाक्कुलेनैवास्य संग्रहात् उपचारवक्रत्वल
क्षणकं कि विशेषोपचारिकेऽप्य प्रयोगेषु व्योर्थापादनमित्तिमेदानवमस्यानवाच्यम् यस्त्व।
ननु दृष्टान्तरभावादिति न्यायात् ग्रुपचारवक्रत्वलया विशेषक्तः सैन याचिकानामुप
युक्तो नालंकारिकाणाम् तथा वनात्मथा योजनस्यैव विज्ञानतराभावात् यद्वा मुख्यो
पचारिकार्थद्वयेऽस्य कहूनागफलद्वयन्त्या येन शाहुल्लिहनादस्य स्नषस्यवक्रोक्ता व
नभावः स्यात् उभयत्रवेनेति समंगासमंग स्नपहारेणाविजय इति स्नषस्य समंग
तम् मेहरोदरेणेति समंगातम् स्नचवनाहुः शिव इति तथा पासकलीलायुक्त
वक्रोक्तौ स्यादिनावबचनविज्ञानमात्रप्रयोजनस्यान्यथा योजनस्य श्लेषालिकायां पत्नस्य
वयकाशितम् नतु सेषामेव वक्रोक्तिः कोलकारेण या विनेतिनीत्या समसपवाले
कारवशेव वक्रोक्ति रूप इति कथमयमेव तथा वेनन निर्दिष्ट इत्याशंक्याह वक्रोक्ती
त्यादि इहेति वाक्कुलालंकवेन नाके: कौटिल्यात् इत्स्यादि नतु कथंवस्तवर्णनमा
त्रमलंकार इत्याह इहेत्यादि नदालिशय हेतवस्त्वलंकारा इति नीत्या वस्तातिशयाया।
यिनाय माणामलंकारत्वात् कथं वस्तुमात्रस्यैवालंकारत्वं स्यादिति भावः नतु कथमेतत्
स्तुमात्रत्व ग्रहणानेव समाहितमित्याशंक्याह सूक्ष्मेत्यादि कविकरमात्र स्याति कृशा
श्रीयापिषणनाकविनैरेव पवस्य लमनो नामकवीनां कवीनां वा न स्याव गमापन।
शाविकल्यापारो हीनमेवादिति भावः अतएवोक्तं कविकरमात्रगम्यत्वात् नतिशिमित इव

अ.वि.
८८

तिस्वभावोक्तेषां तथा तेन वक्ष्यमाणाकारेण नमस्कृत्य तस्य भावस्य गुणक्रियादेः सं
भवतः स्वभावस्वभावस्य शब्देन प्रतिपादनमात्रे हार्थानि चित्रितेति वेदितव्यम् अन्यानन्तरोक्त
त्वेनेति यथावस्तु निसर्गभवतीत्यर्थः अतएव सवतसा वस्तुगतस्य सूक्ष्मस्य स्वभावस्य वर्णने
न हृदयसंभवादात्र्यात्मकिमिय भाविकस्य वदलंकारान्तरान भवतीत्याशङ्क्याह भाविकत्वादि
न च वा निर्णीयमानस्यानन्दहेतुत्वं वस्तुनस्त्विन्नेत्वेश्वसंभवादः स्फुटतयाश्रया स्वभावोक्तेर्भवतो
भाविकस्य च लक्षणम् इत्यर्थः संक्षेपः अतीतानागतयोरर्थयोः इत्यादि एतदेव व्याचष्टे अतीतेत्यादि
ना अलौकिकत्वेनाद्भुतेन सहृदयानां निर्वाच्यानाद्वेतव्यं कथं व्यक्तीति यद्यपि वाचामनाकुलत्वे
सर्वेष्वेव वर्ण्यं तथापि तत्त्वतः शब्दवैशद्यनार्थो विशेषणानवगमात्स्वलितिविघ्नमात्रफले
इहतु नहाकुलत्वेनातीतानागतेषु यथा प्रत्यक्षायमाणत्वमेव तत्स्यादिति प्राधान्येनेत
दुक्तम् एवमनेन हेतुद्वयेनास्य वाच्यवाचकयोरामर्शनीयकारित्वमुक्तम् अतएवेकस्यापि
रामणीयकहानौ नास्यालंकारत्वम् इहाहिकेचिद्वादिनः कविवचनास्त्विह समयश्चित्र
त्ता अपि निजशोभायमानावान् रागा शक्त्यादिवन्मसहृदयानामवज्ञास्पदतयानाव
धानाहाः कविस्त्वयस्वसमयगा अपि उभयत्राप्याह्लादिनी यत्ता सहृदयानामनाव
जेकार्येवस्मयमपीहावधमाश्रयणीयम् यदाहुः प्रत्यक्षाइव यत्रार्था
दृश्यन्ते भूतभाविनः अत्यद्भुताः स्यात्तद्वाचामनाकुल्येन भाविकमिति
वाश्वहः अतान्तरार्थानकः न तु चाप्रत्यक्षाणामपि भूतभाविनाम् ॥ ८८

प्रत्यक्षत्वेनोपवर्णितं ध्यानं प्रतिभानेन वा किं नेत्याशंक्याह नचेयमित्यादि ननु यदि भूत
भाविनोऽभूतभाविनश्चैव वचनीति स्फुटत्वेनाभासं वा किं नेत्याशंक्याह नापीत्यादि इयोपि
कस्येति वस्तुत्वेनैतस्याभेसंभवात् भूतपदार्थस्यानन्तोऽव्यतिरेकः ननु अस्यानन्यतयाव्य
वभासो यः किं नेयमितिशयात् किं चेत्याशंक्याह नापीयमित्यादि भूतभाविनोऽन्
भूतभाविनश्चैव स्फुटत्वेनावभासमानत्वं ननु ज्ञानमत्यक्षमेवश्च स्वतत्त्वतया किं नावभासत
इत्याशंक्याह नहीत्यादि एतच्चाप्रत्यक्षत्वेनाभासमाने हेतुरुपपादितम् ननु यद्य
वनस्यमानः सदैव समस्तवस्तुस्वगम्यः किं न स्यादित्याशंक्याह केवलमित्यादि
भावनातूपनिते इन्द्रियादीनामव्यापारणात् एवं योगिनां भावनाबलात् भूतभा
विवस्तुस्वरूपत्वेनावभासते भूतभावः यदाहुः अतीतानागतस्य च ज्ञानस्य वा विशिष्य
ते इति वः सम्भवश्चैवेन योगिनामनिन्द्रियार्थदर्शने यथा भावनानिमित्तेन चैव कामा
त्रिविद्यानपीत्यर्थः तस्यामनुमितमाह साचेत्यादि वस्तुतस्मान्नभूतवस्तुदर्शनमित्त
मात्रेवसुवस्तुनो हृदि संयावण्ण तस्य तदेकतानतया प्रगुणभावनामुपयातीति
कामातुरादीनां योगिनामिव भावनाबलात् स्वकाले व्यवच्छेदेनैव भूतभावि वस्तुस्वरूप
तयावभासते इति ननु यद्यपि योगिनां भूतभाविनो भावाः स्वकाले व्यवच्छेदेन वस
वेतसः स्वरूपतयावभासन्ते तथापि सर्वेतमः प्रत्यक्षत्वेन तदवभासनं युक्तमित्यत
इत्यनीयमानानां सर्वव किं नेत्याशंक्याह नापीत्यादि नहीति न प्रत्यक्षतां प्रत्यक्षतया।

प्र. वि.
८९
८९

व्यवसायः किं न हीति यद्यध्यवसायो नास्तीत्यर्थः। प्रतिपत्तेर्वेत्ति न स्वं जानतः कुवितः
प्रयोक्तृत्वं भवतीति भावः। न त्वमुं तत्पदार्थं प्रत्यक्षतो नोगोस्पर्शकभावोऽकिं न त्वमेत्व
मानमित्याशङ्क्याह नापीत्यादि एवं सवदलेकाशादृष्टस्य भेदे दर्शयति नाप्यपरिमिता
दिनाद्युत्तरः स्फुरद्रूपतयेत्यादिना अनयोर्भेदो निमित्तमनुक्तम् परकीयायाश्च महि
मेत्यस्मीयवित्महिम्नो भेदो न परामर्शो हृदयमेवादः न स्वच्छत्वपरविभागाभावाद्दश
कालविभागाभावाद्व्यापकत्वेन प्रतीतेः साधारण्येन अत एव परमार्थहृदयमित्युक्तम्
तत्त्वम् न स्यात्स्वाहमित्येवं परामर्शः न ह्यतिरिक्तस्यान्यस्यासम्भवात् नाटकेऽपि नेति
इदमहं जानामीति सामानाधिकरण्येनानयोरन्यः अत एव विशेषणादि तत्त्वम्
ननु भावविकल्पप्रतीत्यनन्तरं यच्चेदं सवदलकारः प्रतीयते तत्र किं प्रतिपत्तव्यमित्याश
ङ्क्याह स्फुटत्यादि एवमत्रानयोरेकाग्रतायां समावेशरतितान्यथा [illegible] ननु यद्यव
भातं तदुपाहितैः स्वयामकसमितिकृशः अत्रियुक्तमान्तेः दृश्यमाणानपास्तैर्भिः
अवतपास्तिनां स्फुटत्वप्रतीतिः शान्ताद्यभेदयाणामिति न तेषामैकात्म्यम् एवं च
स्वदरस्यवस्तुनो यथावस्त्वनादिवशान्[illegible]मानस्य स्वरूपमितितान्यथ
न तद्यद्येवं तर्हि किमिदं स्वभावो किं वेत्याशङ्क्याह नापीत्यादि ईदृगादेव लि
यत्र हृदयसम्भवादः स्वच्छपश्चात्यच्छत्वेन [illegible] दीपाजिह्वत्वतः ईदृशाहाहं
तिसंयोनानाथाजीवेटेविद्धस्पतत्रयाजीणामीदकस्वभावायमितिवस्तुनि दिष्टो

हृदयसंवादः यथा वा यदास्वांगसंलीनाविनवृत्तिनदेव स्वगृहिणीस्मिश्रोप्रयायत्र
गाहितविशेषेणतद्वेव यदासंपन्नामेयदनतिरस्यच्छविरसफलेवामलेवारवयते
नतेनस्वमशनम् अथेदृशोवगृहिणीनां स्वभावइतिवस्तुसंवादः स्फुटनेयतिप्रवः
स्फुवडूपनया सावष्ठनीनिर्यथा निपीडितस्पृहणीदोः स्वयथापकिलांगुली यत्र
स्वजितः पादौ भाषेतेभावितेः प्रव. यथावादभीरुरेणावरणः कृतस्यकोडेनवीस्य
नाकतिविदेवपदानियातो श्रासीहितवदनावेविमोचयंतीशाखास्ववल्कलमसम
मपिदुमाणाम् अत्रपादयोः शकितलायाः स्पृष्टेवयस्मत्वेनप्रतीतिः नतुवयस्वभा
वोक्तावृणिप्रस्तनयाप्रतीतिस्तु इकिमिपाणकाद् कॉविदिति समावेश इति संग.
छिद्रपः संकरवृणावास्तनपथा हरेवहारिणे स्वरेनवित्पुवेः कंडूयमानेयालकुवेन्स्वचावे
वतनानिविधानंभेस्थलीलापिमातृ ससीलनयनेविसंस्युलवेतस्नायनतोमामित
शुवानश्चलकौमीस्वबलीवर्द्धः स्वेरमव्यते अत्रहृष्टप्रमुदस्यविवर्तनादिस्वभावस्व
गेनेनस्वभावोक्तिः प्रत्यतायमाणोवभाविकमिश्रतयाः समावेशः स्वभावोक्तिरपि
रसवदलंकारास्रसंगेनसंदर्शयति नवेत्यादिना हृदयसंवादाहिवस्वविमृहतिगतवे
नेहितविपः नचस्वभावोक्तिोवस्तुसंवादः प्रदर्शितः चित्रवृत्तिसंवादस्तुयथा वेदाग्रस्मर
पनिहलमन्हिकानांप्रियप्रति मोयेप्रगीतनामामाणायपत्रालीभिरवृयते अत्रप्रियस्यमि
लाषिणीनायिकाचित्तवृत्तिः संचेतमात्माचित्तवृत्तमेदनसंवदतीतिसंवादः यत्रतहि

प्र. वि.
१०
९०

योपि हृदयसंवादस्तु यत्किंचितिपन व्याप्तिमित्याशंक्याह उभयेत्यादि भवसमावेशोपयथा
किंचित्कांचितनयेत्युद्भुवन मुखस्फारी भवल्लोचनासद्भावोपचित्तमात्रकुवाइकरणेस्तुना
पंचतीमुक्तः कृजनीवितेनेकपत्रनिपुटनालिखपलीलालसमयन्यकाननपणतवति ।
तमियेयपतावतीमेवते उवणानास्नयोः स्वत्मयमेवाणेनेनस्वभावोकिञ्चित्तहलिविश
षाश्रवमवद्दलकाविश्मनयोः समावेशः उन्मेषेति यच्च स्वगत स्वात्मयमेवाणेनात
स्यात् उन्मेषभाविकसवदलकारभ्याम् स्वामेदोभाविकस्यसंयोनिर्णाघ्यते इति
यत्पाउक्तं नाविवाहितम् इदानीं च प्रकृतमेवाह नाथयामिति कणितमिष्टमसम ।
णयस्माद् कणितमसपितस्यवाथ्रस्य स्फुटत्वेन प्रतीतिर्भावितकमित्यनयोमहान्भेदः
पत्तेवापमहवति नस्मादित्यादिना पत्त स्वाभिस्साभिरुस्थानपव नाभिनिविष्टमित्याह
लक्ष्यइत्यादि नैवेति इष्टचारितेनत्रकुरुक्षुनिवर्णनप्रारभपव स्थितम् शुलिदवर्ण ।
नपुनरेष्टमात्स्वामारम्भेस्थितमिति ततपव स्वयमवधार्यमिह तनयेष्टविस्तरमयाह ।
स्वाभस्तन्नालिखितम् इतीनानागतयोः सद्भितेप्यनुवर्तायमाणावमुदाहरनाग्र
यहणनानीतानागतानवस्थाविप्रकर्षमात्रपरत्वसदितम् नस्पदेशकालस्वभाव
विप्रकृष्टानामविशेष इति तदाह तम् ग्रसमानस्पृश्ने देशविप्रकृष्टत्वम ग्रा ।
तागतस्यतुयथा तिमानतिमाविलाबुरवृउदाहरन्पमानाटेदीशेइघानेन स्मस्वर
नमस्कारवादनकाणः पाल्पिस्पर्शादि हननवरोपरयत स्त्रीस्वजातिज्ञेघाटघ

१०

त्रिभुवनविभुः कल्किरूपेणापि विष्णुः एवंविधं तेनोक्तनीत्या विचार्य पुनरपि स्तोप स्तेके वि
द्विवारमाह शायमित्यादिना संभवतीति न पुनः कर्तारोप इति भावः यथोदाहृतमिति
स्तुतिनैयतीत्यादिनाग्रथमेति यत्तद्वर्णनानवधानत्वात्तायमाणानाम् अत एवेह कवि
समर्पितपर्यन्तेनेत्यादि न च वस्तुसन्निवेशिनामपमेणमलंकारत्वादिति भवेयुः नहि व
स्तुमात्रवर्णनेन कविकौशलं किंचिदिति भावः अपिचेति निपातसमुदायः समुच्चया
र्थः अत्रैव वाक्यार्थगत्या हेतुत्वं तस्य समुच्चीयमानत्वात् कथमिति वस्तुमात्रवर्णने श
ब्दानामाकुलतायाश्च नाकुलतायाश्चाविशेषात् उत्तरप्रकारेति श्रवणानन्तरमेवापीत्यादा
यत्रापि प्रकारान्तरेणालंकारत्वं योजयति यादृशमित्यादिना सकलवाङ्मगोचरीभूतमपि
ति कविनिर्माणगम्यत्वात् अत एव प्रयत्नायमाणत्वस्य निर्मितायमानत्वस्यात् स
कलवाङ्मगोचरीभूतत्वे पुनर्यथात्र कवाणत्वत्वमेवेति भावः नातीवेति न पुनः प्रथम
प्रकारवन्मुशिष्टमिति यावत् अत एवेति वाणत्वस्यापि सादृश्यस्याप्यलंकारत्वं न यावर्ण
नात् एतावदेवेति न पुनः शब्दानामाकुलत्वादि वस्तुनि तस्याविशेषात् अन्येषामिति का
व्यप्रकाशकारादिभिः समर्थ्यमित्यादि न हि एतेनेति वक्तव्यं वस्तुवर्णयोविकृत्वा
त् नैवेति एवमवसेरसमीत्यर्थः असंभाव्यमानेति संभाव्यमाविकृति शब्दस्यात्वव
र्णनेनेनदृशामिति भावः यथा शतमुकामति दृष्टादर[illegible]दिष्टमाग्रविलिमरत्नकृत
मप्रकाशकीर्णः अस्माकं तात्कणकादिति पायमाननन्तत्रापि शिशवलाद्वव्यवस्था

अत्र हि भगवद्भार्गवीयवर्णनप्रवृत्तस्य भवतिरत्नविशेषः अत एवास्य कविप्रतिभोत्थापित
त्वमुक्तम् एवं चास्यानामापि साध्यकम् अलंकारसर्वस्वकृता पुनरर्थान्तरविशेषकिं प्रका
रत्वमेवोक्तम् अत्राभूतेत्यादि एतदेव व्याचष्टे महापुरुषाणामित्यादिना अत्राभूतेत्यत्र
कविना महापुरुषचरितसमुत्कर्षप्रतिपिपादयिषया गतयोपनिबद्धमालम्बनं दलका
गोचरैरुपलक्षणस्य अपरत्वेनोपात्तमिति नात्र संदेहः न च यथा कश्चित्कान्तो विवहत्य
रुणेत्यादि अत्र योगिनामपि विशेषश्रवणमति योग्यतादर्शनार्थं समुत्कर्षप्रतिपिपा
दयिषया रामसीतावर्णनं भगवत्यापि निबद्धं यत्र पुनर्महापुरुषचरितेनमुपलक्षणाप
रत्वेनायमलंकारः यथा वा गोदावर्याः कोकिलमदलोलदन्तोदकायाः पारे तीरवनेव
नवगामस्थुपनामस्थलहकः केकालोलापि हि नगाहने देहमेयं चरामः पादाङ्गुष्ठेन जम
यिभवहेवनेनिममेसहम अत्र प्रतिवनप्रतिविशाखान्याक्रोशमवरितमुपलक्षणमा
त्रवचेम नेयाभूत न चनेनोपात्तः कश्चिद्विशेषो विवक्षितः अत्रासीनस्कन्धिपाशशवय
नोविधिः श्रमगामवहेवरगाढवनसिनादितेहरुमनाद्रोणाद्रियाहतः दिव्यादि
दृजिदवलस्मणाश्रेलोकानन्दप्रापितस्य स्थायाभ्यमगातिवान्समपनेः कृताचक्र
वक्री कृत्य रामस्य सीतायाः क्रोडमुपलक्षणी अनेदृशविशेषपाशवयनमेव साक्षा
द्विवक्षितमिति न महापुरुषचरितस्य वर्णनं नरप्रयोगभाव इति नायमलं
कारः ॥ रसभावेत्यादि अत एव तित्वतत्र मपि विनहतिविशेषसभा

चित्तवृत्तिविशेषस्वभावत्वात् नैवं निर्गुणपक्षत्वेनासनीत्यर्थः विभावेत्यादि विभावा
ललनोद्यानादयः आलंबनोद्दीपनकारणानि अनुभावः कटाक्षभुजाक्षेपादयः का
र्याः व्यभिचारिणो निर्वेदादयः सहकारिणः प्रकाशित इति व्यञ्जितः यदुक्तम् विभा
वानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति रत्यादीत्यादि शब्देन हासासादीनां।
स्थायिनां ग्रहणम् निर्वेदादीनिति यदुक्तं निर्वेदग्लानिशंकाख्यास्तथासूयामदश्रमा
आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा गर्वो
विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च सुप्तं विबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता मतिर्व्या
धिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः त्रयस्त्रिं
शदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः इति देवतादिविषयाणामानन्त्यादनेकप्रकारत्वे
ऽप्येकप्रकार एव रत्यात्मा भावः अत एव रत्यादिरित्यादि शब्दः प्रकारे चः समुच्चये उक्तं च
रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः भावः प्रोक्त इति तदाभासा अनौचित्यप्रव
र्तिता इति निषामदवस्थिते ननु अधर्मरूपायस्थानेनावस्थेत्यर्थः तथानेहि सर्वं एवकल
ह्रिस्यकेतते म वेषामन्योषांश शानन्नादेव भावः स्यात् नन्वक्तप्रकारत्वेनैतानारूपस्यास
स्याधिकत्वस्य शास्त्रदृष्ट्यासंगच्छतेऽत इमां शङ्कामाह न जाणीत्यादि परिणिष्ठेति भावनेत्य
भासूनन्यश समविषयणेवेत्यर्थः एकामिति रसभावनदाभासतत्प्रशमानाम् बलेया
गइति अत्रविवेनेवलाकारेणेवसंहति: अयम् कृतनाटितैतनावस्त्वन्तरप्रकृतमिति।

ध्व॰ वि॰
९२

भावः न तु च परविश्रान्तिरूपत्वकाव्यात्मनोऽलंकार्यत्वात्तस्य काव्यमलंकारत्वेन संगाच्चो तेइ
न्याशङ्काह नेत्यादि यस्मिन् हृष्टे नेऽइति धन्यभावकादीनां मतेनुवाच्यः हितो यस्तेष्वपि यत्न
तागान् अत्रास्येति यत्रवाक्यार्थीभूतो रसः एवं धन्यभावकादिमते विषयद्वयस्याहपुत्री
कृत्यवमसवदेलंकारत्वेन विषयविभागः कृतः श्रेगाधनेस्परसादेष्वालंकारत्वेपुके
नव्याव यावतापमादीनां सर्वालंकारागोऽप्रकृतेनवलपरंजकते मलंकारानिवेधनम् अ
गमूलेनापि रसेन तत्क्रियत एव सङ्कुचनस्य रसादेरुपक्रान्तेनेनभावान् अत्रस्थापमारी
नामलेकारत्वेनयाहृत्यपवादीनां नाहृत्येपव रसादीनां यद्यपि चोपमादयोऽथालेकावा
स्तद्वापिन लाबा व्यार्थस्य विभावादिरूपतापद्यवमानाह समुद्यंव सायित्वमेवेतिकाव्या
मनोऽक्ष्य यस्य रसादेर्वनदलेकार्यत्वम् किंपुनस्तस्य शाहृ सुविनोपस्कारकाः शाह्याले
काराः प्रत्युत्सुकेन तथालंकाराः न तद्वयपवरानेरापि हि नेःकटकादिभिस्तुतेनआत्मव
नमाख्निनहानि विशेषोविन्यस्तचनात्मतयालंकियते तथ्याग्रचेतनेनेपावणरीरादिकंका
टकाद्युपेनमापिनभातेत्यलंकार्यस्याभावान् अतस्य देहस्थानेरणसवेशात्मेवालंकार्यः प
वमस्यापि शाह्यात्थशरीरस्थानतत्साविनेवालंकार्यत्वम् तेन रसभावादीनामर्थमाखिम
विनिवेशनम् अलंकृतोनाम सर्वासामलंकारत्वसाधनम् इतिदिशा रसायापत्रयोगेवाले
काराणां विनिवेशनेजीवितम् अतस्त्रेटापि प्रकृतेनस्यवाक्यार्थीभूतेनतेन प्रधानस्तर
साहेहपस्कारस्थानभावेन रसादेरलंकारत्वेऽयुक्तम् यदाहुः प्रधानतायत्र रसादयो

९२

गताश्चैसौ रसादिध्वनिगोचरो भवेत् भवेतितेयत्र रसादिरेव प्रकारस्तायलेकारस्तायलेका
रद्यामाहिमाद्ययात्रोति तत्र निर्वेदादीनां भावानां गमेदास्सर्वकदापि दोपि प्राधान्या
भावात्सर्वदा रसायगानवएव ध्वनिभेदत्वमिति प्राधान्येन तत्कृत्स्याद्दयाभावादेतेषां भा
वस्थितस्य दयस्य सम्पिशुवलनात्पुणमात्मनतयाकथमलंकारत्वं वाच्यम् तथ्यावेह्यभिधेय
मानेध्वनिभेदत्वमेषां न स्यात् प्रसदेनेन इदं हि निर्वेदादीनां त्रयीगतिः तत्र व्यङ्
मते विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्वतन्त्र इति नीत्या विभावाद्यभावतद्यथैषां रसव्यंज
कत्वमात्रमेकागतिः तत्र त्वरसस्यैव प्राधान्यान्निरतिशयप्रीतिकारित्वेन फलत्वात्फ
लत्वस्मिन्न्याद फलेन तदंशामिति नीत्या रसव्यंजकत्वमात्रेणैव कृतार्थतानामेषां र
सव्यक्तिव्यतिरिक्तं किंचित्प्रयोजनान्तरम् यथा नायकस्तुतिका विभावसमयः
स्त्वहीनकोवीगुणः प्रकालानमयात्वेपथ्यपरतारभावयवाप्यार्थना नवकान्तकं
मर्थ्यामिति विडंदोकेदलीवेपनेनत्रिकारणमेववालनवलीवल्लीवकिंवपम
प्रशालेवन विभावाउषावेपनादिरनुभावः वितर्कस्मृत्यभिचारिभावः एषां चाय मे
व्यथेन यारसव्यंजकत्वमात्रमेव प्रयोजनम् व्यक्तस्तु रसः सचेतनचोटनफल इति ने
षांकिंचित्फलान्तरम् अन्यत्र रसाद्यनभूतस्याभिचारिणः स्थितस्यापात्मध्वनिप्रका
रत्वं भवतीति वाच्यम् नथ्यावेव्यभिधीयमाने निर्वेदादिभेदः प्राधान्याभावाद्ध्वनि
व्यपदेशापत्तेनपुरुकोप्रधानस्य प्रधानताभिधानविरोधात् एवंच गुणीभूतव्यंग्य

स्यादिघनित्याद्देशः केन प्रयुक्तः कचिदपिद्विदेसेपि नैनिनं प्रमुखे तिकटाचवेलिनीत्या
दाजानुगतविवाहशृंगारस्यवहिर्भावाद्भावस्याज्ञिनानारसगुणीभावेनैवामेवप्रधान
त्वम् यथा इतस्त्वाकृष्टमपलायनेहिमागवरवपुरिति: सेक्लालभ्यानुपमफलस्तलाव।
नमहो इत्येमोक्षीनाशेन्स्तुतनिखिलमेन्याणविधिः कनामायेमाहकवलहृदयोर
स्यतजनः अत्रविभावाद्यभावाव्याप्यक्षितः शृंगारादीनांरसानामप्रधानत्वेन गुणी।
भावादस्कार्थतान्यविषयत्वेनविश्रान्तेश्चिन्ताव्योभिचारिभावस्यैवप्रधानम् अत
एवात्रभावध्वनिर्ध्वनिभेदत्वम् एवमत्र विभावाः शृंगारादीनांतद्गतानांभावानां।
गुणीभावः अतएववाच्यत्वपरिपोषकत्वमागाच्चदीयकार्यकरणाद्रसप्रतिगुणीभा।
वाभावान्नैवैवनिरतिशयप्रीतिकारित्वेनसमुचितमाहनफलत्वान्निजप्रधानेनात
रसपादकत्वविरहाभावाद्दाजानुगतविवाहप्रहेलनशृंगारस्यात्यानापरसानुनाहस
विनायएववाक्यार्थतानायविषयत्वेनप्राधान्यादेरागत्वम् अतएववचइह्यांतदा।
ह्यांतिकयानेकश्चिद्दिषमउपन्यासः वक्ताश्चात्रसरलहृदयत्वेनैकचनान्यपेक्षा
भावानैकतरपताअवगमितिनकिंचिदपिरसस्यप्राधान्यम् नाप्यभावस्यापरस्यावि।
रोधान्नाप्यपितिव्यभिचारिभावस्यैवप्राधान्यम् एवचानिवेदादीनांगर्भदासत्वक
हाविदाप्रिप्राधान्यनभवतीत्यपर्यालोचिताभिधानम् गर्भदासस्यापिकदाचिदतः।
रोगर्भदासोऽप्यस्तिप्राधान्यम् यथानाप्रधानभावस्यापहिकत्वात् कोविदप्पर

संगामिनिनीमेषामसंभवोलक्षणायाम्नाभावादलंकारत्वम् यथा कमलकुवलयविजृम्भकोऽग्रपाणि
पुष्पापूरितेषुमयमजलधिपत्रीमंगमस्तेनापाश्रि निविडनिविडनीविग्रथिविस्रंसने
क्कोष्ठतनवपिककरायाशाङ्किणोऽवरः पातु अत्र भृंगादयस्तथाभूतत्वात्कर्मणी भा
वेन वाकांक्षितानां यो विषयस्तेनोपनिबद्धमध्यान्तकं शाङ्किः विषयावतिप्रसंगाभि
निवेशालंकारः नन्वेवं यथापरस्यापरानिसमवेषामलंकारत्वं तद्वदस्यापि भूतत्वादेषामसवेदेव
नेवस्यादिति चेन्न ननु यथा त्रिभिन्नानतेभ्योऽलब्धसमाकस्यापि भूतस्यवस्तुनउपका
रायाघकत्वयोगनाशुपाक्षनाभेपालंकारत्वमुपस्कार्योपस्कारत्वनिबन्धनत्वादलंका
यालंकारणाभावस्योक्तत्वात् यस्मादिदं पुनः स्वरूपनिष्ठत्वेयेयत्वनिवेदादयोगानामुप
योगित्वनत्वेषां यस्मिन्स्वरूपसञ्जनीभूतत्वात्स्वाजन्मात्रमेवफलम् अत एव तत्त्रैषामेको
ऽनीत्यानन्धनित्वं नाप्यलंकारत्वं यस्मात्काव्यानिरेकिप्रयोजनान्तरविनिष्पादकत्वा
भावात् एवं निर्वेदादीनां रसभावाभासप्रकारित्वमभिव्यक्तित्वम् अत एव तालंकारत्व
मिति विषयविभागः तस्मान्निर्वेदादीनां सर्वदेवांगभावाद्यालंकारत्वमुपपद्यते न
वाच्यः तस्मादेतेषां ... नायाध्वनित्वं न स्वप्रदानं काप्यस्य स्यादुक्तेन भावप्रशमादयोऽपि
व्याख्याताः सहैव ध्वनितानुप्रयानि ध्वनित्वमिष्टं यदि तेषु नादिनलक्षणीयस्त्वसमाहितादि
प्रादिरयदत्र्यप्रकर्कतदुपत्यम् किं ह्यस्यानेत्यादि एतन्मतद्वयमिति ध्वन्याभाववादिनो ध्वनि
भाववादिनोऽपि नव ध्वन्यभाववादिमतेन करणोपेतया रसवदलंकारः शृंगारोपवत्यात्

द्यानम् मनोनेरनुकरणाभिप्रायेणास्य स्मृतिः शृंगाराविपत्त्यानुरूपमलंकारः अत्र यद्यपि
रागविषयाद्वारतेर्ग्गिनाक्षकरणोचितदर्शनेन यापितस्य शृंगारपत्तयोगात्समाप्ति
मैतद्भ्रमम् कंकणः शृंगारोपस्थानः अनौचित्यतइति नित्यालंकारत्वम् एवमित्ति यथा।
मनद्युयमस्थिमंगाक्कतेइत्यर्थः ननयथा कान्तं कृत्यधावगुद्दिनमुखी मुख्यपतनवाहम।
त्वींकिंश्रुत्याकामिकेवलानिवमस्मिनामागतानेविचिनम् एतद्वक्रमुद्दचयेतिकथयं
मालोकक्वेतनः पद्मः स्मरणुवाद्युजस्थनकणीनामनाविलल्लाभिता अत्रवाक्याथी
भूतः शृंगारः अत्राभूतल्लक्ष्मः एवमिति समामान्यताप्युदाहरणोत्याभिपरत्वेक्ष्याक्षेयम
यथात्र पार्श्वत्यारविनाकपालिहृषभन्दु विलासमागाद्दृशोयित्वं नमहाविलोचनेलस
ज्वालेपिनाकोकितम् कृदपीपितशाकम्भकेवलमकंकालम पेन्दुमङ्गस्यागांबगुना
नवौनवरसामृष्यांत्यावेवगुः अत्रभगवद्विषयायां नेवरसाश्रयाम विशेषमिसंगो
गित्रिन नेनधन्यभावस्वादिमन्तनागामवैषामास्त्रियादाहियतेइतिनात्पर्यम भावाले
कारइतिनिर्वेदादीनाभावानां स्थित्यमनयोपनिबध्यमानत्वात् शान्तस्त्यावद्ध्यहितिभा
वस्यापत्यापिसंवनीयम अनेनवास्यसमाहितादिभ्योवैलक्षण्यंयातितम ननयत्रभा
वस्थितत्त्वायमलंकारः अन्ययालमलंकारइति एवमितियथेतदुदाहृतमित्यर्थः
अत्र्यद्वैतिधनिवादिमतेपष्ठामभावेइत्यर्थः नतत्रयेयालंकारः कवक्रवन्नादिनाकाभि।
जाविभावोपत्त्यादाहृतः देवताविषयरत्यान्मभावोपनिबध्यतेयथा कदैषयन्त्र

गणाधामसत्यपामेयामिनीशोशाशिवयत्स्समयेक्षतोनः नूनंतदामुकुन्दकैपेमिकांगी
इन्द्रावतनत्वनामितिभजेमरेणाविदर्भम् अत्र भगवद्विषयायारतेर्मरणाविषयारति
रंगामितिशेषोलंकारः ऊर्जस्वि यथा वदोहरूपस्यहिमाभृगहृष्टाः पश्यन्तोशे
माक्षिण्यानिशरणप्रतिलोनिशुवनशुभेतितेनसनिकाः अस्माकंसखेकुनेहेयोनिपतितो
स्योक्षितिवारोनियेविधत्ताविपदाविलानाहितैनैः प्रत्यर्थिभिः स्तूयसे अत्र राजवि
षयस्यरत्याख्यस्यभावस्यप्रथमहितायाथयोत्मारसाभासभावाभासावंगम् भावाभि
वातिभावोपेत्तयाप्रेयस्वद्यथा हिमानवादरापनिवासभीगुणानिनैविनीनानिकंक
ल्वकन्दपं मुकुन्दस्यकलवल्लहिलोचनानकेनपल्लीपतिनानितित्तिनः अत्र भवतोरुण
पवदारविषयस्मोन्नुकामनीविलनअहूनमितिभावाभासाराजविषयारतिश्रस्या
सामाहितेनव्याभिचारिभावोपेत्तयायथा अविवलकारवालकपनेशुंकृदीनंजनगाजेन
मुकुंदः ददृशेनवनैर्विणामदः तणाशुकायाइपरणासमानः कापितनवतनातनातत अत्र
राजविषयायारतेरंभूतस्यवैरिविषयस्यमदस्यप्रशमः देवादिविषयरत्याख्यभावा
पेत्तयाप्रेयस्वद्यथा असंख्याःपरितःस्फुरन्तिगिरयःस्फारास्तथाम्भोधयस्तानेतान
पिबिभ्रतीकिमपिनश्रान्तासितुभ्यंनमः आश्चर्येणमुहुर्मुहुःस्तुतिमितिप्रस्तौमियावद्
भुवस्तावद्बिभ्रदिमांस्मृतस्तवभुजोवाचस्ततोमुद्रिताः अत्र राजविषयायारतेरंगयुत
स्यभूविषयस्यरत्याख्यभावस्यप्रथमाप्रेयस्वत् अत्र प्रत्यवसमाहितेनयदन्येनलक्षितंतलक्षम

ध्व· लि·
९५

नमेवाङ्गत्वं तन्मतेऽपि येऽलङ्कारा वद्त्यादिभावा ये रसालङ्कारापि तं प्रत्युक्तत्वात् ध्वनि
वादि भावाधित्यादि भवति ध्रुवः प्रभृतीनामलङ्काराणां न वलम् यदुक्तम् तस्मादधिका
दि भावाधत्याप्ये यदुक्तं हि समाहितभावोदयसंधिशबलत्वादीनि पृथगलङ्कारान् इति
वाच्यानीति तस्मादुक्तं तन्मतेऽपि समाहितादीनामलङ्कारत्वे प्रत्युक्तम् भावादयो हि प्रत-
देवव्यादिषु भावस्यत्यादिना उक्तं च प्रश्रयत्वमभ्यन्तरादिवादिना तिवेनाह प्रकारान्तरेणाह:
उक्तं भावस्येति उपदेवस्यानपुनरुक्तमितिपक्षः उदितत्वात् हि भावस्य स्थित्यात्मकत्वाभे
याऽलङ्कारायत्वस्यात् एते इति भावादयभावसंधि भावशबलता [illegible] याऽलङ्काराः तद्
च लक्षणस्यातिव्याप्तेरेव पृथक्त्वं वाचामते किं तन्त्र रणेनाशङ्कार् एतदित्यादि
शब्दे वाच्य एतेन रसे एतदिति पूर्वोद्दिष्टाः सर्वेऽलङ्कारा इति धनदत्तवदाभासादि भावश-
बलताः केवलत्वेनेति न द्वैविध्यकस्य वाच्यार्थत्वेन ग्रहणात् तस्मादङ्गत्वेऽलङ्कारा तैर्
रूपस्क्रियमाणा वा यपरवय्यवाच्यार्थतात्पर्यविषयत्वेन प्रतीयते सप्तदशाला द-
लङ्कारा इति भावः एतत्प्रस्तावे समाहितसक [illegible] व्यपदेशः यतस्त्वयोरलङ्काराणां मिश्रत्वेनाव
स्थानलक्षणम् तदेवाह समाहितादीनामत्यादिना यत्तु एवं [illegible] दाहरणत्वमसकारयलङ्का
रत्वमस्तित्वं तत्त्वान्वयस्य [illegible] यमवलम्बना [illegible] कार्यः एतदुदाहरणे
वियोग ध्वन्यभाववादिमतेन तेषां ध्वनेरपालनम् ध्वनिवादिमतेन पुनरुदाह्रियते तत्र भावो
दयो यथा साकंकरो [illegible] लीलाकृतेस्सहाङ्गिपापवैरिणे [illegible]

सिंधापितवनामविभोगृहीतेकेनापितत्रविषमामकरोद्वस्याम् अत्रराजविषयाया
रतेरंगभूतस्यत्रासस्योदयः भावसंधिर्यथा अस्मात्प्रतनकालोल्लसद्धसद्भावस्यतप
स्तःकथानोविस्वमेवधवलमिकःशैलद्रोहदलः अस्मादेवोद्गिरणात्कपटवद्गृवेशापव
यनेवगशैथिल्यामेपाश्रुणयपटभिश्रुकःस्मवहः अत्रभगवद्विषयायारतेरंगभूतयो
रावेगधैर्ययोःसंधिः भावशवलता यथा पश्यपक्षिर्बलवपलेरकावराहक्रमाते
हस्तालेववितरहरहाश्रुकमः कामियामि इयष्टश्रीपरिहृष्टभवद्विहिबोरण्य
हेतेःकन्याकेविमलकिसलयामादानाभियते अत्रराजविषयायारतेःशाका
स्यापूतिस्मयात्मकोदेन्याविवोधोत्सुक्यानापूर्वेपूर्वोपमर्देनोपनिवद्धानामसंगते
देवतादिविषयरत्यात्मभावापेतयाङ्गतरूदाहरणंयथा त्रिशंकोपरिपूर्णेनाश्रुपूर्णे
नामलिलतणम् यदकसमाद्रुदेम्याश्रुविद्यामित्रप्रतिस्पर्धा अत्रविश्वामित्रविषयायारते
रुदयः पौरत्रुवनोयवलकाकपतलकनतयकथवितनतलितिः पातिः श्रीमवदनीयत
मपारूपंकतमसहसापनोपयतवाकथवास्तिम् अत्रसुतमुनिविषयोरत्याख्योभावयोःस
धिः नक्षोनेषणिश्रुःस्वैनाराश्रुत्नेलयातिग्रतीपात्रकस्तास्यरसमहदनाद्विजहृतेतत्रस
शस्वयहः यान्यस्मिन्नवसादमेतिहृदयस्वार्थः परार्थनस्वात्मस्वयंश्रुनाविनाश्कृत
योमात्मपश्रुतिःश्रीयताम् अत्रश्रुत्वाहिविषयाणांरतीनांपूर्वपूर्वोपमर्देनोपनिवद्धानाश
वलत्वम् अत्रचरतेनामचोरितप्रतेयानतमिमलेकारत्वम् अलंकारान्तरलक्षणकर्तैवोप

प्र.वि.
१६
९८

क्रमते प्रबन्धेनेत्यादिना प्रबन्धे निशामानन्तरम् यथामिति हृष्टोऽपि हृतानाम तेनैवालंकारद्व
ये नसंवेतिभेदस्य संयोगोऽपि दृष्टदृष्टिना: समवायस्तु तत्परयो: तत्रैव भेदस्य स्फुटत्व
मस्फुटत्वं वस्तुस्वरूपमेव अत एव तिलतण्डुलन्याय: क्षीरनीरन्यायश्चेत्युक्तम् यथामित्या
दि एतद्द्वयोपपादयितुमुपक्रमते उक्तेत्यादिना तद्देतस्य सद्द्वयमध्यात् दृष्टान्तोपदर्शन
द्वारेणालंकारान्तरत्वमेव सिद्धान्तयितुमाह तत्रेत्यादिना संघटनाहृतमिति एकत्रैव
द्वयोर्बहूनां वालंकाराणां गुणप्रधानभावनिवेशनेन संघटनेन याहृतम् नतु व्यापितमित्यर्थ:
चारुत्वातिशयमिति एकैकालंकारनिबन्धनासंकुलत्वाभावेऽप्यन्यतमातिशायमित्यर्थ:
उपलभ्यत इति स्वसंवित्सिद्धतया सावधानैरनुभूयत इत्यर्थ: तेनेति चारुत्वातिशयेनैव
नेदृग्विषये नालंकारान्तरत्वमुपपन्नमतिशयाभावात्तु सहृदयानीतिभाव: नतु
शाब्दार्थालंकाराणां संघटनामात्रेणैव कथमलंकारान्तरत्वमुक्तं यस्मिन्नेकत्वान्वेनेष्टा
मेकतृतीयाणां संभवाच्चारुत्वातिशयाभावात् तथाहि संघटितत्वेऽपि शब्दालंकारेषु चारुत्वं
तद्विशिष्टविषयेण यथैवमर्थालंकारेष्वपि तदीयगुणदोषविशिष्टैतज्जातिभेदेन चारुत्वमा
त्रितत्वमेवन्याय्यम् नापि लौकिकालंकारवदेषां संघटनात् तेनचारुत्वातिशय उपलभ्यते
नहि मौक्तिकपद्मरागेन्द्रनीलादिवत्संकेतसंकलनाविशेषादुपमादीनामपरस्परं परिभा
गाभासते शब्दार्थयोर्भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वेनाभिन्नजातीयत्वात् असदेतत् तथाहि यथावल्ल
भगवत्स्थितेन स्थाली जलज्वलनतण्डुलादिषु न समग्रतामन्यय: ॥ ॥ १६

स्फुटितेष्ववभवति सम्यग्सन्निपाताख्यस्यप्रतिपत्तेरुपलम्भात् नैवैवमिमेक
ह्यानामप्यलङ्काराणां संघटनावलेन ह्यवोपरैकीकारोलोकतुल्ययिवोहड्पलभ्यत
एवकेसूनसंसर्गोनाम यस्यसंसृष्टिसंकरव्यपदेशाहेतम् प्रतिच द्वयमेदेप्यवि
स्वहदेकत्वविवपत्र्येकेद्रत्यादिनीत्याविनमात्रणाहोयथा सत्वरूपस्यरूपेणनाशाहु
न्नेतिविच्छेदनववभासात्कवचन्तन्निष्ठाकारस्यमयाश्चित्र्यरूपमप्येकमेववत्तद्वयमा
मते नैवैवमिमेकस्याणामप्यलङ्काराणांसंघटनामात्रेणप्रतीनांवैकतावमाय
इति शुक्लमेवसंसृष्टिर्यलङ्कारान्तरम् यत्वादीनांवमात्र्यैस्यभेदोपिसंमीलना
यापानकादिसंनिवेशनात्रउपलभ्यतएवकोऽपिहिविशेषः तदेषामपीतिशुक्लस
लङ्कारान्तरत्वम् नचास्यचारुत्वातिशयस्यशाव्यश्रसेयत्नवाच्यम् एकैकस्य
हृद्यावहत्वेनालङ्काराणामवगमेयथायथमतिशयोत्कर्षस्यस्वसंवित्साक्षिकत्व
नसंवेद्यमानत्वात् संघटनमात्रेणचैवप्रतिपत्तिरलङ्काराणामेकाश्रितत्वाकैशुक्लक
च्छरीसंघाभवति ननुहलङ्कारोविहृतत्यानान्वयाश्रयःप्रयोहसंभवति यदाहुः
वाक्यार्थभेदेऽपिक्लाकालेरीतेवालङ्कारस्यालङ्कारान्तरसाहित्यप्रतिभोद्भवाविह
रहितमितिक्वाकारातेवेनवाक्यभेदैर्वहितेनात्रभवतिसंसृष्टिरितिहलङ्कारावे
ष्यलङ्काराणांवाक्यैकवाक्यतानपायाद्यविच्छेदेनप्रतिपत्तिप्रवाहःस्यात् नैतद्द्वयोपिसंसृ
ष्टायस्यपामेनकोऽस्तिहेतुः नन्वसमग्रतायप्रयोविज्ञानेनवाऽस्याल्पादीनांतत्पादीनां

ति॰

अ.वि.
८१

वैकेंद्रियग्राह्यत्वेन समानजातीयानामेकत्र ग्रथितत्वान्नामसंग्रादुपपन्नत्वानेकत्वरत्न
नावगमः इहत्वभिन्नेंद्रियग्राह्यत्वेन भिन्नजातीययोः शब्दार्थयोरेकत्र ग्रथितत्वाभावान्न दल
ङ्काराणां गुणप्रधानीतिभेवनास्तीति कथमेकस्य संसर्गो देवत्वेनावभासायस्यापि समु
च्चयलंकाराणां ग्रथनपदं यादृत्वं स्यात् न चोऽत्र शब्दैकवर्णनान्न शब्दावगमस्यैकेंद्रियग्रा
ह्यत्वान्न दलंकारयोः सजातीयत्वेनावदत्विवादः प्रत्नपदवर्ति न योरेकत्र ग्रथितत्वाद्गुणपद्य
नीतेः संसर्गोऽवगमः सानवसंसर्गो चारुत्वातिशयोपसर्जनेन द्वयोरसंसृष्टावलंकारा
न्तरत्वम् एवं संसृष्टावगमस्यापि शब्दैकवर्णनात्समानजातीययोः संसृष्टत्वेन प्रतीयमा
नयोरलंकारयोरविज्ञेयम् शब्दार्थयोः पुनरुपायमेदेपिन दलंकाराणां स्वरूपाधिवधक
नायकत्वायेन मात्रे संस्थानविषयत्वात्पुनर्गुणपदस्वभावः सिध्यतीति लौकिकालंकारवद
त्र शब्दार्थयोर्भयालंकाराणां संसर्गेऽलंकारपरभागोऽत्र यावभासतत्पदवाचारुत्वातत्समिति
न्यायग्रामम् एव संसृष्टाय लंकारवत्स यस्त्वत्रयः शब्दार्थयोर्भिन्नजातीयत्वे भिन्नेंद्रिय
ग्राह्यत्वेन भिन्नस्वरूपत्वे एव शब्दार्थशरीरकाव्यशब्दप्रतिपाद्यस्यार्थस्यागत्वा स्व
त्वेनेंद्रियग्राह्यत्वाभावस्यानौपाधिकत्वात् यथैवं पूर्वेलक्षितानामनुप्रासोपमादीनां स
भावः स्यात् प्रसंकीर्णानामलंकाराणां समभावात्स्वेच्छं संसृष्टिसंकरयोरेव भावादेषा
विषयापहारात् नैतत् प्रसंकीर्णानामलंकाराणां समद्वयोर्देशादर्शनात् तथाहि यशोव
र्माणं माहुस्त्याद्विमार्हिमिवज्ञाह्यवी तोके न प्राविशत् त्वयावाहिनीपूर्वं लागरम् उक्तः ॥

प्र.वि.
९८
९४

विषयस्तीकाराद्याख्यांशेस्यालक्षितत्वाविति समानत् एवं चसंस्कृहि: एवं हानाद्याकलाभावाले
याघुक्तमघुक्तम ग्रतएव च तस्मात्समस्तविषयशतिवपकारसंस्कृहि संकरश्रगवलिते
विहृतम् श्रायत: स्वविषयं सर्विषालमाप्यस्वीव्रलक्षितियाणारमताविशय इमा
शीवादसकमापिलिख्यापजनम तन्वत्ययपलेकारानवेष्ठुक्तेतदकपकसंस्कहि: संक।
रोवाक्तु किंहाम्यामिस्याशुक्ताह श्रलेकारेस्याद श्रीभोजदेवेनपुनर्भेदस्यस्फुटास्फुट
नमाश्रित्य नानालंकारसंकर: संस्कृहितिसंकीर्णत्वमात्राभिप्रायेणासंस्कृष्टाद्वैप
कपवालंकारद्वकः विजातीययोरितिपमकाद्युशासयोर्भिन्नलक्षणत्वात् श्रत्रचश्र।
यानस्यान्तुशासस्यापरिपाद्यकोलनारायमकामिति संकरोदाहरणत्वेनवाच्यम् श्रत्र
हि यमकस्वशासोपकान्तलात्रैवकवितु: सर्वातिशायी यमकस्यशायात्यातिसद्द्य
सस्यपमकश्रतिवरसंगावेष्ठुक्तेनपुनर्विपर्ययः सकलवाक्यव्यापिनाद्युशासस्यश्र।
धान्यनाविवक्षणात् नचाप्युपरस्परमंशांशिभावोपुक्तः द्वयोहिनिमित्तनिमित्तिभा।
वेनोपकार्योपकारकभावेनचेतिद्विधाशांशिभावोपुक्तः नचायोरपिद्विविध: सावद्य।
क: श्राहेतिकस्मात् नचस्मावेलकोयथाविभावनातिशयोक्त्यो: श्राक्षेपातिशयोक्ति।
त्वसंदेहेवाविभावनेतिदिशाविभावनायाः सर्वत्रैवातिशयोक्त्यपेक्षत्वात् श्राक्षेपश्वको
यथाक्षेपातिशयोक्त्यो: रजनीश्रवमित्यादेहाविदेवस्यश्ववशेनातिशयोक्तेकस्या
नातकमलमनभसीमादौश्लेषमतेरवापितस्याःसंभवात् एतेदद्वयवनसंकरस्यविषयं ॥ ९८

नस्पद्देनवलाहुअसमासोकानामलंकाराणांसंसृष्टौवक्ष्यमाणत्वात्‌ द्वितीयंयथा अं
गुलीभिरिवस्योद्दे श्रुद्दिसैद्दत्‌ वलेनलवसमासोकानामुपमादीनांपरस्परमुपकार्यो
पकारकत्वमाश्रित्यनाङ्गाङ्गिभावः नसत्त्वोपमेययोः परस्परस्वरूपनिष्पत्तावपेक्षाका
ङ्क्षित्‌ एकतराभावेऽन्यस्याः स्वरूपाख्यानात्‌ एवमुपमारूपकयोरुद्देशकेवलाद्युत्प्रे
क्षासात्‌ स्थितानामुपनेयत्वामिवयविनायकुत्रुवनेकपायरहणाद्दकवितनामुपमाद्युपमा
द्युपमाद्युपकारकत्वेऽस्तावोपकार्योयनाङ्गाङ्गिभावः एवंचैतेषयानतामुपमा
दीनांतितनिजेनाम श्रेयानेवुनरथोसंकरत्वांगाङ्गिभावोपि इत्याशेगुरुसंबोधनम्‌ इ
हपुनर्यमकानुप्रासयोर्नेन्निमित्तनिमित्तिभावः सवेद्रवानयोः स्वरूपनिष्पत्तिमाव
स्यान्यापेक्षत्वात्‌ नवेति समन्नवेोकपुनरासंकरत्वाभावः नचसदेहत्वस्यालङ्कारान्त
कयोरेकनयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावः शब्दालेकारयोः शब्दवदुपकार्योपकारकत्वाभा
वात्‌ शब्दवर्णसमावर्णवेवविश्रान्तिशायायायुक्तत्वेनानयोरुपकार्योपकारकभावस्ते
चेत्‌ न इयमवादीसमासोहिपेतदूपावहूनावालेकाराणांपरस्परनिरपेक्षाणामपिसंसृ
ष्टिवाहकत्वानिरपेक्षप्रतिपत्तिः एवमर्थालेकारसंसृष्टावपिसंकरोदाहरणात्वेनवाच्यो
नोहनेत्रोपमात्मनयोः परस्परमुपकार्योपकारकभावात्मतयाङ्गाङ्गिभावः यथैवदृशो
दादिमाद्दिवद्वाक्यवचनयोरसंवद्धत्वस्यादितिचेत्‌ नवक्ष्यमीनानामेकपकासेच
वमर्यानेष्ठद्वयारोपसवेद्धत्वात्‌ नचणाकलत्वामेकमेवाच्यशुरीरोहात्सर्वत्वयवास्याना

प्र.वि.
५५

नोस्याल्यादीनामयम्य: कश्चित्संबंध: अथोपमालिंगितस्य वक्त्रकन्मीलनस्योदाहरणं यथा।
मृस्पृशाकोविदस्यागा: पारस्परे गाहुर्नेनेनोपनिबद्ध इति साध्य्यभूतार्थे वर्तनयोः।
क्वचांगिभावास्तीनिचेन नेनेन उपमायालिंगितत्वाभावेऽपि वक्त्रकन्मीलनादिहोतनेऽत्र
क्वचांगिभावास्तीनिचेन नेनेन उपमायालिंगितत्वाभावेऽपि परस्परसंबंधाभावात् नाव्यंगोपमा
सङ्गावानलिंगितादवस्थितेनेवानयोकलंकपुनःपरस्परसंबंधाभावात् अत्रहि वक्त्रकं।
यावाकाश्चिननस्या अप्रयुक्तावचक्त्रकन्मीलनांगावेनावस्थितात् अत्रहि वक्त्रकं
न्मीलनस्यैववाकाश्चित्शशांकोविदस्यागोपपादितस्य तु पागलनस्यतत्रत्येवेह तवे
नोपनिबंधात् एवंपरस्परसुपमर्जनेनोभूतेयोरवानवसंबंधाभावेऽप्युपमायास्तयाः से
सरोसमनिवाकलानिश्चयोपमर्जनेन इतिययाक्रमेव संस्पृष्टदाहरणं तत्क्रमम् एव
मन्यायामवंधविवक्षितानामलंकृतीनां विनिवेशनेचेत् अनन्वितत्वादृशोदाहरणमा
दिवाकादिवतदृष्टमेवनहि अथानयोरन्योन्यपरस्परतत्रणोपयानवसंबन्धमप्य
नहानस्सहिकयाउगणस्यपरागतायाविलसंकर: स्यात् एकत्ववेदर्गानि संवातेस्य
हेयतदानानसमीलनेन नमस्कारानयपिनवाउगुणानुकार्याः नेतत्पाद नशक्ति मेगा
दिमाउपतगोयमव नचाचायचायवालेकारस्माथ्यालंकारसमुच्चय इति वाच्यम्
उक्तमेवमतेऽप्यलंकारयोगपद्यस्यतलहरणाभावात् तथातास्युपरामिकायताक्षि
विवाद: एवंहिसमहाकिमपराउम अत्रचाधिकारिण्यामीमांशायेन सजातीययोरुक
पमयो: संसृष्टिरितिशुद्धेपदितायदैकक्रमम् तदस्तुक्रमम् अत्रहि विजातीययोरुप

५५

मोपेक्षयोः संसृष्टिरिति सर्वत्रैव सुस्पष्टः पाठः । लिम्पतीवेत्यत्र उत्प्रेक्षयोरिति प्रथमार्धे
गतयोरर्थयोरपि कालानयोर्द्वितीयार्धगतयोरुपमयोः समयोः संसृष्टिरेव तथापि विज्ञा
नीयेयारूपमोत्प्रेक्षयोः कदाहृतत्वात्संजातीयत्वाभिप्रायेणैव सूक्तम् । नाप्येवोत्प्रे
क्षादयमुपमायाः हेतुभूतामिति वाच्यम् । उपमाया अप्यलंकारान्तरवाकार्थीभूत ।
नैवाङ्गत्वं संभवाभावात् । उभयसंसृष्टिरिति उत्प्रेक्षोपमयोः शब्दार्थालंकारयो
त । व्यवस्थापकमिति मंजीरशिञ्जित स्वयोगसंपादनतत्त्वेनोपनिबन्धात् प्रतिकूल
रसबज्जनमंजीरशिञ्जितायोगात् पारिशेष्यादिति उपमारूपकाभ्यामन्यस्या ।
शाशामेः पतेद्वीपस्मृहांनिनिद्वामिप्यादिनाग्रिपेति यद्यपि सजातीयविज्ञा
नीयत्वेनन्यायस्यास्य संभवतिमेहेत्यनथापि नद्विहृष्टवानमेवतीति पथ्या ।
नमेवायमुपमद्वार इदानीमकरमवतारयति शृङ्गेनमाहिना नमेवाह होवेमाहे
नहितियथेनरूप त्रिभेदमिति श्लेषाविभावादिनाप्रसाधिकेति शाउशूणपकारि
वेनावामित्यर्थः श्लेषमूलेति श्लेषहेतुकमर्थः प्रत्ययोगोत्तिपांसकवत्स्याप
वमेवोक्तमेवोक्तम् अपवापमाहद्यापवेयवाग्नामिभावेरूपमहारः श्लेषानुग्र
हीतेति श्लेषमतेरणाम्यायुञ्यानात् नहलेनेति नेषामुपमादीदीवलेनापका
रकेनेत्यर्थः संस्थानादिरूपकार्येन उदाहरणान्तरोपादानेश्लेषस्योद्भटनामि

१००

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

माणाभावादेकस्यानिश्चयात् संदेहमेवोपपादयति तथाहीत्यादिना उक्तं द्वाकारणा
भाव इति केचिन्मात्रं हि व्याघ्रसन्निधानं ह्येककारणस्याभाव इत्यर्थः विरुद्धमुखेनेति त-
त्सन्निधानद्वारेणेत्यर्थः अत एवेति इत्यादौ विरुद्धमुखेनोपादानं बाधात् अत्र देवेति का-
र्यस्य कारणादेरुभयेत्यादि उपमानपेक्षत्वे नेत्यर्थः वेद इत्यादि हस्ता हलिगणनाहुणादि-
येनापि द्विस्वीकृतत्वमिति निश्चायः कश्चिदिति उपमायां रूपके वा न वैतद्वलकारसमाव-
कारादीनां सत्त्वमलंकाराणां संदेहायोगात् तथाहि स्याणुर्वा पुरुषो वेति संदेहः क-
स्यचिदेव कदाचिद्भवति न तु सर्वेषां सर्वेषां सन्निकृष्टानां तेषां नं तं तेषामपि नि-
श्चयोत्पादात् सर्वदा सर्वेषां सर्वासु चालंकारलक्षणप्रणयनम् तथा हि वचनसं-
देहोऽयं कस्य स्यादित्यत्र हेतुकालप्रमाणं तथाहि संदेहे हि पर्यवसाने वस्तुतः कृतत्व-
पमाश्रयणम् उत्तरकालवाच्यकप्रत्ययालासात् इह च संदेहे पूर्वकालपदे क-
त्वालंकाराश्रयणात् तस्मादेवालंकारः स्यात् नैवमेव वाक्यार्थेन प्रतीयमानत्वाद्वाक्यार्था-
भावप्रवृत्तस्यालंकारत्वस्यापि तत्प्रतिष्ठापकप्रमाणम् तथा भयोदयादिवाक्यार्थाभावा
विश्रान्तिप्रमाणं संदिग्धत्वस्य वाक्यार्थादेवेत्यविवादः न तु लक्ष्यतया भावः तथाहि
द्योतादाहरणे विभावनायामेव निश्चयाद्विरुद्धमुखेनोक्तेः अकारणाभावापि प्रतिप-
न्नेन तथापि चेतनः समुक्तेनेत्युक्तोऽत्र दृष्टान्ते वक्तार्थस्य वाक्यार्थत्वेन प्रतीयमानत्वात् प्र-
तिपत्तावुक्तेष्टानन्तरं विवक्षितेनानिविशेषोक्तेर्वा यदि तिविभावनायामेव वाक्यार्थो

भावः उभयोरप्यनयोरपि रूपकस्यैव निश्चयः एतयोः शक्त्याश्रयोऽनन्तयोर्द्वयोः समासयोरेकत्र
गणयामसत्वबलतो हि शक्तिविषयः तत्र च विप्रतिषेधे परं कार्यमिति परत्वाद्रूपकसमा
सग्रहणमिति एतदेव रूपकस्य साधकप्रमाणम् अत एव बाधकयदन्योर्बाधकेन गतेरसंभव
स्यो बाधकगतिर प्रमाणिकेति स्याद्याद्रलक्षणात्मकरूपकसमासबाधकतया स्फुरत्या
स्नतदुपमासमासस्य ग्रहणमिति उपमायाः साधकप्रमाणसद्भावात् अन्येन तद्रूपकस्य
भवत्यनेन समासानो प्रायशील ...... एतादुपमासमासस्यापि लक्षणात्मकत्वमित्य
बाधनगतेरसंभवादुपमायाश्चपि नास्ति साधकप्रमाणसद्भावः अथोपमायाः लक्षणा
रूपकेण लक्षितलक्षणाविनरूपाः एतयोस्तुल्यत्वमिति चेन्नेतत् एवमपि बाधनग
तेरसंभवस्य तावत्स्यात् अथ हि बाधगतेरेव विशेष इति यद्यपि कर्मधारयक्रमं यत्र
नविशेषणायद्विवेचनीयतो नचैतत्समासपदकार्यं इत्याह यत्रेत्यादि एत
देवदर्शयति नैतस्यादिनानबाधकमिति नपुनः साधकमपीत्यर्थः बाधकाः
भावमात्रेणासाधकत्वानुपपत्तेः तथात्वे सत्यपि सन्देहसंकरः स्यादिति भावः यथा
वेति एवं च संकरेणपचरितस्यास्तत्समयत्वस्य संभवात्सन्देहसंकरः कस्यचित्स्यादि
त्यादाहरणास्यगुणरूपादानम् साधारणमिति सामान्यशब्दो हि विशेषणद्वयं
त्समासपदत्वात् यथा पुरुषो व्याघ्र इव शूर इति अतएवेति उपमायां बाधकप्र
माणसंभवादग्रहणेः पारिशेष्यादिति नपुनः साधकप्रमाणसंभवादित्यर्थः उचित

....दिति रूपकनिर्वाहेणासामर्थ्यात्साधिकेन प्रतीतेः विपर्ययश्चेति रूपकोपक्रमेणोपा
मानिर्वाहः उद्धृतमिदमस्य स्थलान्तरे वेधेन प्रतीते शोभाचारिणी यस्यां प्रियसखीवाच
क्षपा नाहं नायकल्याणपराङ्मुखी विप्रियतमः पादानतो नेति नः तेषां दुःखेनाप्ते
इन्दुवदने वेधयापि बालेफलामनिवासपादश्या एवं चाधिकरूपकालंकारोपक्रमे
उपमेयनेत्रवद्यापि बालेफलामनिवासपादश्या सर्वालंकारविशेषत्वेनोक्तम् प्रकृतमनुसरति
पतत्प्रकर्षालंकारे निर्वाहो न कार्य इत्यनेन सर्वालंकारविशेषत्वेनोक्तम् प्रकृतमनु
शब्दार्थवैचित्र्यादुद्भूतमिदमुपमायां वाचकत्वे प्रतिभाधीनस्य सामान्यस्य हि प्रयोगो
उपमायाः समासे वाचक इति रूपकपरिग्रह एव युक्तः उदाहृतमिति यः कोमार इत्यादि
ना नवसंदेह इति संदेहसंकरयोर्व्यञ्जकवाचकत्वेन सम्भवति तथापि तत्र संदिह्यमानत्वेन
च संकरोऽस्तीति नतोऽस्य वेलक्षण्यम् इह चैकवाचकानुप्रविष्टत्वेन निश्चितत्वेन ने
वचनम् एकवाचकानुप्रविष्टत्वेन चालंकारयोः संसृष्टत्वेनावाकलनाति शायाप्रसज्ज्येत
त्वेन वैकहेतुकत्वेन संकरोऽयमेकयोगिवैलक्षण्यभावाभावाद्यः नहि यमकयोः
संसृष्टत्वे नैवावभासोऽस्तीति यथाक्रममेव युक्तम् अर्थश्लेषणानि नवकशाहसदानव
निरपायत्वात् यानि नवीनानि शाहस्यसमर्पितानां हेश्लेषः न चास्यो दाहरणाद्ययम्
यतश्चक्रम उपमादिश्लेषस्य द्वैतत्वे नैवगानालाविनानत्वात् यथा नात् यतश्च श्लेषणवा
इत्युपायेनालंकारः एवं च संकरः एकस्यैवाश्रयालंकारस्य स्थिते तस्य वाहिश्रुतीनां
नासंसृष्टेनायासक्रमात् उदाहरणान्तरं यथा अर्केन्यस्यान्तमागाङ्गवर्णाबलपतेः पाद

अ॰ वि॰
१०२
102

मनस्यन्दनः कृतोऽस्तं तोमलीलेन विकृतकस्य तस्यां गमायाय श्लेषम् वाणां वत: कुलङ्ग
शृणीत मत्र जेनाङ्गवानीतामसंताः काणानावेवेमाणामस्य हयुजवचनेदनकणयमाके
श्लेषः शृद्धेन्द्राणामभावश्च इति स्वभावोक्तिः दाणाव्यथयानायमाणानमितिभावि·
कस्मिन्नेकस्मिन्नेव वाचकेऽलंकारद्वयमनुप्रविष्टमित्ययं संकरः अत्र च भाविकस्य भा·
वात्मकरूपकार्योपकारकभावेनावगमाभावादेकवाचकानुप्रवेशकृतो नोऽद्वियानिग्रा
यः प्रधानतया प्रतीयते इत्युदाहरणान्तरम् अत्रापि भावस्यभिन्नवाचकालंकारा·
नवेनलङ्कारकाशोभिता अतोऽपि नतिनटीयमित्यादावेकवाचकानुप्रवेशोऽपि लिङ्गवक
श इति नेत्रस्फुरणं स्वभावः अत एवात्र शब्दालंकारयोरेकवाचकानुप्रवेशात् अन्यत्र·
शेकानुप्रासोऽर्थश्लेषश्चालंकारौ विहितौ: यदुक्तम् स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालंकृतिद्वयम् व्य
वस्थितं वेति ग्रन्थयोजनामिति अत्रापि भावेनाप्यनेकस्मिन्नाश्रित इति भावः संवादितिर्वा
नन्वादौ यथालंकारान्तरं जातीयपारूप्यमाश्रयेयाः एतेन कृतेनायामि विषये ना
एकवाचकानुप्रवेशसंकरोऽयमर्थः एवं शब्दाश्रयत्वादर्थाश्रयत्वाच्च तज्जातीयानाम
लंकाराणां सजातीयविजातीयत्वादिना संकरस्य भेदा उक्ता इत्यादि शब्दार्थवर्तिनामलंका
राणां संसर्गं प्रमलंकारं द्वयमाह शब्दार्थवर्त्यपि नैकवलकानुप्रकाशकारण
शब्दार्थवर्तिनोरलंकारयोः संकरो यावदन्योऽन्यापेक्षा इति भावः यदुक्तम् शब्दार्थव
र्त्यलंकारा वाक्य एकत्र भासिनि संकर इति संसृष्टिर्वेति अनयोर्योऽयं भेदोऽलंकृतो

१०२

लन्यायेन सह एव भेदाभावात् समुदायस्यैवोन्नभावोऽयुक्तः त्रिप्रकार इति ग्रन्थेनाभावमेवशायेक।
गात्वकाव्यप्रवेशेन यदुक्तम् ननु मा त्रिरूपः परिकीर्तित इति एवमेतद् संकरस्यानुप
पत्तावपि त्रित्वं ननोक्तमादेवास्य ग्रन्थकृता त्रिप्रकारत्वमेवोक्तम्। ग्रन्थेनैतेषामलंका-
राणामुपसंहारकत्वमुपक्रमते इदानीमित्यादिना ग्रन्थेनेति ग्रामावसरम्। यथा-
तत्सर्वेषामेवालंकाराणां निर्णीतत्वात् तदेवाह एवमेतदित्यादिना एतदेवव्याच-
ष्ट एवमित्यादिना संक्षेपेणेति ग्रन्थस्यानुपनर्थस्यानस्य हि न तु कथनेनैषां स्वरूपमव-
कथितं न स्यात् एवं ग्रन्थसंक्षेपेणापि सर्वेषामलंकाराणां विस्तरेणैवमप्यासंभवि
स्वरूपमुक्तमेतेषां चालंकारग्रन्थेष्वसर्वेलक्षणमभिधानितम्। न च ग्रन्थविस्तरे
णाप्येतेषां स्वरूपस्यानभिधानात् अत एव ग्रन्थकारेण प्रयोजनमपि प्रयानितम्। कं
नेशब्दार्थोभयालंकारा इत्याशङ्क्याह। तत्रेत्यादि। प्रादिग्रहणादनुप्रासानन्वयश्लेषा-
दीनां ग्रहणम्। तत्र च लाटानुप्रासश्लेषो यद्वोभयालंकारत्वेन पूर्वमुक्तं तदुभया-
लंकार इति बहुवचननिर्देशः कथं संगच्छते इत्याशङ्क्याह। संसृष्टीत्यादि। तत्र संसृ-
ष्टेरुभयालंकारत्वं यथा आनन्दमन्थरेत्यादि। संकरस्य यथा सवमेवामलच्छायकु-
णीकावाहुकुर्वाणिता प्रभोजितीवविरस्यानेकमासत्तुलेषदा अत्र शब्दार्थालंकारस-
मग्नोऽभयालंकारत्वे संकरेऽपि तदुभयालंकारत्वमीदृशमत एवावसेयम्। ग्रन्थकृ-
ता सम्यगनन्तरमेव संसृष्टावन्तर्भावोऽक्तः अतश्च ग्रन्थकृन्मतेन लाटानुप्रासस्य संसृष्टिः।

श्लेषाणामेवोभयालंकारत्वम् न तु न्योपि काव्यशोभातिशयहेतुर्नैव कश्चिदलंकारः श-
ब्दस्य कश्चिदर्थस्य कश्चिदुभयस्येति कुतः पुनरयं प्रतिनियम इत्याशङ्क्याह लोकवदि-
त्यादि लोकाद्धि योलंकारो यदाश्रितः स तदलंकार इत्याख्यातो यथा कटकुण्डलादिः कर्णा-
द्याश्रितस्तदलंकार इति सिद्ध एव विषयविभागरूपः प्रतिनियमः यत्तन्ये त्वयमा-
न्वयव्यतिरेकाभ्यामेवं तदुक्तमेवेत्याह अन्वयेत्यादि एवं हि श्रोतो
तिरेकेण तदलंकारनिबन्धनत्वेनाकान्तत्वेनाकार्यत्वमेव न पुनस्तदलंकारत्वेन ।
पमायामिवादिशब्दान्वयव्यतिरेकानुविधानेनाकार्यत्वमेव न पुनस्तदलंकारत्वेन । उ-
पमायामिवादिशब्दान्वयव्यतिरेकानुविधानेपि तदलंकारत्वमेवमुक्तमिति नान्यथार्थः ए-
स्याविशेषात् ग्रन्थस्य पुनरलंकृतत्वान्तदलंकारत्वमेवमुक्तमिति ग्रन्थविस्तरभयान्नेहास्मा-
भिस्तदिह विवेकः ग्रन्थकारेण उपायं पर्यवस्तमिति ग्रन्थविस्तरभयान्नेहास्मा-
भिः प्रपञ्चितम् एतदेवोपसंहरति तस्मादित्यादिना आश्रयाश्रयिभावेनेति उप-
कार्योपकारकभावेनेत्यर्थः तेन योलंकारो यदुपकारकः स तदलंकार इति
स्थितोर्थः । इति तेनान्येनेनास्माभिः सर्वैरेव तन्मतानुसारिविवृतेत्यास्तां विषयमनो
विस्तरेण इमं ग्रन्थमवलोकयतां प्रकाशितमिति शिवम् राजानक इति भुजा समभूदयणी गु-
णगणाश्रयः परमं नो सती सर्वांसिराजहंसतामातनोत्कलिकेवतागमेपिपयः १
शाकापि कश्चिदयमस्य श्रीरुय्यकः इति कृतेः श्रुणानिका नवि पि वणा मे शिणामय
णीभूत २ तदात्मजनमा वैदग्ध्यावेपुजे यस्याभियः काव्यादिद्वसमामाप्रेय्यवणाम-
राणामनाम् ३ यस्यामकिं विदितस्य यथाकथास्या व्याख्यावासाप्तादलंकृतिनयावितमे ।

अ॰ वि॰
१०४

नउक्तम् विहितश्चेयाश्चमपस्मार्यत्रये: तेणस्यतन्नगवपेर्यामयते वव पक्कतार्थो: ४ ॥
रिहर्तोयमलंकारविमर्शिनी कृति लक्ष्मवनेरोजानकश्रीयजरथस्थितिशिवाय
लिलेखकपाठकयोः शोभनमस्तु ॥ ॥ तात्पर्यशक्तिविषयादो अभिहितस्वार्थान्तरप्रती
तिस्तात्पर्यशक्तेरिति भट्टाः १ रसस्या यावदर्थान्तरस्याभिधाव्यापार इति प्राभाकराः
२ वक्राद्योविनामुख्यार्थबाधेर्थान्तरप्रतीतिरिति शाकुलाः ३ लक्षणामूलत्वेन त्रै
वेधनवाहललणेवेति मीमांसकाः ४ असंवधेर्थान्तरप्रतीतावति संबन्धादर्थप्रय
कामिधेनवादर्थान्तरस्यासम्बावाकाङ्क्षन्नरप्रतीति
योग्यमानमितिप्रमाणविधि: ५ वक्ताभिधेयान्यथानुपपत्त्यार्थान्तरप्रतीतिरर्थापत्तेरि
ताममातिकीर्तिपामकीर्ता: ६ अभिधेयान्यथानुपपत्त्यार्थान्तरगतिरर्थापत्तेरि
नव्यमीमांसकाः ७ श्लिष्टशब्दप्रयोगान्यार्थगतौ सा या तन्त्रेण शब्दद्वयोच्चारणम्
नेत्रमतोभिधेयान्यतिजैमिनिः ८ अकृतार्थकृतप्रत्यये समासोक्तिः विपर्ययेप्र
स्तुतप्रशंसात्वाभेपर्यायोक्तमित्युद्भटाः ९ विभावजन्यस्य स्थायिनो विभावानुभा
वाभ्यामुत्पत्तिप्रतीतिर्योग्यत्वेकार्यो रस इति लोल्लटाः १० भोगयोग्य इति भट्टनायकः
कः ११ अभिधाव्यतिरेकेणशब्दव्यापारान्तरेनास्तीति महिमभ
नाग्रसादिगाः १२ इति द्वादशधा ध्वनिभेदाः ॥ ॥ ॥ अस्माभिरुपबन्धगतानि
रत्नानि विकासितानि स्पष्टीनीधास्यन्तर्भिन्नेस कोपि निलक्ष्णगुणोदृष्टोविशिष्टोजन १०४

प्र० वि०
१०५

105

यस्याग्रे स्थिरसंविदा निहृदये हुं ध्वनिर्योऽध्वनिर्वाच्यो ध्वनिर्वाच्यवाच्यो यत्तामेक
मध्यमथवा निःस्पन्दविश्राम्यते शुद्धः स्वात्मेन देव्याः शिवश्रवसते येयहृमदभाग्ये
भाव्यावाजन्मनामे यद्धि मलकलिलमन्यलोकैकसद्भोके दिव्याभिर्धुयपारमधु
रमधुस्वधाविदूनिःष्वोहिनीभिः कामजा येयवैयाकरणभणितिनिभिस्तूर्णमा।
पूर्णैकर्णैः सद्गुणाद्विमर्शात्मावाक्यगोरभूषिता ध्वनिकविनिरूपाविमर्श
श्रीपरमशिवः निमेषोन्मेषरहितेभावचर्गमिदं नया विमर्शनी एषयरमन्ते
पश्यन्ती दृशि नादहृद्धिः भावनानाम रूपाणि विशेषोल्लेखशालिनी श्रतमज।
ल्पद्रूपार्णामध्यमापरिकीर्तिता यावर्णपदवाक्यात्मवाचकोद्वारशालिनी
ग्रथप्रपञ्चसंचारकारिणी वैखरीत्वसौ विवरेश्वरी भवा वैखरी॥ येय
विमर्शरूपैव परमार्थचमत्कृतिः सैवसारैपदार्थानां परावागभिधीयते अ
विभागानुपश्यन्ती सर्वतः संहृतक्रमाः स्वरूपज्योतिरेवान्तः सूक्ष्मावागनपा
यिनी केवलं बुद्ध्युपादानाक्रमरूपानुपातिनी प्राणवृत्तिमतिक्रम्य मध्यमा
मावाकप्रवर्तते स्थानेषु विवृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहा वैखरीवाक्प्रयोक्तॄ
णांप्राणवृत्तिनिबन्धना॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥